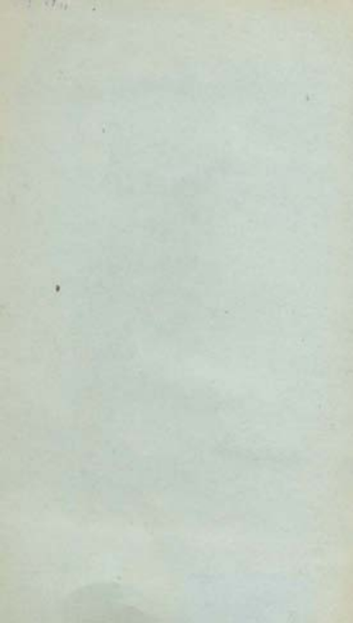

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՃԺԶ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

—

ՀԱՏՈՐ Գ.

8. ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ՊԱՏՄԱԳԻՐ. — 9. ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ. — 10. ՀԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

—

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

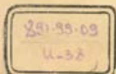
ՄԽԻԹ. ՄԻԱԲԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1930

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԻԷ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXXVII

UNTERSUCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN LITERATUR

—

BAND III

LEONTIUS DER PRIESTER. — LEONTIUS DER PRIESTER UND MOSES KHORENATZI. — STAMMBAUM DER ARMENISCHEN BAGRATIDEN

—

VON

P. NERSES AKINIAN

MITGLIED DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1930

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

—

ՀԱՏՈՐ Գ.

8. ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ՊԱՏՄԱԳԻՐ. — 9. ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ. — 10. ՀԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ՏՈՀՄԱՆՇԱՆԸ

—

ԳՐԵՑ
Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԷՆՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1930

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Հետազօտութիւններս կարող են զիս չափազանցութեան մէջ ալ զահավիժել»։ Այս երկիւղով զգածուած էի, երբ կը ձեռնարկէի յայտնագործել Ղեւոնդ Երէցի կեանքի հետքերը։ Ը. եւ Թ. դարերու միջատեման աշխարհէն կ'ընթանար ճանապարհս, առապարներէ, կիրճերէ, զահաւանդներէ։ Փոքրիկ անզգուշութիւն մը կարող էր դարատես նետել զիս չափազանցութեանց անդունդը, կամ հանել զիս անծանօթ վայրեր։ Քայլեցի զգոյշ ամենախոհեմութեամբ, շրջահայեցութեամբ, ուշադիր միշտ կողմնացուցին, զոր ունէի ձեռքիս, յառած աչքերս առաւօտեան աստղին, որ կը փայլէր ընդառաջ։

Հոն ուր կորսնցուցի Ղեւոնդի հետքերը, պատահեցայ ծերունի Մովսէսին։ Անոր ձայնը ծանօթ երեւցաւ ինծ. դիմագծերը կը յիշեցնէին ինծ Ղեւոնդը։ Աւելի մանր զննութիւն մը համոզեց զիս, թէ սոյն իմ վաղեմի բարեկամն է, որուն հետքերուն ի

խնդիր էի ։ Տարիներու ազդեցութիւնը միայն բերած էր անոր արտաքնոյն վրայ փոփոխութիւն ։ Նա չխոստովանեցաւ իւր նոյնութիւնը Ղեւոնդի հետ. արտաքին վկայ չկրցայ կոչել, որ հաստատէր յայտնութիւնս. բայց կարկառուն նմանութիւնները կ'աղաղակէին նոյնութիւնը ։

Ես դրոշմեցի ի գիր իմ տպաւորութիւնները ։ Չեմ կրնար ստիպել ընթերցողներս, որ անպատճառ ձայնակից ըլլան ինձ ։ Տպաւորութիւններս կարող են ենթակայական ըլլալ. կարելի է որ ես զոհ եմ պատրանքի. մղուած եմ չափազանցութիւններու ։ Եզրակացութիւններս կը դնեմ բանասէրներու ատեանին վրայ. թող քննեն, փորձեն, տարրալուծեն եւ այնպէս կտրեն վճիռը ։

Բայց այս դատին մէջ չեն կրնար համոզիչ ըլլալ այն պատճառաբանութիւնները, թէ Ղեւոնդի անօթին տարողութիւնը բաւական չէ ընդգրկելու իւր ծոցը Մովսէսի մեծութիւնը[1] ։ Բնախօսները մասնիկի տար-

[1] «Ղեւոնդի եւ Խորենացւոյ նոյնացումն» ապացուցանելու համար Հ. Ակինեանի բերած պատճառաբանութիւնները շահեկան են, հետաքրքիր, եւ յաճախ համոզիչ կը թուին ։ Բայց կայ կարեւոր կէտ մը որ կը դժուարացնէ այդ նոյնացումը. ի՞նչպէս սեպհականել Ղեւոնդի գրական նիհար անձնաւորութեան մէջ բազմաձեւ, հսկայական գրագէտի մը գեղասէր, հելլենապաշտ, դիւցազնապաշտ կրակոտ ու արուեստագէտ խառնուածքը, հզօր ու ջերմ հայրենասէրի մը նոյն ու ցցուն անհատականութիւնը որ Խորենացի անունով ծպտուած խորհրդաւոր գրողին է. Ղեւոնդ ժամանակագիր մըն է, միայն Հայոց Պատմութեան, Հոփի-

պայուծումով խելամուտ կ'ըլլան զանգուածի բաղադրիչ մասերուն: Ամէն պտուղ, բարեհամ, բարետեսիլ, կ'ենթադրէ իր ծաղկումի եւ անուշի շրջաններ. եւ վերջապէս այսօրուան այգեպան, նորէն ծերունին ծանօթ չէ՞ր մեր հայրերուն, երբ նա այն ինչ բուսցուցած իր դալար պտուղն վրայ մօրուաց ուէրը կը ցիգար կը նեմէր հասակակիցներու մէջ մանուած պերճեջններով: Ամէն հասակ ունեցած է իր տխեղծ տարիքը, ամէն մեծութիւն' իր մանկութիւնն եւ երիտասարդութիւնը: Երբ Վեւոնդ երիտասարդական հասակին կըցաւ հիւսել իր Պատմութիւնն այնքան վայելչօրէն, կը յուսացնէ թէ զարգացած տարիքին մէջ պիտի նիւթէր աւելի հոյակապ, աւելի մեծվայելուչը:

Եւ ոչ այ, որովհետեւ Ը. դարու վերջաւորի եւ Թ. դարու արշալոյսի ընթերցող անծանօթ է մեզի, պէտք է թերահաւատին, թէ չունի ան բաւարգիչ այժ եւ հասցնող քերմութիւն: Ոչ թէ լոյսն է անզօր, այլ մեր տեսութիւնն է տկար, թափանցելու դարերու մշուշը, որուն ետեւն է լոյսին շանմարանը: Բայց ժամանակը պիտի փարատէ արամութը. այն ատեն պիտի ցցուին մեր տեսութեան առջեւ դէմքեր, ինչպէս Աշոտ Սահա-

ջիմեանց, Վարդավառի Տաւերուն հեղինակը, բաղմաթիւ գործերու հետ, թարգմանիչը, մեր եկեղեցականութեան ամենէն մեծ բանաստեղծներէն եւ ամենէն ծաղկեալ մտքերէն մին էր: Ա. Չօպանեան, Անահիտ, Բ. (1900), Թ. 2, էջ 104 եւ.

կեան, Աշոտ Սմբատեան, Բագարատ, Սա-հակ եւ այլն, որոնք դրախտ կը բուսցնեն ուր Անապատի որդիք ամայութեան էին ցանած, փարախ կը կազմեն ուր գայլերն որջ էին դրած, եւ անտէրունչ աշխարհի մէջ մնացեալ Հայաստանի հիմերը կը դնեն: Թարգմանական կեանքի այս վերածնունդին յաջորդեց գրական՝ մտաւոր կեանքի վերածնունդը: Աշոտ Սմբատեանի արքունիքը զԹէոդորոս Ապուկուռա կը հիւրասիրէ եւ Ասորիքէն Նոննա սարկաւագապետը կը հրաւիրուի, աստուածաբանական խնդրոց շուրջը վիճաբանելու համար: Տարօնի տէրը, մեծն Բագարատ կարօտը կը զգայ Յովհաննու Աւետարանին մեկնութեան եւ Նոննա կը փութայ գոհացում տալ անոր փափագին: Նոյն իսկ իշխանուհիներ կը հետաքրքրուին այս Մեկնութեամբ: Շապուհ Բագրատունի կը հրամայէ Ղեւոնդին յօրինել մերժամանակեայ եւ ժամանակակից Պատմութիւն: Ո՞նչ զարմանք եթէ այս շրջանին ուրիշ իշխան մըն ալ հետաքրքրուէր ազգին ծննդաբանութեամբ եւ պատուէր տար Մովսէսին հիմը ձգել «Հայոց պատմութեան»:

Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան» գրութեան ժամանակը հարկ է դնել Թ. դարու առաջին քառորդին: Եւ որովհետեւ Սահակ Բագրատունին մը ծանօթ է այս շրջանէն եւ Ղեւոնդ հռչակուած իբրեւ պատմագիր, բայց «Մովսէս Խորենացի» թէ

անձով եւ թէ հայրենիքով անյայտ, կը ստիպէ ուղիղ դատողութիւնը յեցած խօսող ապացոյցներու վրայ յանգիլ այն եզրակացութեան, որուն յանգեցանք մենք:

Ուսումնասիրութիւնս լոյս տեսաւ մաս առ մաս «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ յընթացս 1929 եւ 1930 տարիներու [1]: Որչափ յառաջացայ հետազօտական ճանապարհիս վրայ, այնչափ աւելի պարզուեցաւ հարցերը առջեւս: Ինչ որ առաջին մասին մէջ մնացած էր մշուշապատ, երկրորդ մասին մէջ գտաւ պարզութիւն, յստակութիւն: Այս կէտը կը յանձնեմ ատենին կերպով ընթերցողներու ուշադրութեան: Ուղղելիք եւ Յաւելիք բաժնին մէջ ալ պիտի գտնեն անոնք ինչ ինչ, յաւելեալ լուսաւորութիւն շօշափուած խնդիրներու:

Ուսումնասիրութեանս ընթացքին խօսուած էր յաճախ Բագրատունի տան ճիւղագրութեան եւ անդամներու մասին: Որպէս զի պատկերն աւելի ամբողջական ընծայուի, կցեցի Տոհմածառը հանդերձ բացատրութիւններով:

---

[1] «Հանդէս Ամսօրեայ», 1929, էջ 330—348, 458—472, 593—619, 705—718 («Ղեւոնդ երէց պատմագիր. մատենագրական-պատմական ուսումնասիրութիւն մը»). 1930, էջ 8—41 («Մովսէս Խորենացւոյ Ծագը Ղեւոնդ երէցի Պատմութեան վերջաբանէն»). 129—156, 257—272, 381—404 («Մովսէս Խորենացի եւ Ղեւոնդ երէց. երկու պատմագիրներու նոյնութեան հարցը»). 637—690 («Հայ Բագրատունիներու Տոհմածառը»).

Փափագելի էր ինձ տալ նաեւ Ղեւոնդի ժամանակագրութեան պատկերը։ Այս փափագս մնաց անիրականալի, ուրիշ զբաղումներուս պատճառաւ։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

—

Ը.

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

Ը.

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

Աւելի ուշադրութեան, քան որ վայելած է, արժանի էր Ղեւոնդ երէց։ Իրմով կը փակուին Հայ Հին մատենագրութեան երկրորդ շրջանի դռները. ինքն է ներկայացուցիչը ութերորդ դարու պատմական գրականութեան, պատմիչը մարտամբոխ ժամանակներու, արաբական հէնին երեւման եւ նուաճումներուն. երբ կը դարբնուէր Հայ նկարագիրը նոր սալի վրայ, տեղի կու տար հինը, կը մաշուէին վաղեմի աւանդութիւնները։ Նոր աշխարհակալութեան տակ Հայ նախարարական կազմը նոր փոփոխութիւններու կ՚ենթարկուէր, երկիրին բախտը օտարաց ձեռքերու կը յանձնուէր, որոնք ծայր եռանդով, նորանոր քաղաքականութեամբ կ՚անցնէին գործի, բախտի յաջող եւ անյաջող հովերէն տարուելու։ Բագրատունի ծառը նոր ճիւղեր կ՚արձակէր հոն, մատաղատունկ նորաբողբոջ շառաւիղներ կը գարգանային, կը ծառանային բազմապատուղ արգասաւորութեան Համար յաջորդ դարու մէջ։

Այս աւետարաններու հանդիսատեսն է Ղեւոնդ, որ կը փորձէ գրի առնել ինչ որ ականջալուր եւ ականատես կը լսէ եւ կը զգայ։

1. ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԾԵՐ

Ղեւոնդի հայրենիքի, ծննդավայրի, ծնողաց, ինչպէս եւ առ հասարակ կեանքի պարագաներու մասին կը պակսին կատարեալ տեղեկութիւններ մեզ։ Ժամանակակից աղբիւր չի հասնիր մեզի, որ յագեցնէր մեր հետաքրքրութեան ծարաւը։ Կենսագրական տեղեկութիւններ անոր շուրջը յուսալի էր թերեւս լսել Բագրատունի Շապուհ պատմագրէն, որ թոռնիկն էր Ղեւոնդի Մեկենացին եւ կը ծագէր յաջորդ դարուն մէջ, ուստի եւ կարող էր դեռ հաղորդել բնտանեկան աւանդութիւններէն ինչ ինչ, բայց չէ հասած գրաւոր Շապուհի պատմագրութիւնը մեր ձեռքը։ Իսկ Յովհաննէս Կաթողիկոս ի սպառ կ՚անդրադառնայ, ինչպէս Ղեւոնդի պատմագրքը, նոյնպէս անոր անձնաւորութեանը։ Կ՚երեւայ թէ նաեւ Ածրունի պատմագրին անծանօթ մնացած է Ղեւոնդ։ Աւելի կրտսեր ժամանակի պատմիչներն ալ չեն գիտեր, բայց անունէն՝ ուրիշ բան։ Սակայն, ինչ որ գիտենք իր մասին, կը պարտինք ամբողջութեամբ նոյն ինքն Ղեւոնդի։

Բայց ո՞րքան անփառասէր է պատմիչը. կը խուսափէ իր կեանքի ճանապարհի վրայ թողուլ ամենատկար հետքն անգամ, որ կարող ըլլայ մատնել իր քայլերու ընթացքը: Եւ ինչո՞ւ. այս պարագան, ապաւէնք ամբոծանուկ թագաւորներ. խորհրդաւոր է: Հանդէպ մեր բոլոր հարցումներուն՝ իր կեանքի պարագաներու մասին՝ լուռ է: «Ուրի, ատեն, յուսալ, ուսուցը··· ահա բոլոր կենդանական նշմարներն, որոնք կը ներկայացնեն գիծերը կամ իրրեւ հարցումէր կամ իրրեւ հարցընկալ: Բայց կարո՞ղ է խուզարկու միտքը, որ ճշմարտութեան ի խնդիր է, գոհանալ այս հաղապատիւ հնչիւններով: Պարուելու համար իր յամառ յուսթիւնը հարկ է ընդարձակել գիծերը, երգմեցնել ամէն մէկ քաղին քով. ո՞վ, ե՞րբ, ո՞ւր, ի՞նչպէս···: Այս վերլուծական համապարհոյ միայն հետեւոր պիտի ըլլայ նկարել զէպ ի լոյս եւ հետապնդել այն կածանները, որոնց վրայէն ընթացած են անոր քայլափոխ գործառապարները:

Աւագարկուի եւ հետազօտողի այս գերերը յանձն առած ժամանակ, պիտի կանխեմ խոստովանիլ, որ հետախուզութիւնք կարող են գիտ շափազանցութեանց մէջ այ գահավիժել: Համոզուած եմ թէ կարող մ'այ լուծումի, շահ է գիտութեան եւ գրգիռ պիտի ըլլայ աւելի յաջող լուծման:

Հեղինակին անունով մեզի ծանօթ միակ պատմական մատեանը ձեռագիրներու մէջ

(տե՛ս վարը) կը վերագրուի «Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետին» կամ պարզապէս «Ղեւոնդեայ» («Վարդապետութիւն Ղեւոնդեայ»)։ ԺԱ. դարէն յետոյ ծաղկող ազգային մատենագիրները, որոնք ունեցած են իրենց ձեռքի տակ այս մատեանը, կը վկայեն միաբերան, թէ հեղինակն եղած է «Ղեւոնդ երէց». այսպէս Առաքել (7), Սամուէլ Անեցի (3), Մխիթար Անեցի (15, 44, 45), Մխիթար Այրիվանեցի (37), Կիրակոս (3) եւ այլն։

Ջանինք փորձեցինք, առանց յաջողութեան հաստատութիւնը։ Այն ժամանակաշրջանն, որ ապրած է Ղեւոնդ, չկայ վկայ իր անձնաւորութեան։ Չէ՞ կարող կեղծիք ներկայել անուան։

Որչափ ալ փորձուինք երկբայելի համարել անուան գրութեան համար, բայց չի կրնար որեւիցէ կասկածի ենթարկուիլ թէ հեղինակը երէց էր եւ եկեղեցական դասուն կը պատկանէր։ Բովանդակ մատեանը ներշնչուած է եկեղեցականի մը շունչով, ամէն քայլափոխի վրայ ընդոստ կ՚ելլէ ապաշխարութեան քարոզիչը։ Նաեւ առաւել քան երէց մը հանդէս կու գայ նա. եւ սիրով արդարանար չափով մը նաեւ. Ձեռագիրներու աւանդած «մեծ վարդապետ» յորջորջումը, եթէ այլուստ ունենայինք կռուան այս ընթերցման հաւաստութեան համար։ Ամէնայն դէպս Ղեւոնդ իր «վարդապետութեամբը» կ՚իջնէ հրապարակ։

Ղեւոնդ ուսեալ անձ է, ունի գրական պատրաստութիւն. հմուտ է Աստուածաշունչի եւ հայրապետական գրականութեան։ Իր գրչի տակ կը խօսի հրահանգուած մատենագիր մը, որ համարձակ կ'ինչէ գրական հայերէն լեզուի։ Աւանդ գաղրական մարդունքի չէր կարող իւրացուցած ըլլալ նա այս վարժութիւնը։

Բայց ո՞ւր կարող ենք փնտռել այն միջավայրը, որ հրահանգանոցն եղաւ Ղեւոնդի։ Ինձ կ'երեւայ թէ սա սոս Գողթնեաց եպիսկոպոսի՝ Եսայեայ, որ ապա կաթողիկոսացաւ (775—789)։ Այս ենթադրութիւնը կը թելադրէ ինձ այն հիացմունքն, բարեպաշտական արտայայտութիւնը, որ կը ցուցադրէ նա իր գրութեան մէջ հանդէպ կաթողիկոսին. «Ի ժամանակին յայնմիկ (789) փոխեցաւ երանելին առ Քրիստոս՝ տէրն եւ ուղիղ հաւատով կաթողիկոսն Հայոց Եսայիաս» (169)։ Ղեւոնդի քով, որ այնպէս ուշադիր է կաթողիկոսներու եւ առ հասարակ եկեղեցականներու[1] եւ եկեղեցական-դաւանաբանական խնդիրներու մասին խօսելու, որպէս թէ եկեղեցին գոյութիւն

[1] Ղեւոնդ յիշատակէ իր 150 տարիներու պատմութեան մէջ յիշատակէ հինգ կաթողիկոս, եւ այն բոլորն պատմական կերպով. «Ժամանակագրական Հայոց Ներսէս՝ չինող սրբոյ Գրիգորի» (14). «Համեմատեցին զկաթողիկոսն Հայոց Սահակ...» (28). «Հայրապետական աթոռ Տիրոջ որ ի տանէ նախարարացն Վանանդ գաւառի» (136). «Կաթողիկոսին յաթոռ հայրապետութեանն զՍտեփանոս» (170). Ոչ մէկ եպիսկոպոս կամ երէց չէ յիշած անունով։

չունենալը իրեն համար, զգացումի այսպիսի յանկարծական մոլեգնում մը անմեկնելի մըն է։

Եսայի, «ի Նիգ գաւառէ յԵղիպատրուշ գեղջէ», սնած եւ ուսած էր Դունայ Հայրապետանոցի մէջ, եւ յետոյ կոչուած «Տանն» յեպիսկոպոսութիւն ի գաւառին Գողթան, եւ այսպ ի բարձր աստիճան հայրապետութեան։ Ամփոփանէն Պատմութեան, որ աւանդած է անոր մասին այս մանրամասնութիւնները (107—108), կ՚աւելցնէ. «Եւ արդ քաղաքավարեալ զեկեղեցին իւր իբրեւ ամս երեքտասան (775—789)՝ վախճանեալ գնի ընդ հարս իւր»։

Գրքին յառաջաբանին՝ արտայայտութիւնները «երանելի» «տէր» եւ ուղիղ հաւատով կաթուղիկոսն խորհէրը, թէ կը բաժանակեն անանը ամբոխուած մը։ Ի՛նչ պարտաւոր կապուած էր Ղեւոնդ Կաթողիկոսին հետ։ Որչափ խորհրդաւոր այ երեւան տանը այժմ, բայց ունին համեմատական զին մը, գծուած հանդուցեալ Եսայեան եւ յաջորդ Ստեփանոսի մէջ, որ ընտրուած էր կաթողիկոս։ Անոնք գդալ կու տան թէ կար անձնական ծանօթութիւն մը, մտերմական կապ մը Ղեւոնդի եւ Եսայի կաթողիկոսի մէջ. Եւ աւելի ծնունդ տուած են երախտագիտական զգացումներ իր մէջ հանդէպ Կաթողիկոսին։ Անոնց գրգապատճառները պէտք է փնտռել կա՛մ Դունի Կաթողիկոսարանը եւ

կամ ուխտի վրայ Գողթնեաց Նախիկապատա-րանը:

Հաւանական կ՚երեւայ թէ Ղեւոնդ գտնուած է Դուինի այն ատենդութենէն քա-ղաքի պարիսպներու նորոգութեան մասին, զոր յառաջ է ծերերէն. «Առաքէ (Վլիթ) զԱբդլ-Ազիզ անուն (710), որ էր խուլ յականջս, այլ խորագէտ, ըստ երկրաւոր իմաստութեամբ, առասպելաբան եւ առակաբան. ...շինէր վերստին զքաղաքն Դուին հզօրագոյն եւ ըն-դարձակագոյն մեծութեամբ քան զառա-ջինն... քանզի ասէր զիւրմէ Աբդլ-Ազիզ. Յա-ռաջնում աւերածին Դունայ եթէ ի ձեռն իմ եղեւ կործանումն քաղաքին... զայս բերա-նով իւրով ասել պատմէր զինքենէ» (25—27):

Եթէ այս տեղերը Հաւանական կ՚ընծայէ տեսնել Ղեւոնդի քայլերու հետքերը Դունայ Կաթողիկոսարանի շրջակայքը, բոլորովին անհաւանական չի թուիր նաեւ հնարաւորու-թիւնը իր գտնուելուն Գողթնեաց եւ Սիւնական աշխարհի մենաստաններու մէջ: Նա քաջ ծանօթ է Գողթնեաց գաւառնե-րուն, հաղորդակցութեան ճանապարհներուն (Հմմտ. 7, 8, 18, 33 եւն): Ունի առանձին միտութիւն հրապարակաւ ներկայացնե-լու այս կողման նախարարները՝ Տրունի-ները: 775ի Արճէշի ճակատամարտին մէջ կարեւոր մասնակցութիւն կու տայ Տրունեաց իշխաններուն (144, 147), եւ պատերազմի դաշտին վրայ նահատակներու թուին մէջ կը

ռեանէ անանցմէ երեքը. «Ի առհմէ նախարարայն վախճանեցան արք չորք, երեքն ի առհմէ Տրունեաց եւ մինն յՄ·րծայ գեղջէ» (147): Տրունինեքը, որոնք պատմութեան մէջ առաջին անգամ հոս ասպմապաչափ վրայ կ'երեւան, Գողթնեաց Վանանդացւոր գաւառին մէջ ունէին իրենց բոյները, յայանի՝ Վանանդ աւանով (Ախտակեան, 838):

Ախտակեան աշխարհի մէջ համբաւաւոր էր այս շրջանին Մարբնեաց մենաստանը, իբրեւ կենդրոն միանձնական եւ գրական կեանքի: Նշանաւոր հանդիսացան հոն Մոգոման հարանց հայր եւ Մոգոման Վաննեցի (այսպ կաթողիկոս, 791—792): Յովհաննէս Պատմաբան կը գրէ վերջնոյս մասին. «սա... ի մանկութենէ անտեայ էր գլուխ կրօնաւորութեան կարգի եւ բազում աշակերտաց երկոց գանձն աւետալ ի մէծ ուխտին Մարբնեցաց. այլ եւ վարժեալ խակ էր ի փիլիսոփայական արուեստս եւ առաւել եւս հմուտ լեալ փաստաբանութեան կրթանաց: Եւ վասն զի ի ժամանակս Մոգոմանի՝ Հարանց Հայր՝ յերկուս լինէր բաժանեալ ուխտն Մարբնեցաց. եւ Հայրն Հարանց հասարակ բաժնիւ կրօնաւորական դասուն երթեալ բնակէր ի Զրեակ որ ի Ծիրանի գաւառի՝ ընդ նորա եւ այս Մոգոման չուէր գնայր» (էջ 110. Մարբնեաց վանքի մասին՝ համմա. Ախտակեան 66—68: Զրեակի տեղն ծանօթ չէ. Ծիրանի, 172):

Ղեւոնդ երբ դառնագին կ'ողբայ Ս. Գրիգորի վանքին կողոպտումը եւ միաբանից կոտորածը, կը մատնէ ակամայ իր սրտի զգացումները (20—22, 25). միանձնաւորներու բարեկամը եւ եղբայրակիցը կը խօսի հոն: Ուստի եւ անհաւանական չէ, եթէ իր ուսման մարզարանը' մենաստան մը ճանչնանք, Մաքենոցն կամ նոյնքան հռչակաւոր ուրիշ մը, ուր կարենար «վարժիլ ի փիլիսոփայական արուեստս եւ առաւել եւս հմուտ լինել փառազատութեան կրթանաց»:

Այսպէս թէպէտ կը պակսին արտաքին հաւաստի տեղեկութիւններ իր ուսմանց ընթացքի մասին, բայց իր մատեանը հակառակ իր փոքրիկ ծաւալին, կու տայ նշոյլ, գտնելու զինքը վանքի մը մէջ ուսմանց անձնատուր, ուր ունի իր տրամադրութեան տակ ճոխ Մատենադարան մ'այլ. այն անդ կան Աստուածաշունչ Մատեանը, Ոսկեբերանի Մեկնութիւնները, Գրիգոր Աստուածաբանի, Նիւսացւոյ, Փիլոնի գրութիւնները, Փաւստոս, Ագաթանգեղոս, Սեբէոս եւ ուրիշներ: Յաճախակի ընթերցման տպաւորութիւնները հզօր եղած են իր մտածելու կերպի եւ ոճի վրայ:

Ղեւոնդ կ'ապրէր մարտամբոխ դարաշրջանին: Այն «սարսափելի ծառայութիւնը», որուն անուրանելով կայ եւ կաց էր հայ ժողովուրդը, անհանդուրժելի դարձած էր ար-

պէս. եւ առէպ առէպ կը նկատուին փոքրեր՝ թօթափելու զայն: Տարեգրային աղաւաղա-կան շարժում մըն էր 774—775ի ընդհէջ ապստամբութիւնը, որուն աւերը պատե-րազմի նկարագիր ունին եւ մասնակցեցաւ դրէթէ բովանդակ Հայաստան: Մամիկո-նեաններն էին ձեռնարկուները (140—141)· բայց նաեւ Բագրատունի սպարապետն Սմբատ, փեսան Մամիկոնեաններու, ընկեր էր մասնակցութիւնը (142): Ղեւոնդ որ այնպէս մանրամասնօրէն կը նկարագրէ (139—152) շարժման սկիզբն եւ ձախող կատարածը, ինչպէս ամէն տեղ, նաեւ այս անգամ կը լռէ թէ ո՞ւր էր ինքն եւ ի՞նչ քա-ղաքական հայեացք կը հետեւէր: Բայց բաւական այս մ'ունենայ հարկ չէ երեւան հանելու համար իր ամբաստանուել անոր մե-ծանիտ Դուռնոյ պարբերականներէն ներս. ոչ սկսանելու է այն աղաղակ աւերածներն, որով ցնցուեցաւ քաղաքը Բագաւանի աւեր-խորտակուած (774) արտաքին բանակին ընկերներուն ի սեա (140—141): Յաղ-թող բանակին ծաղկեցաւ չընծայաբերել Ղեւոնդ եւ ոչ այլ ձայնակից է նախատարա-կոյս խորհրդի արդշումներուն՝ շարունակել կռիւները ուելի ընդարձակ ծաւալով: Իր քաղաքական հեռատեսութիւնը փայլած կը գանէ արտաքին հզօր ուժի դէմ ըմբոստա-ցումը, եւ ցնորական՝ մոլեռանդ Մանդուռի ամբոխավար քարոզները: Համաձայն Մամի-

կանեանց հայրենասէր զգածումներուն, որոնց առջեւ գրգռուած էր նաեւ մեծ սպարապետն Սմբատ «յիշելի հաստատուն եւ անխոնարհելի խորհրդոցն», ինքը հաւակարծիք է Աշոտ Բագրատունեաց, որ չէզոք կամ արտաքսմէն քաղաքականութեան հետեւող էր (141—144)։ Այս վերաբերմունքը կը թելադրէ խորհիլ, թէ Ղեւոնդ՝ ամբողջ պատերազմի ընթացքին կամ անձնապահ մնաց ի Դուին եւ կամ անցուց ժամանակը Աշոտի հովանաւորութեան տակ, եւ հետեւէն միայն հեռուէն արտասուքով՝ մեծ Սպարապետին, որ այժմ յանկած Արճէշի առջեւ հայ բանակին պարտութիւնը (15 Ապրիլ 755) եւ թշնամւոյն հզօր բանակով յառաջխաղացութիւնը, յորս Կարնոյ պաշարումը, արդէն արդէն կը նահանջէր, չենթարկելու համար իր ամրոցներուն գրաւումը թիկունքէն եւ ճակատէն յարձակման։ Թշնամին Արածանիի մէջ կողմը՝ Բագրեւանդի Արճէշի գիւղի առջեւ բանակած՝ կը սպասէր իրեն։ Միայն յանկարծական յարձակմամբ խուճապի մատնել թշնամին կարող էր անցք տալ սպարապետի զօրացին։ Արդիւնքը ասանկ կ'ըլլայ. հայ զօրքը արիաբար կ'ողոքի. բայց անհամեմատ ուժի առջեւ կը խորտակի. «Եւ անխնայ կոտորմամբ խնդրեցին զվրէժ անձանց՝ մինչեւ սպառեցան ձեռք նոցա ի ծանրութենէն զինուցն. միանգամայն զի ամանք թափուրք մնացեալ ի զինուցն անկան ի ձեռս

նոցա (թշնամեացն) եւ կոտորեցանս։ 3000 քաջարի նահատակներ կը ննջեն պատուոյ դաշտին վրայ (24 Ապրիլ 775)․ անոնց թուին մէջ նաեւ սպարապետն Սմբատ Բագրատունի, Մուշեղ Մամիկոնեան եւ այլք։ Հայ բանակին յարձակման եւ նահատակման տեսակութիւնը ցոյց տալու համար կը յաւելու պատմիչը․ «Զի որպէս ասաց ի նոյն խմբէ ի թշնամեացն՝ ասէին, թէ, ընդ ինքեանս (Հայք) մարտնչէին զհրեշտակական բազմութիւնս, որ մարմնական անձամբ երեւէին թշնամեացն, զի տեսանէին երիվարս եւ պատերազմ (սրք) անտեսանելիս եւ խնկոց առաջի նոցա երթալով՝ զօրացուցանէին զնոսա» (150)։

Թշնամիներու այս խոստովանութիւնը պատմիչը յառաջ բերելու էր կամ պատերազմի դաշտին վրայ՝ պարտութենէն յետոյ, կամ դէպքէն ոչ շատ ուշ «ի դատաւորին Բագրեւանդայ եւ ի սահմանակիցս նորա» (152) ուր ասպատակեցին թշնամիները եւ անկէ անդին Գարանաղատն (153) եւ կամ ի Դուին, ուր վերադարձաւ անշուշտ թշնամի բանակէն մաս մը։

Իր չափազանց արտաքական բանակի հետ թուղուցած է հետը նաեւ էջ 102, ուր պատմելով Սէթ-Հարուչի արար զօրավարին սարան յաղթութիւնը Աղդրայ վրայ Աերդատականի մէջ (725), կը գրէ․ «Հարկանէին ի նոցանէ բազում հարուածս եւ յաղթա—

կէին ի նոցանէ զնշան գրոշին, որ էր պատ-
կեր պղծոյ, զոր դեռ եւս ունին առ ինքեանս
գունդն Հարուշեայ[2], իբրեւ զպատուիրան քաջու-
թեան նախնեաց իւրեանց» (102):

Ինչպէս 775էն յառաջ, նոյնպէս անկէ ետքը Դուին էր Ղեւոնդի գործունէութեան ասպարէզը: Վերջոյն ակնարկելն թէ այս աթոռ նոր բարձրացած էր հայրապետական աթոռին վրայ Եսայի, որուն խնամքը աւելի ունէր այժմ վայելելու առատորէն: Ղեւոնդ կ'երեւայ թէ դեռ Դուին էր, երբ եկաւ հոն Սոլոմ (Սուլէյման) ոստիկանը եւ կալանաւորեց (785 Հոկտ.) Արծրունի եղբայրները՝ Համազասպ, Սահակ եւ Մերուժան (որոնց անցեալով յաճախ հետաքրքրուած է Ղեւոնդ, 135, 144, 146): Կրտսերագոյնը՝ Մերուժան կը ստանայ մահուան արհաւիրքի առջեւ եւ կը ակարանայ հաւատքին մէջ. կ'ընդունի իսլամութիւնը. «այլ բանզի ոչ ի կամաց, այլ յերկիւղէ մահուն, որ ի վերայ էր հասանելոց, արար զայս, թերեւս զթասցի Քրիստոս ի զղջումն սրտի նորա» (163): Երկու եղբարց նահատակութեան (786 Յունուար 6) մանր նկարագրութիւնը եւ այս ազերը ցոյց կու տան թէ ներկայ էր Ղեւոնդ նոյն տարին դէպքին: «Թերեւս զթասցի Քրիստոս ի զղջումն սրտի նորա» Հայրապետութ զգածմանց եւ մանրիմ ծան-

[2] Հարուշեայ գունդը կը յիշուի դեռ Հարուն էլ Ռաշիդի (786—809) օրով. տե՛ս Եղարողիի ազգերը՝ Արքունական, Եղբայրասիրաց ժողովածու, էջ 28—29:

թութեան արտայայտութիւն է եւ յոյս կը ներշնչէ թէ Մերուժան կարող է դեռ գործի գալ։ Ուստի (790ին) երբ կը յանձնուէին մագաղաթի այդ յուսալից եւ մաղթողական տողերը, հեղինակին ծանօթ չէր դեռ Մերուժանի հակառակորդին ընթերցուածը²։

Ղեւոնդ Դուքին էր նաեւ յաջորդ առաջիներուն (786—789)։ Իր տողերը Իրդնդկէ հրամանատարին (կարդացուած Սուլէյման ամիրանէն, 789') Դուքին կատարած արարքներուն նուիրուած, անկանատեսի նկարագրութիւններ են։ Ինքն ալ թերեւս այն կղերիկոսներու թուքին մէջ էր, զորոնք Ստայի կաթողիկոսի մահէն յետոյ իր քով կանչեց Իրդնդկէ եւ աստուածային պատճառներ ցուցակը եկեղեցական աղանդերու, որոնցմէ մատ մը յանձնակեց «եւ որ ինչ միանգամ յաւանդս եկեղեցւոյն' առյր ցաւանդապահներին, մինչեւ յաջորդել յաթոռ Հայրապետութեանն զՍահակայնոտ, որ բազում կաշառօք յաջորդեալ ի հայրապետութեանն յաթոռ՝ վաճառեաց զամենայն ինչս եւ զաստուածս մինչեւ եղեւ թագաւորն գիրքի եւ ծառայից եւ պարտուցն» (170)։ Այս

² Եթէ ուղիղ են Արծրունի նաւճառակներու վերաբերութեան տողերը (որոնք հիմնուած են առաջին Ղեւոնդի անկեղծութեանց վրայ), Մերուժան միթէ իշխանական ծախութեամբ կ'երթայ սմանել յաջորդին Վասպուրական, արդէլ փոխանակ եղբօրը, Դաւիթ Մամիկոնեան (²) ընտրութեան վարվարի ընդ առաջ նորա, պատահեաց նմա եւ եհար զգլուխ նորա եւ եհարձ գեղարդիւն նորա ի ամենայն Արծրունեաց (Ոսկերչ Հայկական, ձԹ. 68)։

խաչերով վերջակէտ կը դնէ Պատմագիրը իր աղերսուն։ «Որ բազում կաշառօք յաջորդեալ» տայն կշտամբա՞նք է Ստեփանոսի հասցէին, թէ գնահատանք։ Ստիպուա՞ծ էր ան կաշառք թէ հակառակ եկեղեցական ժողովին (և պատմագրի կամքին) հասաւ նա այդ պաշտօնին ինքնակամ։ Մութ է միտքը նաև «փառնեայց» և «յաջորդել զՍտեփանոս» բառերուն. քերականօրէ՞ն միայն թէ հրամանատարն ինքնին յաջողուց հակառակ այլ թեկնածուներու՝ յաջորդել տալ։ Ըստ Յովհ. Կաթողիկոսի «յետ սորա (Եսայեայ) զՍտեփանոս ոմն ի Դուինն քաղաքէ կարգուցանէին յառաջնորդութեան անդ՝ ուինչ աւելի քան զերկուս ամս կեցեալ։ Եւ յետ սորա (791) Յովաբ յաջորդեալ յԱստանէն ի Կուրապաղատին ապարանից՝ իբրև ամիս մեկ միայն անցեալ» (108)։

Այսուհետև կը կորանցնենք Ղևոնդի հետքը պատմութեան մէջ։ Այն ստոյգ է, որ նա իր Պատմութիւնը աւարտած է 789ին (ան՛ս վարը)։ Անանունութիւն մը Պատմութեան վերջը կը յայտնէ թէ Ղևոնդ իր «Վարդապետութեան վասն ժամանակագրաց ատնա Թորգոմայ» գրած է «ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ» (170)։

Ղևոնդ պատմութեան ընթացքին յիշատակութիւն չէ ըրած ամենևին իր Մեկենասի անձին մասին։ Բայց Շապուհ յաւ ծանօթ է պատմութեան։ Անոր նկատմամբ

Թանկագին աւանդութիւններ պահպանած է Վարդան (քաղելով անշուշտ Շապուհ պատմագրքէ անտի)։ Ասոր համեմատ Սմբատ Բագրատունի, Հայոց սպարապետը, Աշոտի որդին, Բագրատունի սան Վասակեան հիւ-ղէն (սէ'ս վարդ) երբ ինկաւ Արծնի ճակատամարտին մէջ (775, Ապրիլ 24), Թողուց երկու որդի. «որոց անուանքն' Աշոտ եւ Շապուհ»։ Ասոնք «հասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց. եւ զի Զաւհայ (Թամայեայցի) յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց եւ խորհէր առնել ի ձեռն կնոջն (դստեր Մուշեղայ Մամիկոնենի) բոլոր աշխարհին (անշուշտ Պուին-Բագրեւանդ-Արշարունիք-Ծիրակ), զայն առին յինքեանս Աշոտ եւ Շապուհ (որոնց մայրն ալ Մամիկոնեան էր. Ղեւ. 151). Եւ եկեալք զկողմամբքն Շիրակայ' հարին զզօրն Իսմայելի որ անդ, եւ զբուեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք եւ զգաւառն Տայոց։ Եւ այսպէս բաս բախտին եղեալ Աշոտի բաժին շինէ զԿամախ (Թմա' զԱնին Շիրակայ) եւ բնակեցուցանէ ի նմա զբնտանիս իւր»։

Վարդանի այս չատ չահեկան տեղեկութիւններուն մէջ ցաւալի է որ չէ հաղորդուած մեզի, թէ յատկապէս Շապուհի ինչ երկրաբաժին մաս ինկաւ, երբ երկու եղբայրները «հասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց»։ Բայց այնու որ Աշոտ բնատեղը Անիի մէջ կը դնէ, կարելի է հետեւցնել թէ

(Աշոցք եւ) Տայք Սպերի հետ բաժին ինկաւ Ճապհոյ։ Հետագայ տարերու մէջ կը պատմէ Վարդան թէ Ճապուհ կ'ապստամբէ «ի կողմանս Դունայ (հաւանօրէն Ջաւախքի դէմ) եւ առնէր աւար բազում գաւառացն»։ Կռիւները կը շարունակուին նաեւ յետոյ. «Իսկ Սեւադա ոմն ի տանէ Ջահապայ շփոթէր հազարօք կուսէ ընդ Աշոտոյ եւ ընդ եղբօր իւրում Ճապհոյ, մեռաւ Ճապուհ ի պատերազմին» (823/24)։ Երկու տարի ետքը կը վախճանի նաեւ Աշոտ եւ իշխանութիւնը կ'անցնի Սմբատայ, Աշոտի որդւոյն, որ «խնամէր զինայելով որդոն՝ զորդիսն Ճապհոյ ընակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահովս» (78—79), ուստի տակաւին անչափահաս էին Ճապհոյ որդիք, որոնցմէ միայն մէկուն անունն մեզի ծանօթ է՝ Աշոտ, որ 837ին Սպերէն ընդառաջ կ'ելլէ Թէոփիլոս կայսեր եւ կ'անուանուի անթիհիպատ պատրիկ (Ասողիկ, 144)։

Ծիրանիկ օրիորդը եւ այլ պարագայք անցքի ունեցած ըլլալու են Ներսէհ Կամսարականի ի գրուեա Կասպից ի Դարբանդ մեռնելէն (785, Ղեւ. 161) ետքը։ Ուստի 775—790 ապրած էին Սմբատ ասպարապետի որդիք, տակաւին թերեւս անչափահաս, ի [illegible]։ Սպարապետութիւնը Բագրատունեաց երկրորդ ճիւղի՝ Բագարատեանց ձեռքն էր մինչեւ 826 (տե՛ս վարը)։ Երէ Ղեւոնդ կը յիշէ Սմբատ ասպարապետի որդւոց

գործունէութեան մասին, նոյն իսկ անոնց անունները չի յիշատակեր, պատճառը անշուշտ այն էր, որ անոնք մինչեւ 788 պատմութեան բեմի վրայ դեռ դուրս չէին եկած ակնառու պատկերով մը։ Անոնք Սպերի ձորերու մէջ ծրագիրներ կը գործէին ընտանիքի յիշեալ իրենց հօր մահուան եւ բարձրացնելու հայրենի տունը։

Ղեւոնդ իր պատմութեան մէջ անկարահամակրութիւն մը ցոյց կու տայ դէպի Բագրատունի տունը, յատկապէս այն նոր շառաւիղին, որ Աշոտ պատրիկով կը սկսի 688ին եւ յանձին անոր Թանփրկեներու Վառակայ եւ Բագրատայ կ'երկճիւղի։ Այս Բագրատունի տան անձնաւորէր բարեկամն է նա, հաւատարիմ ծառան, մտերիմ ծառան։ Այդ տան թշնամիներուն թշնամին է նա։ Գիտէ անոնց ստորագրութիւնը, նոյն իսկ խնամական կապերը, ծանօթ է բարեմանութեանց. նոյն իսկ գաղտնի խորհուրդներուն, քաղաքական անաակէտներուն (orientation), անհատական նկարագրին, դիմապատկերներուն։ Անոնց սխալումները չ'ուզեր տեսնել, նոյն իսկ երբ անհաստատրիմ են ախտին. բայց բարեկամ են անոնք, որոնք այդ անհաւատարմութեան մէջ մխցիր կ'ըլլան (Մամիկոնեանք)։ Բայց մասնաւորապէս մօտ կը ցուցնէ ինքզինք Վասակեան ճիւղին, որուն կը պատկանէր եւ իր Սմբատը։

Բագրատունի տան հետ մշակած այս մտերմութիւնը ենթադրել կու տայ, թէ Ղեւոնդ ապրած եւ գործած է ի հովանաւորութեան Բագրատունի կրկին ճիւղերու, բայց յատկապէս Սմբատ սպարապետի տան: Եւ այս է պատճառը, որ Ճապուհ Բագրատունի իրեն կը յանձնէ պատմագրել, գործերուն անմահացնել իր պապին եւ հօր արիական գործերը: Այս յանձնարարութիւնը կ'ենթադրէ նաեւ կանխաւ ծանօթութիւն Ղեւոնդի բարեհամբաւութեան եւ բարեկամութեան: Եւ արդէն Աշոտ եւ Ճապուհ իրենց հօր նահատակական վախճանէն յետոյ՝ չյանձնուեցա՞ն Ղեւոնդի խնամքին եւ պաշտպանութեան: Պէտք է նկատի առնել հոս, որ այս Ճապուհի համանուն թոռնիկն ալ պատմագիր հանդիսացաւ:

Սպարապետի տան այս մերձաւորութեան, անդրադար չփման արդիւնքն է իր անձին հմտութիւնը քաղաքական իրադարձութիւններուն, զինուորական շարժումներուն, մարտական ընդհարումներուն: Նա գիտէ ոչ միայն զէնքերու ժամանակը, տեղը, զօրավարները, այլ եւ զօրաբանակներու թիւը, զօրաշարքերու տեւած կորուստը ռազմադաշտերու վրայ, յատկապէս վերջին կէտին դարձուած է առանձին ուշադրութիւն (124, 126, 150 եւ այլն): Անկէ բերած է ձեռք նաեւ որոշ ծանօթութիւն ռազմագիտական արուեստի, խորհրդաւորութիւններու, ռազմավարական ճանապարհներու (140, 147), եւ

վերջապէս երկրին աշխարհագրական գիր-
քերում (148, 157), պարագաներ, որոնք
այնքան կարեւոր են գիտութական չար-
ժումներու եւ հանրաստացուցանութեանց
համար[1]։

Արաբական տարրերի մերձաւորու-
թիւնը կը թվին նաեւ իր չրջահայեաց,
յայտնապէս պատմական անցքերութիւններն
Արաբական երկիրներու, Պարսկաստանի եւ
Բուզանդիոնի մէջ, նոյն իսկ հետաւոր ծե-
ռնական առաջնորդներու վրայ անցքի ունեցած
ազդեցութիւններու, պատերազմներու եւ պա-
տահարներու մասին։ Եւ այն ոչ միայն ժա-
մանակակից, այլ եւ անցեալ ժամանակներու
(640—750) դէպքերու մասին։ Երբ նա կը
գրէ. հարկ, տանը, յաւարջ... այդ եւ
նման չրջապատին մէջ իրեն հետ բանակից
ծերերն կ'անկնարկէ եւ պատմական տառ
բառերը հեղինակի ամուլիանները։

Խնդիրը եւ ո՛չ անհետ Ղեւոնդ չախում
Բաղդատտունի տան հետ։ Մեր հետազօտու-
թիւններ ընթեր մեզ այն համոզման,
թէ անոր պայերու հատուեր ներմարեկի են
Դուին, 774—789 չրջանին։ Առանց տարա-

[1] Հմմտ. 145. «Տեղեկատուն (Ազգ) ի պայ-
մանական անուն գործութեան գործեր Հայոց. եթէ
բանի՞ք եւ եթէ ո՞յր իցեն գործողութիւք, եւ եթէ
միաբա՞նք իցեն ի ուր միմեանց եթէ երկրայր, եթէ
յանձայն'ցի իցեն եթէ յամենայն, եթէ ամենային
պատմութեան գինաց եթէ ոչ։ Զայս ամենայն
տեղեկացեալ՝ պատրաստէր բառ նմին գրողացմեա
գործեալ իցողը։

կուսի մինչեւ 771 նաեւ. Դունին կենալով կա-
րող էր ունենալ պատեհութիւն հաղորդակ-
ցութիւն մշակելու Ասպարապետի, եւ 771էն
յետոյ Աշոտ Կիւրապաղատի տան հետ,
որոնք անշուշտ կ'երթեւեկէին հոն՝ ոստի-
կանին հետ յարաբերութեան մէջ: Նաեւ
շրջագայութիւններով կարող էր յարաբե-
րութիւն մշակած ըլլալ ինչպէս Բագրա-
տունեաց, նոյնպէս այլ նախարարութեանց
հետ: Բայց այսու բացատրութիւն չի գտներ
տակաւին մեր հարցումը ճշդիւ:

Կը կարծեմ թէ այս կէտի լուծման բա-
նալին կ'ընձեռէ մեզի Ղեւոնդի վերջին
գլուխը. գոնէ այն կու տայ հնարաւորու-
թիւն ենթադրութիւններ ընելու պատմա-
գրին կեանքի անստոյգ ճանապարհի համար:

Այսպէս Ղեւոնդ կը գծէ ցայտուն նկա-
րագրութիւն մը այն անագորոյն հարստա-
հարութեանց, որոնց նշաւակ եղած էր
Արտաւանեան գաւառը Դունայ բռնապետեան-
րէն: Անոնք որք որ աւելի կը տառապէին
եւ տանջուած, հարստահարուած, անանկա-
րողութիւնը յուսահատութեան
կը մղէին:

787ին, երբ Ամրեղեայ իբրեւ փոխարքայ
եկաւ Արեւելք, վտանգն տարածուածոյ եւս
աւելի կը զօրանար. չէր յաջողած ոչ որ
էր մեր ընչից իւրոց. այլ առ հասարակ
վարէին յաւարի: Եւ բազումք ինքնակա-
մութեամբ թողուին զհաստ եւ զանդեայս,

եւ զնոյին փախստական փառն ոչ բերելոյ զծանրութիւն այգւոյն. եւ Թշնամեացն փարեալ զերեւմարութեամբ պանդուխտ եւ զաստցումն՝ փարէին յաւարի։ Իսկ այս իրրեւ այնպէս Թափուրք ի տասցուածոց մեծային, մերկք եւ բոկք եւ սովամահք, եւ ոչ զատնէին այդրուստ անձանց՝ զէմ եղեալ առբազէմ զնոցին փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասեն լինել զԹիւ մարդկանն աւելի քան 12·000 արանց հանդերձ կանամբք եւ մանկամբք» (168)։ «Իսկ կէսք մնացորդեանն որք մեացին, առ սաստիկ կարօտութեանն անձկաւորք եղեն ի ծառայութիւն ազգին, փայտակոտորք եւ ջրաբերք բաց Նմանութեան Գաբաւոնացւոց» (169)։

Գաղթական փախստականներու առաջնորդներն են «Շապուհ ի տանէ Ամատունեաց եւ Համամ որդի Նորա եւ այլք ի նախարարաց Հայոց եւ նոցին հեծելոց» (168)։ Ձեռն կը խօսայ յատուկ բաղ Կող գաւառն ի սահմանս Վրաց, ուր հետամուտ թշնամւոյն հետ թեթեւ բաղհարմանէ մը ետքը՝ կ'անցնի Աղուանքու (Ճորոխ) գետն եւ կը հասնի բիւզանդական հող։ Ուղին մասնաւորապէս Կոտայք—Շիրակ—Աշոցք—Կողայ գաւառ—Տայոց աշխարհ։

«Եւ իբրեւ անցին բաղ գետն՝ փախստականք այդ եղեւ արքային Յունաց Կոստանդնի։ Եւ կոչեցեալ զնոսա առ ինքն՝ տայր պատիւ նախարարացն եւ նոցին հե-

ծելոցն. եւ զայլ խառնիճաղանճն բնակե-
ցուցանէր ի քաղաքս եւ յարգաւանդ երկիրն։

Գաղթականներու չուի այս նկարա-
գրութիւնը եւ Հայրենիքը մնացողներու վրայ
տուած յետահայեաց նկատողութիւնը զգալ
կու տան, թէ Ղեւոնդ եւս խառնուած էր
հասուած գնացած բանակին հետ։ Ամենօրդ
տղերը՝ Եսայի Կաթողիկոսի մահը, զմա-
խանձէն, չարաչուք եւ ամբարիշտ Իբնդոկէ
հասմի զօշաքաղ արարքներն ի Դունին, եւ
Սեփաննոս կաթողիկոսի յաջորդութիւնը
(169—170) ահեղի ունեցած են հաւանօրէն
կամ այս գաղթէն քիչ յառաջ, կամ նոյն
789 տարին։ Ուստի երանելի կաթողիկո-
սին մահը, Սեփաննոսի կաշառքով ընտրու-
թիւնը, Կաթողիկոսարանի կողոպուտը,
եկեղեցեաց անարգութիւնը եւ երկրին
անհանգիստ եւ բարոյական պայմաններու
անտանելի կացութիւնը տուած են խորա-
պէս իր ներարդներու վրայ եւ հարկադրուած
է թողուլ հայրենիքը եւ դէմ երկայն տարա-
գէմ գնալ դէպի սահմանակից քրիստոնեայ
Հայաստանին որ կը գտնուէր Բիւզանդիոնի
կայսեր հովանաւորութեան տակ, յուս հա-
մարելով «մեկնիլ ի կողմն Յունաց եւ ապրե-
ցուցանել զանձն ի չարաչէր աղքատու-
թենէ զրդարարացն, ...բան անտանել զկո-
րուստ աշխարհին եւ զանդաստանութիւն եկե-
ղեցեաց Քրիստոսի» (148)։ Այս խորհրդա-
ծութիւնը, զոր արտայայտած է նա ութի.
մը (Նկատմամբ Սմբատ ապարանքի Կար-

նոյ պարբերագրերու առջեւ 775ին), արդարացուցած էր այն քայլին, զոր պիտի կոխէր ինքը դէպքէն 15 տարի յետոյ։

Այս ենթադրութիւնը հաստատականութեան մը կ'առնէ պատճառաբանութեամբ.

1. Ղեւոնդ ծանօթ է գաղթականներու ընթացած գծին. գիտէ անոնց ընդհարումը հետամուտ թշնամւոյն հետ «ի սահման Վրաց ի գաւառն Կողբ», երբ Հայ բանակը քաջութեամբ եւ կը մղէ յարձակումը, ոչ անձնատուր կորուստ պատճառելով թշնամւոյն։ Իսկ իրենք առջեւը խառնած գաղթականներու խառնիճաղանճ բազմութիւնը «անցանէին ընդ գետն Ակամփսիս, որ ի կողմանս Տայոց իջանէ՝ երթայ զհիւսիսոյ արեւմտիւք, անցանելով ընդ Եգեր՝ մտանէ ի Պոնտոս»։

Կող գաւառը (Վրաց Կղարջ կոչածը) երկիրն է Կուրի աղբիւրներու, որոնք կու գան «ի Կող գաւառէ ընդ սահման Ջաւախաց» (Աշխ. Մովս. 28), ուստի Հայ բանակը, որ կու գար Ճորոխ-Ակամփսեայ գծով դէպի Կող (Կուրա)-Արդուին, կը սեպէ իր առաջ Ակամփսիս գետը, զոր անցնելով կը հասնի Բիւզանդական հող։

Դեռ այս անունը անգիտական է, այսպէս կ'անուանէին Եղերացիք եւ իրենցմէ ուսած նաեւ Յոյները, մինչ Հայք (եւ Վրացիք) Ճորոխ (Յովհ. Մամիկ. 57) եւ Վոհ (Աշխ. Աշխ.) կը կոչէին։ Եթէ Ղեւոնդ հոս գետի հասնելու եւ անուան համար այլ առաջ

չունի Սորենացւոյ Աշխարհացուցութեան (զոր Եդեսացիք Անանիա կոչեն) պէտք է անժամանակեան ծանօթութեան վերագրել[1]:

Բ. Բիւզանդական հողի վրայ, Եգերաց աշխարհին մասն յայտ ըլլալու է Ղեւոնդ այն անցքերը, որ 712ին անդի ունեցած էին Եգերաց աշխարհի Փոյթ քաղաքին մէջ: 708ին արաբական հարկապահանջութիւններէն և մնչումներէն տաղտկացած Սմբատ Բագրատունի ու նախարարք որ ընդ նմա, մեկնեցան յաշխարհէս և անցեալ խնդրեցին ի թագաւորէն Յունաց (Յուստինիանոս Բ. 705—710) քաղաք բնակութեան և դադարս խաշանց իւրեանց. և նա տայր նոցա զքաղաքն որ անուանեալ կոչի Փոյթ ի կողմանս Եգեր աշխարհին: Եւ բնակեցան ի նմա ամս

[1] Կու այն գետն է որ Բարձր Հայքէն բղխելով՝ Բաբերդն, Ողերն ու Եկեղեացւոց շրջափելով հանգանէ առ Թուխարս ըերցով ի Դերջան (Դերջէն) և անտի ընդ (Եկեղեաց աշխարհ), ընդ Նփրգալ, ընդ Մրաց (Մուրցուլ) և ընդ Մրխա (Մարաշխա) գաւառաց և կը թափի ի Պոնտոս ծով (Սեւ ծով, Սամսոնի հարաւայքին կողմը): Գետս «Եդեսացիք կոչեն Ակամսիս և Յոյնք՝ Կանկամաթ (Սոփ.): «Ցանդի որ Եկեղեացիք գետին ամէնէն առաջին բըթացքին վրայ կը բնակէին, առաջ Ակամսիս գետին ամէնէն առջին մասին անունն է՝ անոր ծով թափելէն յառաջ և Ողթիօրէն հետ միանալէն առաջ: Եկեղեացիներէն անունն Ակամփսիս ձեւով Յունաց անցած է (տես Արիանոս, Peripl. 7. 4—5. Պրոկոպ. Հ. էջ 461 «Ակամփսիս կը կոչեն զայն տեղացիք»: Հայք Եկեղեացիներէն կամ Ողիներէն փոխ առած են Ակամսիս անունը, զոր իրր առաջ բառ կամ անուն՝ նախ Կու անունով կը մեկնեն, և յետոյ՝ Կուհի համար կը գործածեն «Ակամսիս որ է Կու», որ զայլ ի Մեծ Հայոց (Սոփ. Ա. ի.): Հմմտ. Հիւբշման՝ Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 241—242:

վերջ» (Ղեւ. 35)։ Այսպ գրգռուած Հայ-հոռոմ Փիլիպպիկոս Վարդան կայսեր (711—713) կրօնական քաղաքականութենէն՝ եւ հրապուրուած Արգյաղեցի ոստիկանի խոստումներէն, որ «հաւանեցուցանէր զնոսա գալ յիւրեանցական աշխարհն», 712ին, Զաւէի որդի Թովմաս կ՚ենթարկէն քաղաքն եւ «զգանձս քաղաքին եւ զսպաս եկեղեցեացն յափշտակելով յուղարկի՝ գայթեան ի Հայս հաստատեալք ի Կայսերէն Յունաց»։ Հայ նախարարներու այս վարմունքը գայթակղութիւն կը պատճառէ Կ. Պոլսո. «եւ կայսերն լուեալ՝ ամբարշտաց ընդ եղեալ ապստամբութիւնն եւ կոչեցեալ զպատրիարգս եկեղեցեաց՝ զՄեծապատուեալն (Կիրոս, 705—712) եւ զարքեպիսկոպոսունս, եւ հրամայէր նոցա նզովս գրել ի մատենի. եւ ի կատարման ատենին գտանելոց հրամայէր ընթեռնուլ ի վերայ գործողաց ապստամբութեանն. քանզի ի ատենին յայտնի էր գործելին զգործ անօրէնութեան։ Եւ ի նոյն ամի կարգաւորեցին ամ ամի զնոյն նզովս ընթեռնուլ մինչեւ ցայսօր, որ եւ արդեաց իսկ ի վերայ նոցա. եւ եղեւ պատճառ կորստեան նոցա [7]» (36)։

«Փոյթ ի կոչման Եզեր աշխարհին» անշուշտ սխալ է Հաւկենայ Բաթմար (Արմոզ) եւ ոչ Կոզբիոսի Փոթի քաղաքը (Հեզ

[6] Հմմտ. J. Laurent. L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 208 (Paris 1919)։

[7] Կ՚ակնարկէ Սմբատի որդիներու դաւադրութիւնը։

րով Փաւխս կոչուած), ինչպէս կը նշմա-
րուի առհասարակ։ Թէ նզովքը տակաւին
կիրառութեան մէջ է, Ղեւոնդ կարող էր
լսած ըլլալ կամ նոյն քաղաքի մասերը
(Եդեսիայ աշխարհին մէջ) եւ կամ Կ. Պոլիս։

Յ. Թէ՛ վերջինչեայ տողերու եւ թէ՛ բա-
վանդակ պատմութեան ընթացքի մէջ աչքի
կը զարնէ, որ Ղեւոնդ դիտաւորեալ նախա-
հաղութեամբ կը զգուշանայ ՚ընծայանել
որ եւ իցէ կերպով Կայսրներու քաղաքա-
կանութիւնը կամ Հոռոմներու համար ան-
նպաստ ամենաթեթեւ արտայայտութիւն
մ'անգամ թոյլ տալ իրեն։ Մինչ ամբողջու-
թեամբ յատուկ կը բերէ Լեւոն Կայսեր եւ
Օմար ամիրապետի թղթակցութիւնները,
անկարելութեամբ մ'անգամ յիշատակութիւն
չ'ընէր, թէ նոյն Կայսրը այդ պատկերա-
մարտ դարձաւ։ Բայց դառնացած սրտով
կը յիշէ թէ Եղիա «յանձնեալ յայտնի պղծու-
թեան բռնութենէ՝ տայր հրաման փշրել եւ
խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս...
Փրկչին եւ սուրբ աշակերտացն եւն (100)։
Միրսա Թաղրատնեայ կողոպուտը Փայթի
մէջ, վասն զի զայրացուց Կայսրը, ապիրա-
տութիւն կը համարի, եւ նզովքն իրաւացի
եւ անէծքն արդար։ Երկրին համար քաղա-
քական խաղաղութեան կը քարոզէ վիզը ծռած
Հպատակիլ բռնակալներուն, բայց այ-
խարհակործան գաղթականութիւնները դէպի
Բիւզանդական հողեր չի դատապարտեր իբրեւ
Հայրենադրժութիւն։ Բիւզանդական գրոշին

յաղթանակները կը հրճուեցնեն զինքը, կը ողբայ երբ կը լսէ պարտութեան բօթեր։ Այս համակրանքը միայն բարեպաշտ զգածում–նե՞ր են, կամ պարզապէս անո՞ր համար, որ քրիստոնադաւան են թագաւորները, թէ կայ թաքուն ձգտում մը։ Թերեւս միջամտայրը, ուր կը գրէր, յունաւէր երեւայ կը թելա–դրէր։

4. Ղեւոնդ գիտէ թէ գաղթականները ստացան պարարտ եւ արգաւանդ հողեր, զետեղուեցան հոն եւ կ՚ապրին հանդարտա–ւէտ, մինչ հայրենիքի մէջ ուրիշները տարուբերի ծառայութեան մէջ են։ Տողերը կ՚ենթադրեն, որ գաղթականները գոնէ մէկ երկու տարի ճաշակեցին իրենց անդորրու–թեան արդիւնքը. սակայն Ղեւոնդ, երբ կը գրէր, ունէր փորձառութիւնը երկրին ար–գիւնաբերութեան։ Նոյնը խորհիլ կու տայ նաեւ նախարարներու մեծապարգեւ մե–ծարուիլը Կայսեր կողմանէ։

Եթէ այս նկատումները անձին որ եւ իցէ արժէք, պիտի բղխէ անկէ հարց մը. ար–դեօք Ղեւոնդ երէց, իբրեւ պատասխանատու անձնաւորութիւն, չմասնակցեցա՞ւ այն պատգամաւորութեան, որ գաղթականներու կողմէն ուղարկուեցաւ Կայսեր ի Կ. Պոլիս։ Կամ չհրաւիրուեցա՞ւ. ինքն ալ նախարար–ներու հետ նոյն քաղաքը։

Այն յաջող, պատկերաւոր նկարագրու–թիւնները ծովամարտերու (106—110, 114), անցքի ունեցած Սեւ Ծովու վրայ կամ Կ. Պոլ–

առյ առաջ, կը յորդորեն զինք մտածել, թէ պատմիչին ծանօթ եղած են մեծանուն ծովու եւ իր լեռնաձեւ այրքերն եւ անդնդապատոյս յորձանքները. նաեւ Կ. Պոլսոյ դիրքը։

Երբ կը պատմէ թէ 776ին զօրքն Մահմէտ պատերազմ հրամայեց Բիւզանդիոնի դէմ, կը գրէ . տասյր տանել — որպէս յուսմ — ընդ պատրաստին ահագին մանաւոյ՛ պաշար երկուց գրուաց, եւ գրէր առ թագաւորն Յունաց, եթէ վաղվաղակի առաքեսցես ի վերայ աշխարհիս քո զբաղմութիւն զօրաց իմոց ըստ թուոյ հասոյ մանանոյյս» (156)։ Ո՞րքան յայտ է Ղեւոնդ այս գրոյթը։ Անշուշտ կը յանձէր այն բերնէ բերան եւ կարող էր լսել ամէն անգ. բայց իր ծանօթութիւնը Կայսեր պատասխանին թէ այս եւ թէ այլ դէպքերու մէջ, ենթադրել կու տայ յարմարագոյն վայր Կ. Պոլիսը։

Այս առթիւ ծանօթացած ըլլալու է Ղեւոնդ այն կրօնական-դաւանաբանական թղթակցութիւններու, զորոնք փոխանակած են Օմար ամիրապետ եւ Լեւոն Իսաւրացի 720ին։ Հաւանօրէն Ղեւոնդ անձամբ հայացուց զանոնք, համարելով հետաքրքրական իր հայրենակիցներու համար, իբրեւ Մահմեդական կրօնի հերքման առաջին փորձ։ Յունարէն լեզուի հմտութեան թեթեւ նշմար մը կարծես թէ կու տայ Ղեւոնդ, երբ կը գրէ թէ «Միւսիկոն» աշխարհին Ասորւոց

(իմա Մեծոփայ) Հայերէն կը թարգմանուի «Միջերկրեայք» (103)։

Այս նկատառումները կարծիք կ'արծարծեն մեր մէջ ենթադրելու թէ Ղևոնդ Երիցանցաման հօգի վրայ իրեն անուան ընծայարան գասա Թագաւորներու ապարանքը նախ Սսերի մէջ և ապա Տիրոնի։ Աչաա և Ծառուաճ եղբայրները հոն կը գտնուէին անշուշտ, երբ իրենց հայրը մեծ ազարպեկան Ամբատ ապստամբութեան դրոշը պարզած Արտաւազդեանց դէմ կը պաշարէր Կարինը (775)։ Իրենց հօր մահէն յետոյ՝ Թարերդի (Ամրատաւան) ամուր պարիսպներուն ապաւինեցան փրկելու համար իրենց կեանքը վրէժխնդիր Թշնամւոյն աչքէն։ Եւ երբ տեսան իրենց հօրը մեծ բարեկամ եղէցը դաշնականներու թուին մէջ՝ փութացին ապաստանել զինքը և առնել իրենց խնամքին տակ։ Հիւրասիրութեան այս օրերուն ահա յանձնուեցաւ Ղևոնդի գրել անցեալ ժամանակներէն յուշեր, բայց յատկապէս անմահացնել գործերուն իրենց սիրելի հօր նահատակական փախճանը։ Ցաւօրդ ատրիներուն հետեւած ըլլալու է Ղևոնդ՝ Թագաւորնի կարիւններուն, որոնք կ'երթային Տիրանկը նուաճելու։ Այս շրջանին առաջ պետք ըլլայ նաև բարեկամական այցելութիւնները Տարօնի և Վասպուրականի Թագաւորներուն։

Ամփոփենք վերլուծական ճանապարհով

կատարուած խուզարկութիւններուս ար-գիւնքը։

1. Ղեւոնդ՝ երէց է. հաւանօրէն Գողթն գաւառէն (Վանանդայի)։ Հրահանգուած է նոյն կողմերու մենաստաններէն մէկուն մէջ, թերեւս Մարենեաց վանքը։ Ունեցած է անձնական ծանօթութիւն Եսայի Կաթողիկոսի հետ, ի Գողթն եւ ի Դուին։ — 2. Ապրած է 770—789 շրջանին Դուինայ շրջակայքը։ — 3. Գաղթած է 789 թուին բիւզանդական հող, հաւանօրէն Սպեր։ Այն անդ գրած է իւր Պատմութիւնը 790 թուին։ — 4. Ուղեւորած է Հայաստանի այլ եւ այլ մասեր. Տարօն, Վասպուրական, Շի-րակ։ Ծանօթ կ'երեւայ կայսերանիստ քա-ղաքին եւ յունարէն լեզուի։

Ահա մեր բոլոր գիտցածը Ղեւոնդ երէցի անձնաւորութեան մասին, իրապէս կամ թէական կերպով։

Հարցումս, թէ ո՞րչափ ապրեցաւ Ղեւոնդ, չի կրնար ուղղակի պատասխան ըն-դունիլ։ Դրական ոչ մէկ ապացոյց չունինք։

Իր գրուածքին մէջ ժամանակի նկա-տմամբ նշմարները կը հասնին գրեթէ մինչեւ 790։ Ասոր յետնագոյն եզր իր կեանքի համար կրնանք ապահովութեամբ դնել այս թուականը։ Ծնունդը պէտք է դնել դարուն առաջին կէսին։ Տեղ մը խօսելով Ղեւոնդ Սահակ Զարաւորեցւոյ պատգամագնացու-թեան մասին, որ նպատակ ունէր արտա-

կան գրավարի՝ Մաշմէսի պատմութիւնը գիտէր, կը պատմէ Կաթողիկոսի մահուամբ Մաշմէսի վրայ գործուած հրաշական փոփոխութիւնը, այնպէս «որպէս յուսաւ ի ճշմարտութեան արանցն» (30), այս ինքն յուսադրութեան ականատես արանցն, որոնք վախճանուած են արդէն։ Դէպքը պատահած է 703ին։ Եթէ այդ ճշմարտութեան արք իբրեւ ականատեսներ պատմած են, պատմած ըլլալու են հաւանօրէն իբրեւ 70ամեայ ծերեր 15—20 տարեկան երիտասարդ Ղեւոնդի, այնպէս որ նա պատուիրելով դէպքն իր յիշողութեան մէջ անաղարտ, կարենար 790ին գրի առնել։ Այս պարագային ծնունդը կրնանք դնել 730—735ին. որով 790ին, երբ կը պատմագրէր, 50—60 ամեայ հասուն տարիքի մը մէջ կ'ըլլար. եւ կ'ունենար դեռ ժամանակ վայելել բոլոր, թերեւս նոյն իսկ մինչեւ իններորդ դարու առաջին քառորդը։

2. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Ինչպէս մեր հնագոյն պատմագիրներու, նաեւ Ղեւոնդի պատմական աշխատութիւնը սակաւաթիւ ձեռագիրներու մէջ պահուած է։

1. Հրատարակի վրայ ծանօթ օրինակներու արմատները կը տանին կը հանեն զմեզ միակ հնագոյն ձեռագրի, որ կը պահուի այժմ Էջմիածնի Մատենադարանի մէջ Թ. 1722 (= Կ. ց. 1681)։ Ձեռագրիս նկա-

բաղդատութիւնը արուած է Ն. Մառ*. 1927ին ունեցայ առիթ անձամբ ծանօթանալու Ձեռագրին. բայց իմ ծանօթագրութիւններս այժմ իմ մօտս չեն. հարկ է բաւականանալ Աստուածատուրեանի հաղորդած տեղեկութիւններով։

Ձեռագիրը (ընդագիրն 19·2 × 11 սմ., տողք 20, թղթեայ, բոլորգիր) հատուածոյ մըն է կը պարունակէ. ա. 3բ—127բ. Պատմութիւն Ղեւոնդի. բ. 128ա—214բ. Եւսեբեայ բանք խրատու եւ թուղթք եւ յուծմունք. գ. 215ա—306բ Պատմութիւն Վրաց։ Դրչութեան ժամանակի եւ գրչի մասին տեղեկութիւն չու տայ յիշատակարանս (թղ. 127բ).

«Պատմագրեալս վարդապետութեան Ղեւոնդի մեծի ժամանակագրութեան արուեալ Թարգմանչաց ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ։ Որ եւ ցանկացող եղեալ սորին ամէր ժամանակաց ի պատուական յազգէն Մամիկոնեանց. ի հայոց արքունեաց եւ հրաման ծրել փծուն գրչի Սարգսի. աղաչեմ յիշեցէք յաղօթսն Աստուած. եւ նմա փոխոր յաւիտենին ամէնն։

* Н. Марръ, Сборники притчъ Вардана. Часть III, С. Петербургъ, 1894. էջ 55—57 (= Հ. Յ. Տաշեան՝ Ցուցակ ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա. Վիեննա 1900. էջ 188—189)։ Ձեռագրին մասին տե՛ս M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, III (St. Petersbourg 1849), էջ 62—63. եւ Ն. Մառ, Անանիայի ուղեւորութիւններ դէպի Հայք. Թարգմ. Յ. Աստուածատուրեան, Վիեննա 1892. էջ 21։

Թէեւ գրութեան տարին որոշ թուականով չէ յայտնուած. բայց գրուած ըլլալու է 1279—1311 տարիներուն, Կարբի Յովհաննավանքի մէջ։ Տէր Համազասպ Մամիկոնեան այս շրջանին այն վանքին առաջնորդն եւ արքեպիսկոպոսն էր, որուն յիշատակը պահպանուած են կարգ մը արձանագրութիւններ նոյն Անաստասի արձանագրութեան վրայ։ Նա ծանօթ է նաեւ գրասէրի համբաւով այլ եւ այլ ձեռագիրներէ, գրուած իր յանձնարարութեամբ *։

1664 թուին կը տեսնեայ Ձեռագիրս Յով–

* Ի շթուին ԶԻԸ (1279) եղեւ հայր Համազասպ։ Այս Համազասպայ բազում արդիւնս արար եւ բազմազայս գրեանս աստուածային. որ եւ բազումք կան դեռ եւս ի մենաստանիս Յովհաննու Կարբի)։ Սա էր յառաջս որդւոյ իշխանին Գրիգորի եւ վարէր պատմութեանն մարմնաւոր իշխանութեամբ. եւ էր ինքն յազգէ Մամիկոնէից, առ փառաւորել եւ ուխտին անապատի։ Զայս տեսար ի բազում գրոց յիշատակարանաց եւ յարձանաց (ի) բազում անցից. Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն. Գ. 20 (Էջմիածին)։ Համեմատէ անդ 19—20 յառաջ բերուած արձանագրութիւնները։ Ըստ Զաքարիայի Համազասպ իւրն յանցուց ամեն գլխովի, 1311 թուին։ Տես նաեւ Շահխաթունեան Ստորագրութիւն Կ. Էջմիածնի եւ հինգ գաւառաց Արարատայ. Բ. (Էջմ. 1842), էջ 112։ Ալիշան Այրարատ, էջ 174։ Յովհաննավանքի Մատենադարանին համար հօգացած է 1280 թուին Մեծ Մովսէս Ազգականի Պատմութիւն (Տէր-Մովսէսեան, Սոփերք, էջ ԽԱ)։ 1293ին Ագաթանգեղոս եւ Յաճախապատում (Ա. Կանայեան, Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագիր պատմագրիներէ. Zeitschr. f. armenische Philologie, II, 294. Համմ. եւ Ագաթանգեղոս, ընեշխան հրա., էջ ԼԷ—ԼԹ)։ 1294ին Ներսէսի Լամբրոնացւոյ Սաղմոսաց Մեկնութիւնը (Յովհէփեան՝ Գարեգին Հայ Ձեռագրութեան, 42)։ Առնէր պահուած են այժմ Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ։

հաննէս Կարճառանեցի, որուն մասին է կարեւոր յիշատակարանութիւնն (Թղ. 291ա). «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ եւ Գիրքս Եւագրիոս եւ վերջին Պատմութիւն Վրացեաց յիշատակ է Յովհաննու Կարճառանեցւոյ[10], որ փտեալ կայր. վերստին նորոգեցի եւ կազմել ետու արբեյոյն իմոյ Շմաւոն վարդապետի յանձնեցայ, ի թվիս ՌՃԺԳ (1664) ի փառս Քրիստոսի. որք վայելէք, յիշեջիք ի Քրիստոս»։ Ոչ շատ յետոյ (1670՞) ձեռագիրս կ՚իյնայ Վարդան Բաղիշեցւոյ ձեռքը, որ կը նուիրէ զայն ի դուռն Ս. Էջմիածնի 1690ին։ Վարդանի խօսքերն են. «Զաստացոյ գրոցս որ կոչի Ղեւոնդ պատմագիր եւ Վրաց պատմագիր եւ Ս. Հօրն անապատաւորացն Եւագրի բանք եւ խրատք բազում։ Որ եւ Վարդան վարդապետս Բաղիշեցի ստացայ ի հալալ արդեանց իմոց. եւ ետու զյիշատակ ի դուռն սուրբ Էջմիածնի ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ. որք ընթեռնուք եւ օգտիք ի սուրբ գրոյս, յիշեցէք ի Քրիստոս զԲաղիշեցի Վարդան վարդապետն եւ զծնողսն իւր. ամէն. ի թվին ՌՃԼԹ»։

Ձեռագրին այս պատմութենէն յայտնի կ՚ըլլայ, որ Էջմիածնի օրինակը արտագրուած է Սարգիս գրչէն Յովհաննավանքի

---

[10] Կարճառանեցին Յովհաննէս եպիսկոպոսն է Ծառոյ Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ Եսայի վարդապետի։ Կը պատմէ իրեն 1690ին էջմիածնի, որ Ստ. Լեհացի իր խնդրանօք կը թարգմանէ Յովսեփոսի Պատմութիւնն Հրէական Պատերազմաց (Հմմ. Աբրահամ, էջ 305)։

համար 1279—1311 շրջանին. գրչութեան տեղը անծանօթ կը մնայ։ 1664 թուին արգէն անխնամ, փտած հանգամանքի մէջ անէր Կ՚ըլլայ անոր Յովհաննէս Կարճաւանեցի, որ գեղեցիկ հաստատութեամբ նորոգել եւ կազմել կու տայ զայն իր աշակերտին Ղուկասի Ծմուռն վարդապետին։ Նորոգութիւնը կատարուած է ոչ միայն փտտուած թղթերու զգոյշ առընթերադրութեամբ եւ խնամեալ կազմով, այլ եւ այծատուած թղթերու վերստին արտադրութեամբ[11]։ Ուստեցչապեալ չէ նշանակած գծրախտարար Ծմուռն վարդապետի նոր արտադրութեամբ նորոգած թղթերը։ Որչափ այժմ յիշողութիւնս կը ներէ հաստատել, յառաջալէս Զեռագրին սկիզբը առնուած է այդպիսի նորոգութիւն։ Հնագոյն ձեռագրի առաջին թուղթը կ՚երեւայ թէ շատ փտտուած վիճակի մէջ գտնուած է. այս պատճառաւ ալ Ծմուռն վարդապետ հարկ տեսած է ի նորոյ արտադրել ընթերցմնքի տողերը։ Որովհետեւ թղ. 1—2 ամբողջութեամբ եւ թղ. 3ա այժմ անգիր են (նորոգողէն մնացած), ուստի կարելի է մտածել թէ նախնական օրինակին 3ա—3բ (թերեւս նաեւ 2ա—2բ) փտտուած երեսներէն հազիւ 17 տող յաջողած է փրկել։ Դժուարին է ընդունիլ գանէ 3բ թղթի համար թէ Սարգիս գրիչ ալ ճիշդ

[11] Վրաց Պատմութեան վերջը թերթերու անհետումը Ն. Մառ կը համարի փառութեան նոատեւութիւն. Աման. Ուղեւ., էջ 21։

այսպէս երկրորդ երեսէն սկսած ըլլայ իւր օրինակութիւնը։

Այս հանգամանքի մէջ հասած է Ձեռագիրս (1670ին) Բաղէշ, Ամիրդոլու վանքը, բանասէր եւ պատմասէր Բաղիշեցի Վարդան վարդապետի ձեռքը։ Սա, ինչպէս կ՚երեւայ, համաձայն իր գովելի սովորութեան, հայթայթ անկէ նոր արտագրութիւն մը, ինքնագիրը յանձնած է Էջմիածնի միաբաններու խնամքին, որոնք արդեամբք ալ պահած եւ հասցուցած են մինչեւ մեր օրերը։

Սարգիս դպիր գաղափար–օրինակը կորսուած է այժմ։ Մեզի ծանօթ բոլոր օրինակները ծագած են Շմաւոն Լոռեցւոյ նորոգած այս Ձեռագրէն, ուրեմն 1664էն յետոյ։

Վարդան Բաղիշեցի, Ամիրդոլու վանքի վարդապետական գրեանց ցուցակին մէջ (Արարատ 1903, էջ 180, հրատ. Ս. Տէր–Աւագեան) կը յիշէ հետեւեալ օրինակները։

2. «Եւ միւսն է [1] Կանոնակն Տաթեւու՝ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմագիրքը, եւ [2] Ղեւոնդ պատմագիրքը եւ [3] Վրաց պատմագիրքը եւ [4] Սմբատ գիրքը, ի մի տուփ»։

3. «Եւ միւսն է [1] Զենոբ պատմագիրքը եւ ի հետն [2] Ստեփաննոսի Տարօնացւոյն որ է Ասողիկն, եւ միւս [3] Ղեւոնդ պատմագիրքը, եւ միւս [4] Վրաց պատմութիւն, եւ միւս այլ [5] Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմագիրքը, եւ միւս այլ [6] Օրբէլեանց պատմու–

թիւն (իմա՝ Ստ. Օրբէլեանի կէս դլուխը Մեարայ Երիցու Ներսիսի վարուց հետ). այս է պատմագիրք ի մի տուփ։

Առանք հաւանաբար արթնակուած են նոյն վանքին մէջ նոյն Վարդանայ յանձնարարութեամբ։ Ուշադրութեան արժանի է որ երկու օրինակներու մէջ ալ կը յիշուի Վրաց պատմութիւնը, որով կը յայտնուի ծագումը Ա. օրինակին։

Այս օրինակները չկան այժմ Հրապարակի վրայ։

4. Էջմիածնի Թ. 1686 (Կ. ց. 1644), գրուած 1675 թուին Մարկոս գրչէն. անցն անծանօթ (կը բովանդակէ՝ 1. Եղիշէ, 2. Ղեւոնդ, 3. Մեկն. Մարկոսի, 4. Մ. Խորենացի, 5. Դաշանց Թուղթ։ Համմտ. Մ. Խոր. Պատմութիւն Հայոց, Հրտ. Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս 1913, էջ ԺԴ)։

5. Կարապետ արքեպիսկոպոսի օրինակն ի Տփղիս։ Բովանդակէր. ուր կան՝ 1. Ղեւոնդ, 2. Պատմ. Վրաց, 3. Ասողիկ, 4. Լաստիվերտացի, 5. Զենոբ (Ծասր)։ «Մատեանս չունի յիշատակարան, այլ չափաւոր հնագոյն լինել քան զ200 ամաց» (տեղեկութիւնք Հ. Ե. Սէթեանի՝ Սարգիսեան, Ցուցակ. Բ, էջ 292)։ Բայց Բրոսէ տեսած է հոն գրչութեան թուականը՝ 1673 (Rapports, III, p. 63)։ Ձեռագիրս պէտք է փնտռել այժմ Էջմիածին։

6. Վենետիկի Մխիթարեանց Թ. 218,

թղ. 86ա—137 (Սարգիսեան՝ Ցուցակ, Բ, էջ 277)։ Արտագրութիւն մը թ. 5 օրինակէն՝ հոգացողութեամբ Հ. Ե. Սէթեանի, 1836ին։

7. Պարիսի Bibliothèque nationaleի Supplément arménien, 49 (տե՛ս Macler, Catalogue, Nr. 209, էջ 116)։ Համառօտ թ. 5 Ձեռագրէն, օրինակութեամբ Կ. Վ. Շահնազարեանի։ Սոյն վրայէն կատարուած է 1857ի հրատարակութիւնը (տե՛ս էջ 6)։

8. Պետերբուրգի Ասիական Մուզէոնի օրինակը. «copiée sur le manuscrit de Mgr. Carapiet, archevêque arménien de Tiflis», par Jean Nazarof. L'original etait du XVIIe siècle. 1842։ Այսպէս ծանօթագրած է ձեռագրին մէջ Մ. Բրոսէ, որ նախկին ստացողն էր Ձեռագրին (տե՛ս Macler, անդ, էջ 115)։ Զայս աչքի առաջ ունեցած է Պատկանեան՝ իւր ռուսերէն թարգմանութեան ժամանակ (տե՛ս Յառաջաբ. V)։

9. Պարիսի Bibliothèque nationaleի Suppl. 110 (Macler, Nr. 208, p. 115) օրինակութեամբ E. Dulaurierի, 1851ին թ. 8 Ձեռագրէն։

10. Կ. Եզեանի օրինակը. գրուած ԺԸ. դարում՝ կը բովանդակէ. 1. Մ. Խորենացի, 2. Ասողիկ, 3. Լաստիվերտցի, 4. Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմութիւն, 5. Ագաթանգեղոս եւ Դաշանց Թուղթ, 6. Մեսրոպ Երէց, 7. Զենոբ, 8. Փ. Բիւզանդ, 9. Եղիշէ, 10. Ստ. Օրբէլեան, 11. Պատմութիւն Հայունեաց խա–

չին, 12. Սոկրատ փոքր, 13. Միք. Ասորի, 14. Վարդան, 15. Կիրակոս, 16. Թովմ. Մեծոփեցի (երկրորդ գրչէ). 17. Սմբատ (երկրորդ գրչէ), 18. Ղեւոնդ (Ա—ԺԴ գլուխք պակաս. երրորդ գրչէ)։ Ձեռագրիս մասին տես Սանփանեան Աստղիկ, Հրա. Ա. Մայիսեան, Փետրուարի 1885, էջ ԼԴ—ԼԸ։ Այս օրինակի մրայէն կատարուած է Եղեանի հրատարակութիւնը։ 1849ին Բրոսէ (Rapports, III, p. 59) տեսած էր զայն Էջմիածնի Մատենադարանի մէջ։ Հոն գտնուելու է նաեւ այժմ, որովհետեւ Եղեանի Մատենադարանը փոխադրուած է Էջմիածին։

11. Էջմիածնի Կարբեցեան Ցուցակ, 1680. «Ղեւոնդեայ մեծ վարդապետի Պատմութիւն Մահմետի բռնաւորի մեծ բոլորգեր, գրեալ ի Թղթի ի Սարգսէ. ունի զՄահմետի պատմութիւն եւս եւ զգանձն. չունի զյիշատակարան. ի սկիզբն ունի զԹերութիւնն»։ Ցուցակագրին այս տողերը կասկածելի են. անգլեկութիւնները կը հային Թ. 1681 Ձեռագրին (= մեր Թ. 1)։ Պէտք է քննել Ձեռագիրը ի մերձաւոր։

12. Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի Ա. օրինակը «նոր, թերի» սկիզբէն եւ վերջէն. տես այս մասին Նոր Բառագիրք Հայկական լեզուի. Ա, էջ 14. S. Somal, Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1829, էջ 62։

Այս ծանօթ օրինակներէն կարելի է համախմբել այսպէս.

Գաղափար օրինակի

1. Էջմ. Թ. 1722

Վարդան Բաղիշեցւոյ X օրինակ

2. Բաղիշ. Ա. — 4. Էջմ. 1686 (1675) — 5. Կարապետ արքեպս. (1673) — 3. Բաղիշ. Բ. — 10. Երևան (ԺԷ)

Բ. ազգ. (1887)

6. Աչթեան (1636) — 7. Ծաղկաձորեան (1836) — 8 Երսաէ (1842)

Գազգ. Թարգմ. — Ա. ազգ. (1856)

11. Էջմ. 1680

12. Վենետ. Ա. որ. (?)

9. Դիւթորիէ (1851) — Պառկանեան ապա. Թարգմ.

3. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ. ԿԱՄԸ

Ղևոնդի աշխատութիւնը Էջմիածնի Թ. 1722 Ձեռագրին մէջ այժմ խորագիր կը կրէ. «Պատմաբանութիւն (10 Պատմութիւն) Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց որ յաղագս երեւելոյն Մահմետի. և զկնի նորին եւ թէ որպէս եւ (10,6 եւ կամ) որով օրինակաւ տիրեցին աշխարհաց, եւ առաւել թէ (10 չիք թէ) Հայոց ազգիս» (10 ազգիս Հայոց)։

Առօգին այս պատմական աշխատութեան բովանդակութիւնը կը համառօտէ այսպէս. «Պատմութիւն Ղևոնդ երիցու, որ ինչ վասն Տաճկաց եղիցն եւ անցիցն Հայոց ի նոցունց բռնութենէ» (էջ 7)։ Իսկ Կիրակոս Գանձակեցի գիտէ զայն. «Ղևոնդ երիցու Պատմութիւնն որ զոր ինչ գործեցին Մահմէտ եւ աթոռակալքն նորա ընդ աշխարհս ամենայն, եւ առաւել եւս ընդ ազգս Հայոց» (էջ 3)։ Պատմագիրներու հին ցանկ մը[12] կազմուած մի. գարու վերջին քառորդին, կը յիշէ այս գործը. «Ղևոնդ պատմագիրք, որ է պատմութիւն ան-

[12] Հրատարակուած Ա. Այտրընեանէ Արդարար 1795, էջ 188—192 (ասէ՞ արտատպուած՝ Հ. Գ. Զարպհանալեան՝ Պատմութիւն հայ դպրութեան, էջ 206)։ Անանիա պատմած եմ Էջմիածնի Ձեռագիրներու մէջ երկիցս, մի. գարու վերջին քառորդին գրուած։ Կարգմամբ բլլայ Թերեւս Վարդան Բարձրբերդցի, Անիեցի, գանե, որ առաջին անգամ հաւաքած է հաւաքել ի մի հայ պատմագիրները եւ նոր որինակներով տարածել զանոնք։

րէն ազգի չարին։ Յովհ. Կարճաւանեցի Թ. 1722ի մէջ կոչած է անգամ մը «Ղեւոնդ պատմագիրը», եւ ուրիշ անգամ «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ»։ Վարդան Բաղիշեցի կը գրէ. «որ կոչի Ղեւոնդ պատմագիր». այսպէս նաեւ Մխ. Այրիվանեցի եւ Սամուէլ Անեցի։

Ձեռագրոյն օրինակի առաջին թուղթը, ինչպէս նկատեցինք, վնասուած էր. եւ կազմողին հարկ տեսած էր վերստին արտագրել։ Թէ որքան յաջողած է անեղծութենէ անընթեռնլի եղած սկզբնագիրը, դժուարին է հաստատել ստուգութեամբ։ Արտաքնապէս «մեծ վարդապետ» յորջորջումը անծանօթ է հիներուն, որոնք միայն «Ղեւոնդ երէց» գիտեն, կը ծնանի արդէն կասկած բնագրի փոփոխութեան մասին։ Երկբայելի է նաեւ «Պատմագրութիւն», Աստղիկ եւ Կիրակոս, նաեւ Յովհ. Կարճաւանեցի իր յիշատակարանութեան մէջ «Պատմութիւն Ղեւոնդ երիցու», Պատմութիւն Ղեւոնդեայ» կ'ընթեռնուն. ուստի արդիւնք է Շմաւոն վարդապետի կամայականութեան, այսպէս կազմած «Ղեւոնդ պատմագիր» յորջորջումէն։ Արտագրին ձեռացած բառական ապերու մէջ ալ կը նկատուին կոտրուածներով ընթերցուածներ, մանր յաւելուածներով եւ յապաւումներով։ Եղած ուղղագրերու վրայ կ'առաջարկեմ կարդալ. «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ երիցու որ յաղագս երեւելոյն Մահմետի եւ

առաջնորդացն որ զկնի նորին. եւ թէ որ-
պէս կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզե-
րաց, եւ զինչ ինչ գործեցին ընդ աշխարհ
ամենայն, եւ առաւել եւս ընդ ազգս
Հայոց[13]։ Այս երկար վերնագիրը, որուն
ծանօթ կ'երեւայ Գանձակեցի, կարող է
հին ըլլալ. թերեւս գրուած նախնաբար իբրեւ
խտադասութիւն մը, գլխակարգութիւն մը
առաջին գլխոյն կամ յառաջաբանական
մասերին։ Բուն վերնագիրը կամ յորջոր-
ջումը Ղեւոնդի մատենին պահուած է գրքին
վերջը. «Պատմութիւն Վարդապետութեան[14]
Ղեւոնդի [Երիցու] վասն ժամանակագրու-
թեան Թորգոմայ՝ ի հրամանէ տեառն Շապ-
հոյ Բագրատունւոյ»։ Յայտնի է հին գրչա-
գիրներու ազդուութիւնը՝ դնել գրքին վերջը
գրութեան խորագիրը։

Շահնազարեան խորագրած է իր տպա-
գրութիւնը «Արշաւանք Արաբացւոց ի Հայս,
արարեալ Ղեւոնդ վարդապետի Հայոց»։
Իսկ Եզեանի տպագրութիւնն ունի. «Պատ-
մութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի»։

[13] Հմմտ. Ասող. 10. Հանեալ առ ի հրա-
ման... պատմել նախ զհայրենեացն գործս քաջու-
թեան ըստ ինչ Եոհ..., եւ որ ինչ գործք գոր-
ծեալք... թէ տառի եւ կամ զինուց եւ կամ սրբոյ.
եւ կամ զինչ անցք անցին...»։

[14] Հմմտ. Ասող. 12. «Զայս ամենայն մի ըստ
միոջէ ունիմ պատմելոց՝ Վարդապետութեամբ
(հանգերձ պատմութեամբ) Աբրահ (Գրիգորի)...
ընթերցեալ զԹորգոմայ ազգին... վասն զի
...ամենի, բայց արդեն Տրդատ արքայ Հայոց մե-
ծաց...»։

Սկսուածքը: — Դր. Միւլլէր նկատելով խորագիրը, որ կը խոստանայ պատմել նախ «յաղագս Մահմետի», կը գրէ. «որովհետեւ մեզի հասած պատմագրութիւնը Մահմետի վրայ բան չի պատմեր, այլ մարգարէին մահուանէն կը սկսի, հարկաւ սկիզբէն մաս մը կորսուած ըլլալու է» (Հանդ. Ամս. 1888. էջ 129): Նոյնպէս նաեւ Գ. Պատկանեան «Թէպէտ եւ ծանուցեալ ի վերնագիրս պատմութեանն Ղեւոնդեայ է՛, յաղագս կենաց եւ գործոց Մահմետի ճառել, բայց Պատմութիւնն նորա սկսանի իսկ եւ իսկ մահուամբ մարգարէին Տաճկաց: Ի բացակայութիւն հակասութեան բանիս համարիմ է, թէ կամ թերի է Պատմութիւնն Ղեւոնդեայ ի սկզբան, կամ վերնագիրն յետոյ ժամանակի յաւելեալ է գրչաց» (Պատկանեան՝ էջ 118 = Եղեան, էջ 171): Շահնազարեան կը գրէ «խորագիրս այս Թուի յայլմէ հինաւոյ» (Յառաջաբան, էջ 11): Այս կասկածը արդարացի է: Ո՛չ ընծայական, ո՛չ յառաջաբանական մուտք եւ ո՛չ իսկ պատշաճաւոր սկզբնաւորութիւն ունի Մատեանս:

«Նախ եւ առաջին[15] որք եւ Ամիր-ալ-Մումինք անուանեցան: Զի զինն ամ կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ՝ մեռանի...»

---

15 Կարդա՛լ՝ «Նախ իշխանքն կամ Նախաթողքն (Ալ-Աւակայքն Գիր.) որք եւ Ամիր-ալ-Մումինիք» (Emir-ul-muminin = Իշխանք հաւատացելոց) — ա-ցան:

Ասորիքի մասերով կը բացուի այժմ Ղեւոնդի պատմութիւնը։ Եթէ նա չի հրամանէ անուան Շապհոյ Բագրատունւոյն յորդորուած է ձեռնարկել պատմական աշխատութեան, պատճառն էր որ գէթ համառօտիւ ընծայական մը, ակնարկութիւն մը իր յանձնառութեան մասին, կանխէր գեղեցիկ գործին սկիզբը, ինչպէս, օրինակի համար, Մ. Խորենացի գիտցած է նոյնպիսի մը պատշաճեցնել իր գործին սկիզբը։ Որովհետեւ այսպիսի ակնարկութիւն Մեկենասի մասին չկայ գործին ընթացքին, եւ կը պակսի նաեւ առաջաբանական խօսք մը գրութեան վերջը, Սարգիս գրիչ կամ իր գաղափարօրինակը հաւանօրէն ընծայական մասերէն խնայուած եղան թէ Ղեւոնդ Շապուհի հրամանաւ առած է գրիչը ձեռք։

Դուկաս է ոչ միայն այս ընծայականը, այլ եւ Մաշտոցի կեանքի եւ Հերեւելեայնց մասին չկայ ակնարկութիւն, զոր անհրաժեշտ էր ասել, իմանալի ընծայելու համար Ամիր-ալ-Մումինեներու ծագումը եւ տարածական արտաքական արշաւանքի ակնարկութիւններ հայ ընթերցողներուն կամ իր Մեկենասին։

Այս կասկածը աւելի կ'ամրացնեն մեր մէջ Ասողիկ, Սամուէլ Անեցի եւ Մխիթար Անեցի։ Վերջինս բացատրաբար յառաջ բերելով Ղեւոնդէն տարբեր պատմական աւանդն արշաւանքներու մասին, կը կցէ անոնց. «Աւմար առաջին որ առ զամթու

տուչութեանն, առաջին իշխան եկաց յԻսմայելացւոցն։ Աբուբաքրն՝ Բ ամ. Եմրան՝ ԺԲ ամ. Մահմէտ՝ Բ ամ. Բուրաքր անէր Մահմետի՝ Բ ամ. Աւմար եղեւ տուութեան՝ ամս Ժ։ Սա սկսաւ եղանել եւ առ զաշխարհս. ի Փաղրթայ մինչեւ յեղանելն էին ամք ԼԸ, որպէս եւ Ղեւոնդ պատմագիրն զայն վկայէ. եւ առէ թէ յԼԸ ամի իշխանութեան եղեն յԱսորիս եւ ի Հրէաստան. եւ ի մէջ ամի եղեն ի Պարսս եւ ի Հայս, ընկեցին զթագաւորն Պարսից զՅազկերտ Շահրիարեան[18], եւ մտին յաշխարհն Հայոց ընդ կողմն Պարսից (էջ 44)։

Ղեւոնդի քով կը պակասին այժմ Աբուբաքրի եւ Եմրանի անունները։ Կը յիշուի միայն Մահմետ, որուն իշխանութեան տարիները քան կը նշանակուին, հաշուած մինչեւ փախուստը, այս ինքն Հիճրէի առաջին տարին (622). ուստի մինչեւ մահն (632) կը տարուի ճշդիւ 30 տարի. այն է՝ Աբուբաքր 9, Եմրան 12, Մահմետ 9 = 30 (հմմտ. եւ Սամ. Անեցի 81—82)։ Բայց Մխիթարի յառաջաբերութիւնն այնպէս երկիմաստ ձեւով է, որ դժուարին է յեցած անոր վրայ յանդգնիլ որոշ եզրակացութեան մը ի նպաստ Ղեւոնդի։ Անեցւոյ քով Աբուբաքրի եւ Եմրանի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւր կ'ենթադրէ։

[18] Ղեւոնդի այժմեան բնագրի մէջ չի յիշուիր Յազկերտի անուան կից «Շահրիարեան». բայց Յազկերտ ատուցի որդի էր Շահրիարի. հմմտ. Tabari, von Nöldeke, Leyden 1879. էջ 320—360։

Մեզի այժմ կու տայ տակայն Ասողիկ (էջ 119)․ «Ամիր–ալ–Մումենիքին Տաճկաց և որ ինչ յաւուրս նոցա գործեցաւ։ Այլ գոյն ինչ յառաջ քան զմահն Խոսրովու († 628), յութերորդ ամի Հերակլեայ կայսեր (618) և ի ԿԸ թուականին Հայոց (619), երևեցաւ Մահմետ ի Զրաստանէ (= Տաճկաստանէ), որդի Աբդլայի, մարգարէ Տաճկաց... (քաղուածներ Սեբէոսէն և Ղևոնդէն)։ Իսկ Մահմետ յետ երկու ամի իշխանութեան իւրոյ մեռանի ի ԺԱ ամի Հերակլեայ (621/2)։ Եւ փոխանորդէ զիշխանութիւնն Աբուբաքր, Օթման և Ամր՝ ամս ԼԸ» Ասողիկ, որ ունեցած է այս տողերու համար աղբիւր՝ Ղևոնդի Ա․ գլուխը, գիտէ ոչ միայն Մահմետի Աբդլայի որդի ըլլալը, այլ և անոր երևման թուականը՝ Հերակլի ութերորդ տարին։ Երևումէն մինչև մահը 2 տարուան անջրպետ կը դնէ (Ղևոնդ ունի Ի), որ պարզապէս ծագած է անկէ, որ սխալ իմացած է Ղևոնդի տողերը և այս համակարգութեան վրայ հիմնած իր ժամանակագրական հաշիւը։ Այս սխալը այնքան կարևոր չէ, որքան անոր ծանօթութիւնը Մահմետի անձին շուրջը, կարևորն անկասկած բաներու մէջ ալ, որ հիմնուած կ'երևայ Ղևոնդի վրայ։ Թերևս նաև Կիրակոս Գանձակեցի, որ իր աղբիւրներու մէջ կը յիշէ յանուանէ զՂևոնդ, Մահմետի անձի և գործոց մասին գրած ժամանակ (էջ 32—34) աչքի առջև ունեցած ըլլայ

նաեւ Ղեւոնդի տեղեկութիւնները Մարզպա-րէի մասին։ Թովմայ Արծրունի գիտէ նման Առողջան՝ Մահմետի հօր անունը (էջ 169)։ բայց դժուար է հաստատել թէ Թովմայի ծանօթ եղած ըլլայ Ղեւոնդի մատեանը։

Ինչպէս այ ուրեմն մեկնել այս խնդիրը, անհիմն է կը թուի թէ Ղեւոնդի մատեանը աղբիւրն կորուստ մ'ունեցած է. այն տեղ կայ ընծայական մուտք մը եւ գլուխ մը նուիրուած Մահմետի երեւման։

Նորերս սերբիչ յանձնած մը այլ փորձեց Հ. Բ. Սարգիսեան, որ «Անանունի կամ Կեղծ-Սեբէոսի» կարծուած հատուածը յու-ծել աշխատած ժամանակ այդպիսի միայն մը հրապարակեց փոքր գրքով («Բազմավէպ», 1915, էջ 38—39. առանց բաւականին ըլլա-լու իր անուութեան՝ կը ներկայացնեմ զայն բառ առ բառ)։

«Գրուածքս [Սեբէոսի Արքայագնկի] հեղինակն է, բառ առ, Ղեւոնդ երէց, եւ ժամանակագրութիւնս [= Արքայագնկը] կը գտնուէր անոր Արաբացւոց Պատմութեան աղբիւր — գուցէ աւելի ընդարձակ ձեւա-լով։ Այս բանս կը հաստատուի պատմու-թեան հրատարակութեամբ, ուր ոչ միայն կը պակսի ո՛ր եւ է Յառաջաբան, այլ եւ այն տեղէն կը սկսի Արաբացւոց պատմու-թիւնը, ուր կ'աւարտի Անանունի [= Սե-բէոսի] Բ. գրքութիւնը։ Դարձեալ պատ-մութեան վերջաբան յիշատակարանէն անի-յանձնի կը տեսնուի, թէ այդ գրուածքը բա-

յօրուածին տարբեր ախտացս կը կրէր ի սկզբան իր վրայ — քան ինչ որ տպուած է ի Պետերբուրգ 1887ի հրատարակութեան ճակատին վրայ, — այսինքն. «Պատմութիւն Ղեւոնդի վասն ժամանակագրութեան տանս Թորգոմայ: Կիրակոս (Յասաաճարան) հետեւեալն եւս կը յաւելցնէ առաջնոյն վրայ. «Ղեւոնդ Երէցու Պատմութիւն... որ զոր ինչ գործեցին Մահմէտ եւ աթոռակալք նորա ընդ աշխարհս մեր եւ առնել եւս ընդ ազգս Հայոց: Արդ՝ պատմական այս երկու տուեալներէն կը հետեւի, որ Ղեւոնդի գրած պատմութիւնն՝ երկու Դպրութիւններէ կամ Գիրքերէ բաղկացած էր, որոնցմէ առաջինը — որ կը կրէր վերի մեծատառ վերտառութիւնը [Իմա՛ «Պատմութիւն Ղեւոնդի վասն ժամանակագրութեան տանս Թորգոմայ»] — բաղկատայէն Հայոց ժամանակագրական պատմութիւնը կը պարունակէր մինչեւ 652—663 թուականի փրկչին: Իսկ Բ. դպրութիւնը՝ Մահմէտէն սկսեալ (որը առեկայն այժմ կը պակսի) եւ յաջորդող պատմութիւնը կ՚ընէր մինչեւ ցամն 788, նոտարագրուած [= Կիրակոսի յառաջ բերած] խորագրի ներքեւ:

Գլխակարգութեան մասին:
— Եղեան հետեւելով իւր օրինակին՝ բաժնած է Ղեւոնդի Պատմութիւնը Ա.—ԼԲ. գլուխներու. Ճաշնադարեան առակայն չէ նկատած իւր Ձեռագրին մէջ նման բաժանումներ. եւ հարկադրուած է ինքնակամ բառ բայց

գլխակարգել (Ա—Ը)։ Պէտք է հանգոյցին լուծման համար ձեռք առնել Հնագոյն օրինակը. եւ չեմ յիշեր այժմ թէ ինչպէս էր հոն հատուածները բաժանումը։ Բայց կ'երեւայ թէ անկէ ծագած միւս օրինակները միօրինակ չեն պահպանած սկզբնական բաժանումները։ Այսպէս Վենետիկի Ա. օրինակը Եզեանի հրատարակութեան Դ. գլուխն ունի Գ., եւ Է. գլուխն՝ Զ (ան'ս Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի. Երասա, զամ բառերու տակ)․ ուստի գլխով մը ետ կը մնայ։

Թէ Ղեւոնդի մատեանը նոյն ինքն հեղինակէն տրոհուած էր հատուածներու, յատուկ խորագրութիւններով, զգալի է, թէեւ շատ անգ կրճատուած է այժմ։ Կը յիշեմ «Վասն Աշոտի իշխանութեան եւ այրեցածին Հոռմի եւ մահուանն Աշոտի» (էջ 16, գլ. Ե)։ «Վասն Մորին կռուին» (էջ 19, գլ. Զ)։ Այսպիսի խորագրութիւն մը կ'ենթադրէ նաեւ գլ. Դ, էջ 12. զոր կը կարդամ լրացնելով. Յաղագս իշխանութեանն Մուաւիայ եւ եթէ զիարդ յաւուրս նորա էր իշխանն Գրիգոր. եւ որ ինչ անցք անցին ընդ աշխարհս Հայոց. եւ մահուան իշխանացն»։

Ամբողջութիւնը։ — Տեսանք թէ սկզբնաւորութիւնը աւանդած է իր ամբողջութենէն. հազիւ չեն պահուած գլուխներու բաժանումներն եւ խորագրութիւնները։ Կը պատմուէր որ էջ 12, Գ. եւ Դ. գլուխնե-

բու մէջէն խօսք ըլլար Ալիի ամփոփականի եւ Մուաւիայի մէջ եղած խնդիրներու մասին: Թղթի մը կամ տողերու անկում ասկէ ու-նեցած կ'երեւայ էջ 14, ու. 15, ուր ընդհա-տում մը կրած է ամփոփականներու ազդից յաջորդութիւնը. զոյգս մնացած են Մուա-ւիա Բ. (683) եւ Մրուան Ա. (683—685): Այս անունները կը պակսին նաեւ Թովմա Արծրունւոյ (էջ 104) եւ Ասողիկի (էջ 122) ցանկերու մէջ: Թերեւս Ղեւոնդի աղբիւրը թերութիւն ունեցած է հոս: Պատմական մասը ուրիշ կողմանէ պղտոր թերոյթ մը ցոյց չի տար: Այս ծանօթով գիտէ պայն նաեւ Ասողիկ (էջ 125):

Բայց ընդմիջարկութիւն են ԺԳ.—ԺԵ. գլուխները եւ Թղթերու համեմատչութիւն կայ էջ 103—112: Այս մասին տե՛ս վարը § 6:

Վերջարանութիւն: — Այն յան-կարծական վերջաւորութիւնը որով կ'ա-ւարտի Պատմութիւնը, բոլորովին անհաղա-տելի է Ղեւոնդի գրչի առակ: Ձեռագիրները յայտնապէս կը գրեն թէ «կատարեցաւ»: Բայց ես չեմ կարող համոզուիլ այն մտքի հետ, թէ մեր խորհող եւ զգածուող, խրա-տարանող եւ ողբացող պատմիչը այսպէս յանկարծական բաժնուէր իր ունկնդիրներէն, առանց վերջին հրաժեշտի խօսք մ'ուղղե-լու անոնց: Ինձ կը թուի թէ Ղեւոնդ գրած ըլլալու էր հուսկ բան մը, որ թէեւ չի տեսնուիր այսօր իր Պատմութեան օրինակ-ներուն մէջ, բայց այն կար երբեմն սկզբնա-

գրին մէջ։ Ինձ կը թուի թէ այդ վերջաբանականը հասած ալ է մեզի, բայց փրցուած սկզբնագրէն, ենթարկուած փոփոխութեան եւ գեղեցկացուած ուրիշ մեծ գործի մը վերջը, որուն հեղինակի համբաւը թոյլ չէ տուած մինչեւ օրս անդրադառնալ գրուածքին իսկական պատճառին։

Ինձի կ՚երեւայ թէ այն Ողբը, որ կցուած է Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց պատմութեան, իր նախնական ձեւի մէջ վերջաբանականն էր Ղեւոնդի Պատմութեան։

Այս կարեւոր խնդրոյն քննութիւնը պիտի ունենայ իր պատշաճ տեղը մեր ուսումնասիրութեան մէջ։

4. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կ՚ամփոփեմ այս տեղ Ղեւոնդի մատենին շուրջը հրատարակուած գրականութիւնը։

1. Արշաւանք Արաբաց ի Հայս. պատմութիւն Ղեւոնդ վարդապետի Հայոց։ Ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ Վ. Շահնազարեանց։ Փարիզ 1857, 8°, էջք 240։ (Շար հայ պատմագրաց)։

Այս Ա. տպագրութեան առթիւ քանի մը խօսք H. Petermann, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, 1861, էջ 397—398։

2. Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի

վարդապետի Հայոց. Բ. տպ. (Հրատարա-կութիւն Կ. Եզեանի). Ս. Պետերբուրգ 1887, 8°, էջք ԶԴ + 201: (էջ 171—193 ծանօթու-թիւններ եւ էջ Է—ՀԸ դրուագ մը Մահ-մետի եւ Ամիրապետներու վրայ)։

Բ. տպագրութեան առթիւ՝ Fr. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgen-landes. 2 (1888), էջ 175—178 (= Թարգմ. Հանդէս Ամսօրեայ 1888, էջ 128—129. Արձագանք 1888, էջ 326—327)։

3. Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie par l'éminent Ghévond, vardabèd arménien, écrivain du VIIIe siècle. Traduite par Garabed V. Chahnazarian et enrichie de notes nombreuses. Paris 1856, 8°, XV, 164 pp. Շահնազարեան առաջին անգամ այս թարգմանութեամբ ծանօթացուց Ղեւոնդի մատեանը գիտական աշխարհի. Հայերէն բնագիրը տարի մը յետոյ միայն եղաւ հրատարակ։ Ինչպէս Պատկանեան նկատած է իր ռուսերէն թարգմանութեան յառաջաբանին (էջ V—VI) եւ ծանօթութիւններու մէջ, շատ անբաւա-կան է Շահնազարեանի այս թարգմանու-թիւնը, որ թարգմանիչը առանց կապուե-լու բնագրին՝ ինքնակամ ազատութիւններ շնորհած է իր գրչին եւ անճիշդ մեկնու-թիւններով փորձած է լուսաբանել բնագրին մթութիւնները։ Շատ աւելի խնամով կա-տարուած է ռուսերէն թարգմանութիւնը Ք. Պատկանեանի ձեռքով։ — Գաղղիերէն

Թարգմանութեան առթիւ J. Mohlի տուած կարճառօտ զեկուցումը տե՛ս բնագրով եւ Հայերէն Թարգմանութեանը Մասեաց Աղաւնի, 1856, էջ 243—244:

1. Исторія Халифовъ вардапета Гевонда, писателя VIII вѣка. Переводъ съ армянскаго (переводчикъ: К. Патканьянъ) Санктпетербургъ, 1862. 8°, XI, 168 стр. (էջ 118—165 ծանօթութիւններ):

Քննութիւններ Ղեւոնդի անձի եւ գրուածքին:

1. Ernestus Filler, Quaestiones de Leontii armenii historia. Lipisiae 1903, 8°, 38 pp. (Diss.)։ Նկատի կ'առնէ յատկապէս Ղեւոնդի ժամանակագրութիւնը:

2. Զարբհանալեան Հ. Գ., Պատմութիւն Հայկական հին դպրութեան. Բ. տպ. 1897, էջ 478—480:

3. Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ 1901, էջ 76—77. Նոյնը արտատպուած՝ Հ. Ա. Ղազիկեան՝ Հայկական նոր Մատենագիտութիւն, Ա. Վենետիկ 1909, էջ 1652—1654. տե՛ս եւ էջ 1649—1652 քաղուածները Ա. եւ Բ. տպագրութիւններու յառաջաբաններէն):

4. Hagop Thopdschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Ašot I., Halle 1904, էջ 4.

Օգնական աղբիւրներ: — 1. M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagra-

tidenreiches. Straßburg 1903, 8°, 87 SS. (Diss.). Նախ լոյս տեսած՝ Zeitschrift für armenische Philologie, II (1903).

2. Hagop Thopdschian, Armenien vor und während der Araberzeit. ZAPh. II, 1903, S. 50—72.

3. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Paris 1919, 8°, pp. VIII + 398.

4. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903, S. 436—465 = Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը ծանօթութիւններով. գրեց Գրոֆ. Դկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Ս. Հապոզեան, Վիեննա 1913, 8°, ժե, էջ 68:

5. Р. Р. Фасмер, Хронология наместников Армении при первых Аббасидах. Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. Том I (Ленинград 1925), стр. 381—400 = Ռ. Ֆասմէր՝ Հայաստանի ոստիկաններու ժամանակագրութիւնն առաջին Աբբասեանց օրով. թարգմ. Հ. Վ. Ինգլիզեան: Հանդէս Ամսօրեայ, 1928. էջ 44—50. 157—168, 258—270:

4. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բովանդակութիւնը: *Թէպէտ մատեանին վերջը «Վարդապետութիւն վասն ժամանակագրոց տանս Թորգոմայ» կը ներկայացուի Ղեւոնդի աշխատութիւնը, որպէս թէ նա Հայոց ժամանակագրական պատմութիւնը նկարագրած ըլլայ այն մատեանին մէջ, բայց յիրականին կը գտնենք մենք հոն ժամանակագիրք մը տանն Իսմայէլի. այն է ժամանակագրութիւն մը արաբական ամիրապետներու յաջորդութեան եւ անոնց որով նուաճուած երկիրներու մէջ տեղի ունեցած գիպուածներու: Այս տեսակէտով շատ ուղիղ պատկերացուցած է անոր բովանդակութիւնը Կիրակոս Գանձակեցի. «Պատմութիւն զոր ինչ գործեցին Մահմէտ եւ աթոռակալքն նորա ընդ աշխարհս ամենայն, եւ առաւել եւս ընդ ազգս Հայոց»: Կարելի է նկատել նաեւ «Պատմութիւն վարուց եւ գործոց իշխանացն Իսմայէլի», որովհետեւ ամբողջ ժամանակագիրքը կ'ընթանայ ամիրապետներու յաջորդութեան կարգով եւ անոնց արքական եւ զինեալ գործերու եւ ապարասան վարքի նկարագրութեամբ. Ղեւոնդ երեք անգամ գործածած է բացատրութիւնս. «եւ այս վարք նորա»* (էջ 14, 31, 40) *եւ մի անգամ Աբդլմելիքի համար գրած է. «կայեալ գիշխանութիւնն այսպիսի վարուք՝ վախճանեցաւ»* (31):

Ղեւոնդի Պատմութիւնը 150 *տարուան*

շրջան (640—789) կ՚ընդգրկէ ։ Կարճառօտ ակնարկով մը միայն կը բաւականանամ, սակայն արաբական շարժման սկիզբը, որ իւր մանրապատում պատմիչն ունի յանձին Սեբէոսի ։ Այս շրջանին, զոր կ՚անուանէ Ամիր ալ Մուհամմէտականներու հարստութեան, անտարակոյս որդիները կ՚արգելին ներքին յեղափոխութիւն մը. նոր արթնցած ժողովուրդը թարմ ուժով գուրս կ՚ելլէ աշխարհներ նուաճելու. սահմանակից հզօր պետութիւններ՝ Սասանեանն եւ Բիւզանդականը դարաւոր մրցութեան մէջ տկարացած եւ կազմալուծուած, չեն կարող ընդդիմանալ նոր ասպախին. եւ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ Պարսկաստանն եւ Պաղեստինը, Եգիպտոսն եւ բովանդակ Ափրիկէ կը խոնարհին արաբական լուծին տակ ։ Իսմայէլեան բանակին առաջխաղաց զօրախումբերը Հիւսիսէն եւ հարաւէն կը շօշափեն նաեւ Հայկական սահմանները եւ կը փորձեն աւելի ասպատակութեան քան նուաճողական նպատակներով արշաւել մինչեւ երկրին սիրտը. Դուին եւ Արծափք կ՚իյնան. Թշնամին մեծ աւարով կը քաշուի ետ ։

Այս նախայարձակէն կը մտնէ Ղեւոնդ իւր Պատմութեան խալիֆական շրջանակը, ուր ընդառաջ կ՚ելլէ արաբական աշխարհակալութեան պատմութեան ամէնէն հզօր դէմքը՝ Մուաւիա Ա., որուն յաջողակաց բանակը մխճամուխ է արդէն Հայաս-

ստանի սահմանները եւ գրաւած է երկրին նուաճմամբ։ Այսուհետեւ Ղեւոնդ յանձնած իւր նոյն ամիրապետներու կեանքի հատուածին կը նկարէ յառաջ՝ երբեմն արագ եւ երբեմն ծանր նուարկութեամբ։ Ճանապարհին կը յածէ նա իւր հետաքրքրական աչքերն աջ եւ ձախ, կը զննէ, կը հետազօտէ, կ'ընդունի տպաւորութիւններ, եւ կը դրոշմէ զանոնք իւր յուշատետրին մէջ։ 789ին կը կոխէ զամար. նա հասած է արդէն իւր նպատակակէտին։ Արաբական ընդարձականիստ աշխարհին ալքն է Ահարոն (Հարուն ալ-Ռաշիդ). Հայաստան կը հեծէ անոր անհանդուրժելի բռնութիւններու եւ կեղեքումներու տակ. ուժասպառ է ժողովուրդը. մինչ մէկ մասը խումբ խումբ կը գաղթէ դէպի բիւզանդական հողեր, միւս մասը կ'ապրի իւր տարուելի կեանքը, Ստեփանոս Կաթողիկոսի հովուութեան տակ, որ նոր բարձրացած է անարգուած գահին վրայ։ Այս անգ կը թողու զմեզ Ղեւոնդ։

Ամբողջ արաբական աշխարհն տարածեալ է իր զննութեան. ամփոփ նկարագրութեամբ պատկերացուցած է շարժառիթը, սկիզբը եւ կատարածը այն ամէն կռիւներուն, որոնք մղուեցան յընթացս 150 տարիներու, միջնաւոր եւ հեռաւոր սահմաններու, յատկապէս Սասանեան եւ Բիւզանդական սահմաններուն վրայ, ներքին եւ արտաքին թշնամիներու դէմ. նկատի առնուած

են մինչեւ անգամ Հիւսիսային Կովկասի եւ Ճենական տաճարներու վրայ անցքի ունե-ցած դէպքերը։ Բայց որովհետեւ իր ան-ուաթեան աւելի մերձ եղած է Հայաստանը, առաւելապէս այս երկրի իրադարձութիւն-ները գրաւած են իր ուշադրութիւնը, եւ այն յատկապէս միջնադային քաղաքական անդրշութեան մէջ։ Թորգոմայ տան ներքին խնդիրները, առանին վէճերը ընդու կամ դոյցն չափով միայն հետաքրքրած են զինքը։ Իր մատենին նշանակալից մէկ մասը լեցու-ցած է Լեւոն Գ. Իսաւրացւոյ պատմութեանը Օմար Բ.ի թղթին, որ կրօնական-քաղա-քական գրութիւն մըն է եւ կը ձգտի հեր-քել մահմեդական աշխարհահայեացքները քրիստոնէութեան մասին (տե՛ս այս մասին վարը)։

Գրութեան ժամանակը։ Ղեւոնդ իւր Պատմութիւնը գրած է երկու հանգրո-ւանով։ Առաջին ձեռնարկութեամբ գրի առած է նա անցեալ շրջանի պատմութիւնը մինչեւ իւր օրերը, այն է մինչեւ 774։ Այս մասը կը կազմեն այժմ Ա—ԼԳ գլուխները (էջ 1—137)։ Պատմագիրը համառօտաբար, բայց զգալուն առաջարով ներկայացնէ յետոյ եր-կրին եւ ժողովրդեան ծանր եւ յուսահատա-կան վիճակը Աբդլա Բ.ի (754—775) օրով յատկապէս Կահաթրայի որդւոյն՝ Հասանի (770—774) կեղեքումները, կը վերջացնէ իւր խօսքը. «զոր պատմել ոչ կարեմք զա-ղետիցն պատմութիւնս (137)։

Թէ լեզուն եւ թէ պատմելու ոճը զգալի կերպով կը փոխուին յաջորդ մասին մէջ, ուր պատմիչը աւելի հասուն տարիքի մէջ կ'երեւայ եւ դէպքերուն ի մերձուստ ժամանակակից եւ հանդիսատես։ Մինչ առաջին մասին մէջ կը նկարագրէր երկրին անտանելի անհանդուրժելի, յուսահատական գրութիւնը, զոր խարքով պատկերացնել անհնարին կը գտնէր. երկրորդ մասին մէջ կարող է արդէն նկարագրել նախարարական եւ աշխարհախումբ ամբոխին ճգնաժամային փորձը, ընդհէց ընդվզումով բռնութեան հետ բռնութեամբ խաղալ։ Որ որին չի տար դէպքերուն տարբերութիւնը. նա գիտէ արդէն թէ «ձեռնամուխ եղեն յիրս զոր ոչ կարէին վճարել» (137). ծանօթ է ապստամբութեան հետեւանքին, որ ծանր արժեց։ Այս մասը կը սկսի ԼԴ. գլխով, եւ սկզբնաւորութիւնն ինքնին ցոյց կու տայ թէ նոր է պատմուածքը, թէեւ նիւթը շարունակութիւնն է նախորդին. «Յայսմ վայրի ճառեցից զվայրենամիտ ազգին Իսմայէլի զխստասիրտ զառնութիւնն ի գլուխ եղեալ»... որ կը յիշեցնէ մեզի Սեբէոսի Գ. դպրութեան սկզբնաւորութիւնը. «Զաբրահամեանն ճառեցից զզաւակէ...» (Սեբ. 104)։

Ա. մասը գրած է Ղեւոնդ ամենայն հաւանականութեամբ 773/74ին, պատմութենէն յառաջ։ Թէեւ Աբդլայի իշխանութեան 22 տարիները ծանօթ են իրեն (էջ 129),

բայց այն անւսգութիւնը կարող էր նաև յետոյ անկյուած լինել, վերջին խմբագրութեան ժամանակ։ Մենք յետոյ պիտի տեսնենք թէ այդ խմբագրութեան չափն բաւմնուած հետազօտուած է մասնենք վերջաւորութիւնէն Որդը, որ նախնաբար այս անդ գետեղուած էր։

Բ. Մասի գրութեան ժամանակի համար ունինք հետևեալ կռուաններ։ Տեսանք վերագոյն, որ Ղեւոնդ ականատես էր Արծրունի եղբայրների նահատակութեան (6 Յունուար 786) եւ չէր լսած Մերուժան Արծրունւոյ մահը։ Ղեւոնդ ծանօթ է Սուլէյման ոստիկանին եւ անոր Իբնդոկէ գործակցին չարաչար արարքներուն, որոնք տեղի ունեցան 788—789ին. այս միջոցին բարձրացաւ կաթողիկոսական գահին վրայ Ստեփանոս, որ երկամեայ ժամանակ մի միայն կառավարեց եւ մեռաւ (790/91)։ 786 Սեպտ. 15ին Մուսէին յաջորդեց իր եղբայրը՝ Հարուն ալ-Ռաշիդ, որ իշխեց մինչեւ 809։ Պատմիչը որ գիտէ անոր հաղաւ- արծաթանէրը բարքը, կ՚անդրադառնայ անոր իշխանութեան անւօրութեան տարիները. ուստի նա աւարտած է իր Պատմութիւնը 809էն յառաջ։ Որովհետեւ Ղեւոնդ հայրապետական աթոռին վրայ տեսնուին կեցանի կը ճանչնայ զՍտեփանոս, հարկ է այս անդրադարձնել եզրը առնել ամփոփել եւ ըսել, թէ Ղեւոնդ աւարտած է իր Պատմ-

մութիւնը մինչեւ 790ին. այս թուականէն ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ։

5. ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Ինչպէս կ'երեւայ, Պատմութեան համար ձեռքի տակ կարեւոր գրաւոր աղբիւր չէ ունեցած Ղեւոնդ։ Նա գրած է իր Պատմութիւնը յեցած աւանդութիւններու վրայ, զորանք լսած է «ի ճշմարտախօս արանց» (էջ 30), այս ինքն ականատեսներէ եւ ժամանակակիցներէ։ Այդպիսի անգիր աղբիւրներ կ'ակնարկէ Ղեւոնդ, երբ կը գրէ. «ասի, ասեն, լուաք, ուսաք» եւ այլն։

Գրաւոր աղբիւր կը ունենայ իր ձեռքին տակ հեղինակներու, որոնք նպաստած են աւելի իր մասնաւոր զարգացման, քան հայթայթած են իրեն պատմական նիւթ։

1. Ա. Գիրքը։ Ղեւոնդ անգիր ուսած է Աստուածաշունչը իր հին եւ նոր մասեաններով։ Ոչ միայն իր պատմելու ոճը, արտայայտութեան եղանակը կը կրէ իր վրայ Աստուածաշունչի կնիքը, այլ եւ ամբողջ մասեր ազդուած է Աստուածաշունչի կարգ մը հատուածներէն։ Ամբողջական մասեր գրուած են հին մարգարէներու ներշնչման շունչով, նոյն իսկ՝ գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ, փոխ առնուած են բառեր եւ նախադասութիւններ։ Հզօր ազդեցութիւն գործած են իր վրայ մանաւանդ Մակաբայեցւոց գրքերը իրենց հրապուրիչ

պատմական ոճովը։ Եթէ ուզենք օրինակնե-
րով հաստատել մեր խօսքերը, հարկ պիտի
լինի արտագրել Ղեւոնդի մատեանին կական
մեծ մասը։ Անթիւ տեղիքներէն քանի մը
նմոյշ բաւական ըլլայ, նկատելու համար
այս ազդեցութեան չափը։ «Նա էր այր
ժանտ եւ գոռ պատերազմաւ» (ազ. պա-
տերազմող), էջ 15 = Բ. Թգ. Ը. 10. «այր
գոռ պատերազմաւ». այս համեմատու-
թեամբ կը գտնէ Չեռապրին ընթերցուածը
իր հարազատութիւնը. «Զյափշտակող բարս
ապահութեան իւրրեւ զմարմ ձգեալ ի տամ-
բիսն՝ որպայր գեցնայ մարդկան գհե-
տեւանս», էջ 128 = Ովս. Ե. 1. «իբրեւ
գմարմ ձգեալ ի գլուխ գահաւանդի (ի լու-
սանցս ի վերայ գահաւանդի նշանակի՝ տա-
բերան», խմա՝ Ἰταβύριον), զոր օրօրդք
յորս հաստատեցին»։

2. Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս։ Մ. Դրքէն յե-
տոյ Ղեւոնդի աչքին մատեանն եղած է
Ագաթանգեղոսը, զոր յաճախ ընթերցած է,
անոր հարուստ բառամթերքը իւրացուցած,
անոնցմով արտայայտութիւն տուած իր
մտածմունքներուն։ Մինչ Սեբէոս հետեւած
է Բիւզանդի, Ղեւոնդ օրինակ առած է իրեն
Ագաթանգեղոսը։ Յառաջ կը բերեմ համե-
մատութեան համար.

Ղեւոնդ։	Ագաթանգեղոս։
Թանգի յոյժ ատեցէր գնա մոլորութիւն այր	Զթագաւորն հպարտա- չեալ ամբարհաւաճեցու-

տոյն, ուր դնել և համբառնալ (հարկանել) ընդ վիմին հաստատեալ. վիմին ինչ ոչ կարէր ստնանել. բայց ինքն առ վիմին խորտակեցաւ. էջ 100:

ցանէր որոգայթադիր թշնամին ...ուր եղեալ համբառնայր հարկանել ընդ վիմին հաստատեալ, ընդ հուասոյն ճկեզեալ. վիմին ինչ ոչ ստնանել կարացեալ՝ ինքն առ վիմին խորտակեցաւ: Ագաթ. 80—81:

Նոյն աղբերս ազդեցութեան տակ է նաև էջ 109. «դայլայլեալ պապանձանայր համբառնայր մարանչել ընդ հաստատուն վիմին»: «Ըստ փարատնեան զօրուն զծավալուած բարկութիւն կրեայց». էջ 110 = Ագաթ. 155. «Հեղեղատատ ծավալուած բարկութեամբ զաս ի ներքոյ երկնից ինքեայց»: «Զանց արարեալ զբազում օրինակ և հասանէր ի քաղաքն Սասուն». էջ 28 = Ագաթ. 460. զանց առնէր զբազում օրինակ մեծաւ ուրախութեամբ... մինչ երթային հասանէին յաշխարհն Բասենոյ»: «Յուսակորոյս եղելոցն ի կենաց աշխարհի». 151 = Ագաթ. 154. «յուսակորոյս ի կենաց անտի Աստուծոյ»: «Զրկեալ խրատու ողջութեան յընչից մարմնին». 144. = Ագաթ. 288. «որք ի չփեցին յընչից մարմնոյ և արհամարհել զբարկեալսն»: «Դէմ եդեալ տարադէմ զնացին փախստեայ յաշխարհն Յունաց». 168 = Ագաթ. 84. «դէմ եդեալ տարադէմ զնացեալ փախստեայ լինէին»: «Եւ յանհնարին զզրգմանէ քարանցն բախեալ երկվարեալ՝ զբազումս տարրուր հարեալ սատակէին.

140 = Ադամթ. 97. անդուշեալ բազում երի-վարէ հեծելոյ յաճէ անտի՝ զբազումս ըն-կեցեալ եւ զբազումս առաջուր հարեալ սա-տակէին». Համմ. եւ Գ. Մակար. Ջ. 15. Եւ զազանքն... զբազումս ի նոցանէ առա-ջուր հարեալ անդէն առ ոտս իւրեանց սա-տակէին»: «Այր ի փախուստ դարձեալ՝ հազիւ ուրեմն զապրուստ անձանց գտա-նէին. 147 = Ադամթ. 3. ջանան զապրուստ անձանց փրկութեան գտանել: «Անցուցանէր շուրջ զպարապածն պարկէնս փոսից. 36. պարկենա փոսիւ շրջապատեալ. 103 = Ադամթ. 111. մատ ի պարկէն փոսին որ շուրջ զայր զքաղաքաւն. եւ այլն:

3. Վկայաբանական գրուածներ: Հա-մազասպ եւ Սահակ Արծրունի եղբայրներու վկայաբանութիւնն յօրինուած է նմանու-թեամբ հին վկայաբանութիւններու. Համմ. «Գործեցաւ այս յիշատակութեան Մուշէի»... էջ 165 եւն:

4. Ձեռքի տակ ունեցած է մեկնողական եւ ճառական գրուածքներ. ա. Ոսկեբերանի Մեկնութիւնն Մատթէի. «Հրաման ետ զօ-րաց իւրոց կազմել սայլս վաշիւք զինա-կօք... եղին եւ որք ընդ վաշիւքն թաղուցեալ էին». 39—40 = Ոսկ. Մեկն. Մատթ. Գ. էջ 65. տես զինուց վաշիւքն եւ սայլիւքն Սկիւթացւոց աշխարհին կեանքն վճարին. բ. Փիլոնի գրութիւններ. Համմ. Բազմա-բեղուն շարութիւն, էջ 48 = Փիլոն. բազմա-

բեղուն է չարութիւն… ամպարտաւոր է բարին, իսկ չարն բազմաբեղուն»։ «Այր գեղադէշ երեսօք. Հէ 128, 151 = Փիլոն. Ծառայք եւ աղախնայք գեղեցկակերպք եւ յոյժ գեղադէշք»։ «Արշաւութեամբ անարգել զինութեամբ խրախաղութեան. 115 = Փիլոն. «տանջանաց խրախաղութեան՝ արգելարարութիւն»։ «Ողջունեցէք զամենեսեան սիրականն համբուրիւ ողջոյն. 28 = Փիլ. Լիւս. Իրր սիրականն համբուրիւք ողջունի՝ զմիմեանսք պատուասի որպէս զծիթենեաց բարեացն»։ Գ. Գրիգոր Նիւսացւոյ Մեկնութիւնն Երգոց Երգոյն. «Որ կենացն է շահմարանապետ Աստուած. Հէ 29 = Նիւս. «որ շահմարանապետն է հոգւոց, առինքեալ զհոգի իմ առ ինքն»։ Դ. Եզնակնայ թղթերը. «Զաղփաղփութիւն ի բարձունս խորհելով զՔրիստոսէ… եւ զվերընկալ արուոյ նարա. Հէ 107 = Եղն. Թուղթ ԺԲ. «աղգեալ ինձ (ասէր) զԹուրբին զվերընկալ արուոյն խմոյ։ Ե. Պօղոս Հարքացւոյ Որ յիմաստակրական եւ յիմաստասիրելի հարցուածս. «Քանզի տիտղոսեալք մասք եւ զգայութեամբ եւ որպէս՝ կատարէին զերկուոր մահու մասանց եւ զգայութեանց զչարութեանցն ստացողոյն ծնունդս՝ զայսպիսութիւն, զչարութիւն (ինձ՝ բառ Ասողկան 131 զցանկութիւն) ընչից եւ զեղծեալ ցանկութեանց. 118 = Պաւլիթ. «Սոսա բանական (մասն) ի գոյգս զանազանելը սասոյ՝ ի ցանկութիւն ընչից եւ ի հեշտ ցանկութիւն. Եւ

երկոքին առըա զմարդասիրութիւն կազմենց։ Էջ 16. Հրա. Գ. Տէր-Մկրտչեանի, Վաղարշապատ 1903: Գ. Գրիգոր Նարեկացւոյ գրութիւններ. «Զարացա մէզ փոշեցած ի վերոյ ձեռաց. 104 = Աստուածաբան ի Մկրտ. «Փոխանակ արտօրհնելի հոտոյն փոշեցած է յանցիցմէք»։ Եւ այլն։

5. Ծանօթ է իրեն Սուրբ Մովսէսի Խորենացւոյ Աշխարհագրութիւնը. «Երթեալ յանդիման յինքեն մինեանց ի առհմանս Ասպատամն Արաբիոյ». 5 = Սոփ. Աշխարհացը. 611—612. Ասպատամ Արաբիա յելից կողմ Եգիպտոսի... Երջանիկն Արաբիա յերի կողմ անապատ եւ ասպատամ Արաբիոյ։ Համմ. եւ էջ 132 = Աշխ. 605—606:

6. Սեբէոսի Պատմութիւնն ի Հերակլ։ Թէեւ Filler (էջ 15) համոզուած է, որ այս մատեանը ծանօթ չէ եղած Ղեւոնդի, բայց եւ Թոփճեանի (էջ 4) հետ համաձայն եմ հաստատելու թէ մեր հեղինակը կարդացած է Սեբէոսի Պատմագրութիւնն եւ պատուած անկէ։ Այս մասին աւելի կը փարիմ այնու, որ Ղեւոնդի աշխատութեան շարունակութիւն մը կը հանդիսանայ Սեբէոսի գործին։ Կան շօշափելի կէտեր ալ, որոնց վրայ կ'ուզեմ ծանրանալ։

Ղեւոնդ կը գրէ (էջ 3). «Մինչդեռ էր կենդանի աստուածապատկերն Հերակլէս՝ ոչ կարացին (Իսմայելացիք) ափռել պատերազմ իբրեւ ի վերայ Հրէաստանի, զի

համբաւ քաջութեան նորա սփռեալ էր եւ զարհուրեցուցանէր զնոսա։ Եւ նորա տիրեալ ունէր զիշխանութիւնն Հրէաստանի եւ Ասորեստանի մինչեւ ի վախճան կենաց իւրոց։ Այս տողերը գրուած են Սեբէոսի Բ. Դպրութեան ազդեցութեան տակ. որ Սեբէոս գիտնալը լսած էր խօսիլ Հերակլի սրով ակերը եղած արարածներ արշաւանքներու մասին, որովհետեւ մտադիր էր այս Գ. Դպրութեան մէջ միահամայն եւ ամփոփ պատմել Մահմետի երեւումն եւ անոր յաջորդներու պատերազմութիւնները, կից 641—660 տարիներու։ Յայտնի է որ Արաբները 636—641 տարիներուն նուաճած էին բոլորովին Պաղեստինը, Միջագետքի մէկ մասն եւ Ասորիքը։

Սեբէոսի ազդեցութեան տակ է Ղեւոնդ նաեւ յաջորդ էջերու մէջ, ուր կը խօսի Ամիր ալ-Մումինիներու նուաճումներու վրայ (էջ 4—7)։ Համեմատութեան համար կը բերեմ հետեւեալ հատուածները.

Ղեւոնդ, 4։	Սեբէոս, էջ 104—105։
Զի պատուէր որդեգրին իւրեանց ուսուցանէր մահուանչ, ...թէ եկեք ի վերայ աշխարհաց, նուաճեցէք զնոսա ընդ ձեռամբ ձերով, զի մեզ տուեալ է ի վայելս ժառանգութիւն երկրի.	Արդ որդեգրէր նոցա (այլ. որդեգրել զնոսա) Մահմէտ՝ ...եւ ասէր. երդմամբ խոստացաւ Աստուած զերկիրս զայս Աբրահամու եւ զաւակի նորա... Իսկ արդ դուք էք որդիք Աբրահամու...

...որոց եւ առաջնորդ եղեն եւ առաքելոցն Հռոմայ, որք երթեալ ի քաղաքն Մակեդոնացւոց եկին գնաս- Աբրահամու, անդ, խա- ռաջաւ Առաքելոյ առաջ գրեալ կենաց երկրի ի ծա- ռայութիւն. եւ մեր եմք ժառանգք եւ որդիք նա- հատակացն... այլ եւ դուք էք զաւակք Աբրահամու եւ որդիք նահատակացն. Սէր ընդ մեզ եւ փրկե- ցէք զմեզ ի ծառայու- թենէ արքային Յունաց. .... Երթեալ գայր յաւանն' բազմութեամբ զիմեցին ի վրայ Հրէաստանի:

Այս ազդ եղեալ թա- գաւորին Յունաց' զրէ առ զօրավարն որ ի Հրէ- աստանի. ...գումարեա՛ զզօրս քո եւ մարտիր ընդ նոսա եւ արգէ՛լ զնոսա, զի մի ապստամբեսցեն ի վերայ երկրիս մերոյ... Եւ վաղվաղակի հա- սեալ ի միասին չինէին քանակ մեծ. եւ խա- ղաղեալ յառաջ գնացին ընդդէմ հինից ...եր- թեալ յանդիման լինէին միմեանց ի սահմանս Աղուանից Արարատայ. ան- ուանէին զգետակն Մադիա- մու անթիւ բազմու- թեամբ, եւ իբրեւ պատերա

եբրայք կալանաւ զեր- կիրս մեր' զոր եւ Ա- ստուած Աբրահամու հօր մերում. եւ ոչ կարէ ոք ընդդէմ մեր կալ պատերազմաւ' զի Ա- ստուած ընդ մեզ է....

104. Եւ կալեալ (Հրէից) զճանապարհ ա- նապատին գնացին ի Տաճ- կաստան առ որդիսն Իս- մայէլի, կային զնա- յիւրեանց օգնականու- թիւն. եւ ծանուցանէն նոցա զհարստութիւն իւրեանց զոր կամէա...

105. Յայնժամ ամենե- քեան ժողովեցան... եւ հասեալ յԸստրավթ Մա- կարու ի ամսական Յաւ- րէնի, զի քանզի Յու- նաց բանակեալ էին յԱ- րարատ. եւ անկեալ յան- կարծ ի վերայ նոցա հա- րին զնոսա... եւ դար- ձեալ բանակեցան յԱրա- րատ:

Եւ ամենայն Մա- կեդոնի ժողովրդեան որդ- ւոցն Իսրայէլի ժողովեալ միաբանեցան ի միասին. եւ եղեն զօր մեծ:

106. Եւ ախոյս գունդ կազմէր (Վայոցն) Իսրա- էլ թագաւոր հայրը... Իսկ նոցա հասեալ ի Սորդամոն եւ անցին

[illegible]

զօրութեամբ յաշխարհն իւ- րեանց։ Եւ յայնմհետէ աւերեցին Հրէաստանի եւ Ասորեստանի վերայ, եւ արկին ընդ հարկաւ զաշ- խարհն եւ զեկեղեցիս սրբոյ քաղաքին Երու- սաղէմի։

փոխանակաւ անկանէին ի նեղի տագնապի։ Եւ նոքա (Բաժաբեայցիք) ան- ցեալք ընդ Յորդանան՝ բանակեցան յԵրիքով։ Յայնժամ... Հեռացեալ- ցան ի ծառայութենէ նո- ցա ամենեքեան... Այլք (եւ Երուսաղէմայեցիքն) ...Հեռացեալ ի ծա- ռայութենէ նոցա։

Աներկբայ է ըսել, թէ որքան ճշմարտու- թեամբ կ'օգտուի Ղեւոնդ իւր աղբիւրէն։ Բացայայտ կը տեսնուի իր մէջ ձգտում՝ ընդլայնելով եւ համառօտելով անցքերը ցուցնել իւր կախումը Սեբէոսէն։ Սեբէո- սէն քաղուած կ'երեւայ նաեւ էջ 7—8 ի սահ- մանս Բագրեւանդայ եւ Մարդուցայից (Ար- տազ) Բիւզանդական-հայկական եւ Արաբա- կան բանակներու առաջին ընդհարումի պատմութիւնը։ Այս կէտի մասին թէեւ այժմ Սեբէոսի մէջ առանձին հատուած մը չկայ, բայց անկարելութիւն մը (էջ 138) են- թադրել կու տայ, թէ Հերակլի պատմիչը ճառած ըլլայ անոր մասին իր Պատմու- թեան մէջ՝ անկատար տեղ մը, որ այսօր կը պակսի։ Նոյն աղբիւրէն օգտուած է Ղեւոնդ նաեւ Դունայ 640ի (էջ 9 = Սեբ. 108—109) եւ Արծափի 643ի (էջ 11—12 = Սեբ. 116— 118) առումներու պատմելու ժամանակ։ Չեմ ուզեր այստեղ մերժել թէ Ղեւոնդ ունեցած

չէ այս մասին աւանդութիւններ. առանց առարկութեան անգիր աղբիւրներէ (Համմ. էջ 136) Հեռաւոր եղած է իրեն տայ նոր մանրամասնութիւններ ալ։

Սեբէոսի ազդեցութիւնն ներգործած է նաեւ իր ոճին վրայ. Ղեւոնդ անց անց կը խօսի Սեբէոսի բառերով, որոնք անշուշտ յաճախ ընթերցման արդիւնք են. Համմ. «Տային ասանել նմա (Կայսեր) ընծայս յաւարէ Թշնամեացն զընտիրս երիվարաց առնել ձիոց... եւ կայսրն ընկալեալ զայն նուէր՝ մեծապէս գոհութիւն մատուցանէր արարչին եւ շնորհակալութիւն Ամբաստայ եւ համբարպացն»... էջ 26, 114 = Սեբ. 118. «Եւ տանել (Թէոդորոս) զօրավարն Հայոց ընծայս Կոստանդնի ի պատերազմէն՝ զընտիր ընտիր երիվարացն հարիւր ձի, զոր առեալ արքային՝ ուրախ եղեւ ինքն եւ ամենայն սպայումն. եւ արձակեաց անդրէն շնորհակալութեան մեծ»։

7. Ունեցած է Ղեւոնդ Ամիրապետներու ժամանակագրութիւն մը. որուն վրայ յեցած կ'աւանդէ անոնց գահակալութեան ճշգրիտ տարիները, նոյն իսկ ամիսներով։ Այս աղբիւրը բանի չի ճանչնար զԱլի ի շարս Մահմետի յաջորդներուն, ըլլալու է սիւնի, այս ինքն արաբական ծագումէ։ Այսպիսի արքայացանկեր կ'երեւայ թէ կային հրապարակի վրայ Թ. դարուն։ Թովմաս Արծրունի ունեցած է նմաններ, որ տարւով ամի-

բաղկանալու նոր ցանկ մը կը դնէ (էջ 106). «Մի գրոյց ժամանակաց ասցա յայլոց գրեալ յառաջագոյն, աւելորդ համարեցաք երկրորդել: Նաեւ զանուանս նոցա եւ զթիւ ժամանակացն այլափոխս եառուն մեզ»: Թովմաս ունի իր առաջ Ղեւոնդի ժամանակագրութիւնը. բայց շատ տեղ կը շեղի անկէ: Այս շեղումները հետաքրքրական են. անոնք առաւել պիտի ծառայեն հանելու իր միւս աղբիւրներուն, որոնց մէջ պէտք է հաշուել անշուշտ եւ Շապուհ Բագրատունին:

8. Կ'երեւայ թէ 650—750 շրջանի համար կար հրապարակի վրայ պատմական գրուածք մը Թ. դարուն: Յովհաննէս Դրասխանակերտցի ունեցած է աչքի առաջ կաթողիկոսներու ցուցակագիրք մը. ուրկէ կը քաղէ ուրիշ պատմական տեղեկութիւններ ալ: Դրասխանակերտցի անգ մը (էջ 92) կը գրէ. «Յայնմ ժամանակի անուանեալ գիրքն որ ի քաղաքագիւղն Երեւանի, զոր եւ բռնակալն քեղ ուսուցանէ զայնպէս պատերազմի զհանդամանս որ նախ բանն զմեղ պատմագրեցին»: Այս մասին Ղեւոնդ յիշատակութիւն չունի: Հաւանաբար չ'անհարկիւր նաեւ Շապուհ պատմագիրը: Գրիգոր Մամիկոնեանի եւ Արուճի եկեղեցւոյն շինութեան մասին (Ղեւոնդ, 15. Յովհ. 90—91) կ'երեւայ թէ գրաւոր աղբիւր մ'եղած է յԱրուճ, ուսկից օգտուած են իրարմէ անկախ երկու պատմագիրները. Դրասխանա-

կերպւոյն ծանօթ չէր Ղեւոնդի Պատմութիւնը. գոնէ չունի անկէ յայտնի քաղուածներ։

6. ԹՈՒՂԹ ՕՄԱՐԱՅ ԱՌ ԼԵՒՈՆ ԿԱՅՍՐ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ԿԱՅՍԵՐ

Ղեւոնդ (էջ 42) յիշելով Օմարի իշխանութեան սկիզբն անցնելը (717—720), կ'աւելցնէ. «Սոյն Օմար գրէ թուղթ առ Լեւոն Կայսր Հոռոմոց յաղագս ուսանելոյ զզօրութիւն հաւատոյս մերոյ. յորում էին պէսպէս հարցմունք, զորս համառօտ ի ներքոյ գրոշմեցից»։ Թղթին սկզբնաւորութիւնն է.

«Անուամբն Աստուծոյ. Օմար, իշխան հաւատացելոց, առ Լեւոն Կայսր Հոռոմոց։ Բազում անգամ կամեցայ գիտել զմերոյ կարծեաց հաւատոյդ ուսումնք ...»։ — «Զայս ամենայն եւ յոլովագոյն քան զայս ընդդիմարանութիւնս գրէր Օմար իշխանն Իսմայէլի առ Թագաւորն Լեւոն» (էջ 43—45. գլուխ ԺԴ.)։

Լեւոն Գ. Իսաւրացի (25 Մարտ 717—741) կը պատասխանէ թղթիս.

«Փլաբիոն Լեւոն, Կայսր հաւատացեալ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս ... Օմարայ Սառակինոսաց առաջնորդի. Որպիսի քան եղից առաջի ...»։ — «Զայս ի պատճէն պատասխանւոյ գրեալ Կայսերն Լեւոնի, առաքէ ի ձեռն հաւատարիմ ծառայի իւրոյ առ Օմար

իշխանն Իսմայէլի, զոր իբրեւ ընթերցու՝ յոյժ պատկառանօք ամաչեաց զամօթ մեծ» (էջ 45—98, գլուխ ԺԴ.)։

Ղեւոնդ իւր տրամադրութեան տակ ունէր հայերէն թարգմանութեամբ թէ Օմարի թուղթն եւ թէ Լեւոնի պատասխանը։ Հաւանօրէն այս թղթերը կը կանխէր համառօտ ներածական մասը մը, ուր խօսուած էր Օմար Բ.-ի եւ թերեւս նաեւ անոր յաջորդ Եզիտի կրօնական քաղաքականութեան մասին։ Բայց Ղեւոնդ ազատութեամբ վարուած է իւր առաջ գտնուած բնագիրներու հետ. մինչ քրիստոնեայ Կայսեր պատասխանը՝ համարելով շահագրգիռ իւր ընթերցողներուն համար՝ ի մէջ կը բերէ ամբողջութեամբ, Օմարի թուղթին բովանդակութիւնը կը համառօտէ սակաւ տողերու մէջ. «զորս համառօտ ի ներքոյ գրոշմեցից». քանի որ անոր պէսպէս հարցումները կամ առարկութիւնները ընդարձակօրէն, երբեմն նաեւ բառ առ բառ նկատի առնուած էին Լեւոնի Պատասխանին մէջ։ Ուշադրութեան արժանի է որ Ղեւոնդ իւր նախաբանին մէջ Օմարի թղթին նպատակը կը դնէ «յաղագս ուսանելոյ զզօրութիւն հաւատոյս մերոյ», մինչ վերջաբանին մէջ թղթին բովանդակութիւնը «ընդդիմաբանութիւն» կ՚որակուի։ Անշուշտ այսպէս ալ էր Օմարի թղթին իսկական նպատակը, այս ինքն ակար ցոյց տալ Կայսեր քրիստոնէական կրօնի հիմերը

եւ հրապուրել անկէ կատարեալ կրօնի մը՝ Իսլամութեան։

Ոչ Օմարի թուղթը եւ ոչ Լեւոնի պատասխանը հասած են մեզի արաբերէն կամ յունարէն բնագրով։ Անոնց աւանդապահն է միայն Ղեւոնդ, որ պահպանած է հայերէն թարգմանութեամբ։

Այս թղթակցութեան ծանօթ են Թովմաս Արծրունի (էջ 105), Վարդան (էջ 73) եւ Կիրակոս (էջ 37), ուրիշ քաղուածքներ այլ գրիչներէն։ Օմարի թղթին ծանօթ են նաեւ Բիւզանդական մատենագիրները․ Թէոփանէս յամի աշխ․ 6210 (էջ 614 Բոննի տպ․)․ կը գրէ․ ἐποίησε δὲ (Οὔμαρος) καὶ ἐπιστολὴν δογματικὴν πρὸς Λέοντα τὸν βασιλέα, οἰόμενος πείσειν αὐτὸν τοῦ μαγαρίσαι, այս ինքն «Արարեալ իսկ (Օմար) եւ թուղթ վարդապետական առ Լեւոն կայսր, յուսով զինքը հաւատոյ րանէն եղեալ համոզել զնա քանայիր»։ Այսպէս նաեւ հետեւելով Թէոփանէսի՝ Անաստաս Մատենադարանապետ (տպ․ Բոննի, էջ 209)․ fecit autem (Humar) et epistolam dogmaticam ad Leonem imperatorem ratus impius ei persuadere, quo a fide sua recederet, եւ Կեդրենոս (էջ 792, տպ․ Բոննի)․ ἔπεμψε δὲ καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Λέοντα τοῦ μαγαρίσαι καὶ αὐτόν, «գրեաց եւ առ Լեւոն կայսր առ ի համոզել եւ զնա»։ Բայց չեն յիշեր թէ Կայսրը պատասխանած ըլլայ։

Նման բովանդակութեամբ թուղթ մը գրուած Լեւոն Կայսեր կողմէն առ Օմար իշխան պահպանուած է նաեւ լատինական գրականութիւնը։ Այս թուղթը առաջին անգամ հրատարակ հանեց S. Champerius, եւ զայն ասորերէնէ («քաղդերէնէ») լատիներէն թարգմանելով հրատարակեց 1501ին ի Լուգդունոն հետեւեալ խորագրի տակ· Leonis cognomento philosophi, imperatoris Constantinopolitani, ad Omarum Saracenorum regem de fidei Christianae ac mysteriis et de variis Saracenorum haeresibus et blasphemiis epistola, Symphoriano Champerio Lugdunensi ex Chaldaica in linguam Latinam interprete. Lugduni, 1501[17]։

Որովհետեւ ասորերէն բնագրին մէջ ընծայուած է թուղթս «Լեւոնի, իմաստասէրի անուանելոյ», այս պատճառաւ ալ վերոյիշեալ կրկին հաւաքածոներուն մէջ վերագրուած է ի շարս Լեւոն Զ. Իմաստասէր Կայսեր (886—912) գրուածներուն. այսպէս յանուն Իմաստասէր կայսեր կը յիշէ զայն նաեւ A. Ehrhard Բիւզանդական գրականութեան Պատմութեան մէջ[18], առանց միտ դնելու որ

[17] Այս գրութիւնը այդ տպագրուած է ի հաւաքման· Bibliotheca Patrum maxima, t. XVII, p. 45 եւ ապա Migne. Patrologia Graeca, t. 107, p. 315—324։

[18] K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897. էջ 168· գրեց Լեւոն Իմաստասէր նաեւ հաւատաբանական թուղթ մը առ Օմար ամիրապետ, որ զանազան վիճաբանական խնդիրներու մասին կը խօսի։

խօսքն միայն Իսաւրացւոյ մասին կրնայ ըլ-լալ հոս, քանի որ Իմաստասէր Կայսրը դար ու կէս ժամանակով հեռու է Օմարէն։

Championsի երեւան հանած այս բնա-գիրը իր բովանդակութեամբը յընդհանուրն միայն համապատասխան է հայերէն խմբա-գրութեան. կարճութեամբը կը ներկայացնէ համառօտուած խմբագրութիւն մը նախնա-կան օրինակին։ Մինչ հայերէնը մի առ մի վիճաբանութեան նիւթ կ'ընէ Օմարի բազ-մազան առարկութիւնները, ասորին խոյս տալով վիճաբանութենէ՝ կ'ամփոփէ Կայսեր մտքերն եւ կը դնէ զայն իբրեւ ապացու-ցուած եզրներ ամբարտաւանի առաջ։ Ասորւոյն վերջաւորութիւնն է. «Փառք Տեառն եւ գործք բազմապատիկ գոհութեան...»։

Օմարի եւ Լեւոնի միջեւ փոխանակուած այս թղթերուն ծանօթ կ'երեւայ նաեւ Ագա-պիոս Մաբբուգեցի իր Տիեզերական Պատ-մութեան մէջ (Agapius Mabbugensis, Historia universalis, edidit P. L. Cheikho. Beryti, 1912, էջ 358)։ Ագապիոս ծագումով Հերա-պոլսէն (Մբնբիճէն) է, ապրած է Ժ. դարու առաջին կէսին. իր Պատմութիւնը ի սկզբանէ աշխարհի՝ աւարտած է 942ին։ Իբր արաբերէն լեզուով պատմագրող քրիստոնեայ հեղինակներէն առաջինը կը համարուի։ Ագապիոս կը գրէ. «Եւ անիկա (Օմար) թուղթ մը գրեց Լեւոն թագաւո-րին, որով կը հրաւիրէր թագաւորը իսլա-

մութեան եւ անոր հետ Կորանի մասին կը վի-ճաբանէր։ Անոր պատասխանած ատեն Լեւոն գրութեամբ մը, որուն մէջ կը հերքէ անոր (Ոսմարի) առաջարկները, անոր խորհրդեան անհաշտութիւնը յայտնագիտական կը նշանակէ եւ ցոյց կու տայ անոր պարզաբանութեն գրիս-տոնէական Կորանի լոյսը յայտնելով Գրիգոր առաջարկներով, մարդի ցուցմունքներով եւ կարանի անգիրքներով»։

Հակառակ այս վկայութիւններու J. Mohl, 1856, Յունիս 23ին Ասիական Ընկերութեան տարեկան տեղեկագրին մէջ յայտնեց թղթե-րուս հարազատութեան մասին կասկած. «Ղեւոնդի գրքին մէջ երբորդական մաս բռնած է Լեւոն Իսաւրացւոյ առ Օմար Բ. գրած աստուածաբանական մէկ նամակը, որ թերեւս վաւերական չէ (peut-être apogryphe). եթէ վաւերական այ համարուի, յամենայն դէպս Հայաստանի պատմութեան հետ ա-մենեւին առնչու չունի» (Մատեան Ասիական, 1856, էջ 243)։ Իսկ Ծահանացարեան (Յա-ռաջաբան, էջ 17) կը դնէ զայն թղթերու հարազատութեան վրայ, թէեւ առանց ժա-մանակի ապացոյցի մը[19]։ Աւելի լրջութեամբ

[19] Տր. Միւլլէր, Հանդ. Ամս. 1888, էջ 320. վաւերականութեան դէմ փաստ յառաջ կը բերէ Ասողիկի լռութիւնը. բայց նա չէ նշանակած որ Ասողիկ Օմարի դաւանութիւնն անգամ չէ յիշած. ամէնից հետեւցուցած է իրաւամբ հրատարակիչն Աս. Մալխասեան, թէ Ասողիկի ընթերցողն հա թղթե՞ր մ՚ունի (էջ 370, ծան. 98)։ Տես այս մասին նաեւ վարը։

մերժեցաւ. հարցին Edurd de Muralt ականաւոր բիւզանդագէտը իւր գեկուցագրին մէջ, զոր գրած է ի խնդրոյ Բրոսէի (տե՛ս Պատմաբանեան, էջ IX—X եւ Եղեան, էջ 184—185)։ Բայց de Muralt եթէ չհամաձայնեցաւ թղթակցութիւններուն վաւերականութեան մասին, բայց եւ ի նպաստ անոր չբերաւ որ եւ իցէ ապացոյց. իր վերլուծութիւնը հետազօտական է միայն անոր համար, որ կը բարձրացնէ Կայսեր թղթին արժէքը՝ իբրեւ կարեւոր յիշատակարան արաբական եւ քրիստոնէական աշխարհահայեացքներու ուսումնասիրութեան համար։

Թղթերուս բովանդակութիւնը կարող է համապատասխան ըլլալ Ը. դարու առաջին քառորդի աշխարհահայեացքներուն, յոյնարաբական մտածելակերպին եւ տրամաբանութեան, բայց չի հետեւիր անկէ թէ Օմարի Թուղթը Ամիրապետի գրչէն բղխած է եւ Լեւոնի պատասխանը Կայսեր ստորագրանական հմտութեան ծնունդն է։ Ամբողջը կը կրէ իր վրայ անվաւերականի նկարագիրը. եւ է հաւանօրէն Ը. դարու առաջին կէսին, գրուած քրիստոնեայ անձնաւորութենէ մը, որ ապրած է արաբ շրջաններու հետ անձնուկ յարաբերութեան մէջ։ Հեղինակը յեցած է այն աւանդութեան վրայ, թէ Օմար Բ. գրած է Լեւոն Գ. Իսաւրացւոյն կրօնական բովանդակութեամբ Թուղթ մը. աւանդութիւնս մարմնացնելու

համար հաւաքուած է ի մի այն ամէն աստուածաբանական կութիւնները, որոնք քրիստոնէից եւ արաբներու մէջ այս դարուն վիճմանց սովորական անցքերն էին. այս առարկութիւններուն մի առ մի պատասխանելով, կ՚ընձեռէր ժամանակակիցներուն առ ձեռն գրքոյկ մը, որ կարելի էր գտնել հակառակորդներու առարկութիւններուն հետ նաեւ անոնց հերքումը։ Գրութեան տեղը հաւանօրէն Ասորիք—Պաղեստինն է։

Թղթերուս սկզբնագիրն եղած է յունարէն։ Հայերէն թարգմանութեան մէջ այնպէս զգալի են յունարէն սկզբնագրին հետքերն, որ կոյր աչքով իսկ կարելի է նկատել անոնց խրթութիւնն ու բարձրութիւնը։ Հայ թարգմանիչը թէեւ ճարտար բառ բառականին իր արուեստին մէջ, բայց եւ այնպէս հետեւած է տեղ տեղ սկզբնագրին ստրկօրէն, չէ կրցած լուծել յունարէնի խրթնաբանութիւնը, անպարզութիւնը։

1. Տեղ տեղ պահպանուած է յունարէն բառերն անփոփոխ. «Արդ գիտեա՛ զի պարակլիտոս (παράκλητος) «մխիթարիչ» անուանի եւ ոչ Մահմատ, այս ինքն «գոհանամ», եւ եւխարիստէ (εὐχαριστῶ) ի մեր լեզու եւ ո՛չ պարակլիտոս» (էջ 58). միւրինոս μύρινος (էջ 93). Եսայեայ Կ. 13. ἐν κυπαρίσσῳ καὶ πεύκῃ καὶ κέδρῳ ἅμα կը թարգմանէ. «Մայրիւ, ասէ, եւ պեւկիւ եւ կիպարիսու առ հասարակ» (էջ 90). Սովորական

թարգմանութիւնն ունի. «Մարգին եւ ատ-ւոյ եւ նման եւ մայրի առ հատարակ». Պեկ բառ յունարէնին կարգայոյ է անշուշտ պեկէ, πεύκη, եհակ, սաճ. իսկ պեկկուրն պատապայած ձեւն է κυπάρισσος, կիպա-րիս, սարգ բառին:

2. Որիչ ակելի բառերն թարգմանած է կամ արկարէն եւ կամ համաձայն յունա-րէն բառակազմութեան. Արտաեւսոդ, ὀξύ-ωπής (էջ 70). զԱռատնակայն կանանց, κατα-μήνια ամսական (էջ 87). յառաջակրթու-թիւն, προγυμνασία (էջ 57). Այլազգա եւ Այլասեռնօրոն, ἑτερογενος καὶ ἑτερόγονος (էջ 66). «Մեծացայց ի վերայ իմ գգարշապար իւր. էջ 75. այս թարգմանութիւնն է Սաղմ. Խ. 10 համարին. ἐμεγάλυνεν ἐπ' ἐμὲ πτερνισμόν, որ Սաղմոսական արբեակն մէջ հայացուած է. «յանաւոյ անէլ ինձ խարէութիւն». յու-նարէնն μεγαλύνω կը նշանակէ «մեծացուցանել, յաճախել». իսկ πτερνισμός (πτέρνα, «գար-շապար», πτερνίζω, «գարշապարով խթանել, խարէլ» բառէն) ունի կրկին նշանակութիւն. «գարշապարով խթանելը». «խարէութիւն»: Դարձեալ Սաղմ. Ի. 8 կը թարգմանուի. «Եւ յանդուգնութիւն քեզ զծագս երկրի» (էջ 69), καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς, այս ինքն «եւ իշխանութիւն քեզ զա-մենայն ծագս երկրի» բառ հին թարգմա-նութեան. κατάσχεσις, «ունողութիւն», սաստ-գում, իշխանութիւն: Համմ. եւ «Եւ յա-

զորս զամենայն հեթանոսան ընդոյ որ ի հա-
նաստանց, յարեաց ի նոյն...» (էջ 69).
«Լուր Հոգւոյն սրբոյ ի Սաղմոսին ասացեալ
մարգարէին վասն դերեւոյն Հրէից» (էջ 55)
եւն։

Ը. Հայերէն թարգմանութիւնք կ'երեւայ
թէ արդ տպագրած է եւ ինչ ինչ մթատ-
թիւններ յաստարանուած, ո՛չ ձեռքէն, որ
համառօտած է Օմարի թուղթը։ Այս ատ-
թիւ. թերեւս մանաւանդ են նաեւ յաւելուած-
ներ. այսպիսի յաւելուած մը կը թուի ինձ
հետեւեալ անցքեր. «Աստ զանէ, եթէ ընդ
միտունեն զեռնոյ որ ի ծածուկ է՝ ի խոստո-
վանս մերձաւորութեան զայլ. եւ իբրեւ
մերձենայ յելքն ծածուկ՝ զմահացու թոյն
ի բաց դնէ. եւ այնուհետեւ կատարէ զգանձա-
թիւնն» (93). Այս համառօտը համաձայն-
ածանուած է Յարուտիւնէն եւ ունի հետեւեալ
համեմատութիւնն Յարուցի կեսարացւոյ
Վեցօրէից մէջ (էջ 151). «Իմ՝ չար զազան
եւ զատն ի ստորեն երկրի, ի զուգութիւն
ամուսնութեան հայցորդի ընդ միտունեն զեռ-
նոյ, որ թանկեալ է ի ծածուկ. եւ այնպէս
զայս նշան (այլ. նշանս) ցուցանէ զաէր իւր
իմն. եթէ այս կայ առ ծածկեցելն եւ չէ.
այսու բարբառով կոչէ ածէ ի նեղքուաս ի
խորոցն զՄիտանեն ի հարսանութիւն ա-
մուսնութեան. եւ զայ հնազանդի՝ խառնա-
կէլ յամուսնութիւն (այլ. ամուսնութիւն)
ընդ զասանայոյն զազանին։ Յարուտիւնո-

Հայերէն թարգմանութեան մէջ չկայ այժմ այս օրինակը. սակայն փոխարէն ունի երրորդ ձեւ մը[29] (ԺԳ., վասն Իժի), որ համեմատութեան եզր չունի այս խմբագրութիւններուն հետ։

Նկատմամբ թարգմանութեան անգեայն եւ ժամանակին կը կարծէ Պատկանեան թէ անմիջապէս թղթերու գրուելէն ետքը, ուստի 718ին թարգմանուած են անոնք հայերէնի, կամ Կ. Պոլիս, ուր արքունի պալատան մէջ կային բազմաթիւ հայ պաշտօնեաներ, եւ կամ Դամասկոս, ուր կը գտնուէին մեծ թուով հայ պատանդներ եւ գերիներ։ Իսկ վերջիններս անկայն ծանօ՞թ էին յոյն լեզուի, դժուարին է համաձայնիլ։ Որովհետեւ թարգմանութեան ինչ ինչ ձեւեր, բարբառութեան ինչ ինչ կազմութիւններ եւ առումներ համաձայն են թարգմանութեան այն արուեստին հետ, որ յատուկ է Հելլենաբան դպրոցին (համմա. ὄργανον, գործի բանին թարգմանութիւնն՝ գործարան, էջ 44, 55). կ՚երեւայ թէ թարգմանիչը ծանօթ եղած է այն թարգմանութիւններուն։ Այս շրջանին՝ Ը. դարու առաջին քառորդին գրաւած էին Բիւզանդիոնի արքունիքի մաս նման թարգմանութիւններով Ստեփանոս Սիւնեցի եւ Դաւիթ Կենաց։ Կարելի էր թերեւս վայրկեան մը մտածել, թէ անոնց ձեռքով հայա-

[29] Н. Марръ, Физіологъ, Армяно-грузинскій изводъ. С. Петербургъ 1904. էջ 16:

ցուած ըլլայ նաեւ այս գրութիւնը, որ հրապարակին վրայ նորութիւն մ'եղած ըլլայու էր այն ատեն։ Բայց որովհետեւ դժուարին է ենթադրել թէ այնչափ վաղ յօրինուած ըլլան Թղթերս, ուստի հաւանական էր համարիմ Թարգմանութեան, յու եւս՝ այժմեան խմբագրութեան ժամանակը յետաձգել մինչեւ Թ. դար։ Առ այս ուշադրութեան արժանի է Լեւոնի Թղթին մէկ անցքն, ուր մինչ Մահմետի երեւումէն մինչեւ Լեւոն Իսաւրացի ժամանակի անցքը դնելով «Ճ ամ, փոքր ինչ աւելի կամ պակաս» կը հաշուի (622 + 100 = 722), նոյնը կ'ըսուի թէ «Գ ամք են, փոքր ինչ պակաս կամ աւելի, յորմէ (հետէ) Քրիստոս երեւեցաւ» (էջ 60—61)։ Այս վերջին թուականը 800 «փոքր ինչ պակաս կամ աւելի» Իսաւրացւոյ ժամանակի համար անճիշդ է, բայց ուղիղ կու գայ Ղեւոնդի գրութեան կամ Թղթիս այժմեան խմբագրութեան ժամանակի համար։ Ինչպէս վերագոյն նկատեցինք, Ղեւոնդ աւարտեց իւր Պատմութիւնը 790ին. ուստի Թղթերս Թարգմանուած եւ Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ մուծուած պիտի ըլլան այդ թուականէն յետոյ, հաւանօրէն Թ. դարու առաջին տասնեակին, «փոքր ինչ պակաս կամ աւելի»։ Թարգմանիչը ծանօթ է մահմետական կրօնաբանութեան եւ անոր մէջի ընծայուած հերձուածներուն. Հերձուածողներու բազմազան անուններն, որոնք յու-

նարքէն տառադարձութեամբ անշուշտ կեր-պարանափոխուած էին, յաջողած է իրեն հայացնել անմական հնչիւնով: Արաբերէն եւ յունարէն լեզուներու ծանօթ այս անձը պէտարաւ կարող էր զուտ յունական կամ զուտ արաբական շրջանի մէջ զարգացած ըլլալ. բայց Սրուստակէմ այն յարմարագոյն միջավայրն էր, ուր երկու լեզուներու այլ հաւասարապէս կարող էր ընտանի ըլլալ թարգմանիչը:

Թէեւ վերագոյն գրած էի. «Հաւանօրէն Ղեւոնդ անձամբ հայացուց այս թղթերը ի Պոլիս», բայց այժմ հիմնուած նոր բնու-թիւններու վրայ, կը հրաժարիմ այս են-թադրութենէն: Թղթերը հասած են մեզի ըն-դարձակուած հայերէն խմբագրութեամբ եւ Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ ներմուծուած են՝ հեղինակէն անկախ. նա հաւանօրէն ոչ մէկ պեքու չունի թղթերուն հետ: Արդէն Ճանապարեան եւ Պատկանեան նկատած էին թէ Ղեւոնդի լեզուի նկարագիրը բաղմօք կը հեռանայ թղթերուն մթին, անհարթ լեզուի նկարագրէն: Այս պատասխանը նկատմամբ լեզուի, թէեւ յիշեալ շատ խիստ է, բայց յամենայն դէպս անճշդութիւնը ան-համաձայն է Ղեւոնդի մատենագրակերպին: Այս կը տեսնուի նաեւ Լեւոն Կայսեր առ Ոմար գրած թղթէն, որ առանց ատրա-կուսի Ղեւոնդի հեղինակական մէկ շարա-դրութիւնն է: Ոմարի յինոր եւ պատա-

նալից Թղթին կը պատասխանէ Կայսրը ինքնագիտակցութեամբ. ուր ոչ թէ վստա-րդութեամբ «ի մէնջ առնքիմք ապաշ-խարեալք եւ մահուամբ» կը գրէ, այլ արիա-բար Թափուած արեան փոխարէն արիւն կը պահանջէ. Երկու բնագիրներն ալ յեցած են ՄԴ. 4—7 Սաղմոսին վրայ. Համեմատութիւնը հետաքրքրական է ուրիշ տեսակէտով ալ.

Թուղթ առ Օմոր, էջ 97.	Թուղթ առ Մայիմ, էջ 106.
Արդ վասն այսորիկ յուսայ ի մէնջ առնէմք ապաշխարեալք եւ մահու-ամբ եւ ի մէնջ համբե-րութեամբ. զի եւ ոչ յա-ղեղն մեր յուսամք, եւ ոչ սուր մեր փրկեսցէ զմեզ. այլ աջ տեառն եւ բազուկ նորա եւ լուսաւորութիւն երեսաց նորա[11]. Եթէ	Այլ մեր ոչ երէ յա-ղեղն մեր յուսացաք, եւ ոչ սրով մերով կեցաք, այլ աջ տեառն եւ բա-զուկ նորա եւ պահպա-նող զօրութիւն[12] լուսոյ երեսաց նորա... Կարող է (Աստուած) խորտակել զայնոսիկ որ պարծին յամբարտաւանութիւն ի-

[11] Սաղմ. Խ. Դ. 4—7. Ոչ թէ որով իւրեանց մասանեցայն զերկիր, եւ ոչ բազուկ նոցա թէ փրկեաց զնոսա. այլ աջ քո եւ բազուկ քո եւ լոյս երեսաց քոց (καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ προσώπου σου), զի հաճեցար ընդ նոսա... ոչ թէ յաղեղն իմ յուսացայց եւ ոչ սուր իմ կեցուսցէ զիս.

[12] «Պահպանող զօրութիւն» փոխառութիւն մըն է անշուշտ Կիւրղի բառ (հմմտ. եւ էջ 114. «որպէս երկիր մանկանց առաքելոց յաղթականութիւն զպահ-պանող զօրութիւն հրեշտակին») եւ կ'ենթադրէ յայն հոր մը Մեկնութիւնը ՄԴ. Սաղմոսին. Կիւրղի նոյն ընդարձակութեան թարգմանիչը ունի ակնարկ մը. զի պահպանող զօրութիւն անդր առաքեաց զԹեւաս (էջ 96), այսպէս թարգմանելով յոյն բնագրին τῆς τῶν ψυχῶν φρουρητικῆς αὐτοῦ δυνάμεως εἰς πο-ρεύσας ἐπιβαινούσης (ed. Reischl. էջ 164). Թերեւս աչքի առաջ ունեցած ըլլայ Կիւրղ Աղեք. Մեկնութեանն Սաղմոսաց, որ կը գրէ Մեկնիչը.

բայսմ աշխարհի առաւուծին կամեցցի եւ համեցցի.... բեանց իւրեւ զերգզ, որ ոչ ածէր զմտաւ երբէք, եթէ զորս խաղխաղեաց ասէր քո, եւ կամ զերեցան յերկրէս իմմէ՛ խնդէ արքուն նոցա ի մեռաց քոց: Թանզի ոչ վասն արդարութեան զործոց քոց, այլ վասն մերոց անօրէնութեանց թողացոյց զզաւազան մեղաւորաց անել ի վիճակս արդարոց, զի զշափ ացուր ախարութեան մերոյ եւ խրատեսցուք զեւս բառ կամաց հանոյից արարչին:

Ղեւոնդ, որ ամէն ջանք տարած է իւր Պատմութիւնն արդարանութեամբ եւ համառօտախօսութեամբ ի գլուխ հանել, չէր կարող չանեկացած ըլլալ խանգարել իւր Պատմութեան ընթացքը այսպիսի երկարաբան եւ ճոպաղ թղթակցութիւններու ներմուծմամբ: Ոչ միայն իւր խուսափումը մէջտմուխ ըլլալ կրօնական-դաւանաբանական վիճաբանութիւններու մէջ՝ կ՚արդարացնէ մեր կասկածը, այլ եւ ներքին հա-

καὶ ὁ φωτισμός τοῦ προσώπου σου, ἡ ἀντίληψις, ἡ πρόνοια. τὸ γὰρ βοηθῆναι, τὸ παρεῖναι ἔργον μόνου αὐτοῦ; (Opera omnia, V, էջ 164. ed. de Montfaucon), այս ինքն՝ եւ լոյս երեսաց քոց. ընդունակութիւնն (պաշտպանող զօրութիւնն), յառաջխնամութիւնն. զի կամելն, օգնելն չինելն նորա բաւական էինեցի:

կատարութիւններ կու գան բաղդրել այս միջարկութեան դէմ:

Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ բանի աղուցուածք մըն են այս թղթակցութիւնները, ԺԳ.—ԺԵ. գլուխներն ամբողջութեամբ, որոնք չեն կապակցիր նախորդ եւ յաջորդ հատուածներու, պատմութեան հաւանորէն հետ: Սատանեան Պետութեան անւադութիւնը Ղեւոնդ կը հաշուէր ՆԶԱ տարի. Լեւոնի թղթին մէջ Գարակական իշխանութեան տարիները կը հաշուին՝ Ն (էջ 98): Կ՚րասի գարձեալ (էջ 42). «Զատ առեն աղնուականացոյն քան զամենայն այլ ազգատոհմին իւրոյ. սա սրտը դարձ գերութեանն, որ գերեաց Սանանեա յաշխարհէս Հայոց յետ այրեւոյն զնախարարս աշխարհիս. զի էառ զբազում ամրոցս եւ գերեաց զարս եւ զկանայս: Եւ իբրեւ հաստատեցաւ իշխանութիւնն Օմարայ՝ արձակեաց զբովանդակ գերեայսն յիւրաքանչիւր տեղիս եւ խաղաղացոյց զաշխարհս որ ընդ իւրով իշխանութեամբ»: Այսպէս նաեւ էջ 99. «Բանզի որպէս նախ քան զայս պատմեցաք՝ գերեաց գերեզարձ առնէր...»: Բայց Ղեւոնդ էջ 33—35. ուր կը պատմէ Մուհամեդի մարգարէութեան վայրագութիւնները, նախարարաց հրկիզութիւնը, ամենեւին ակնարկութիւն չէ ըրած, թէ նա գերիներ վերադարձուց. գերիները բանուած են, բայց ընչ յետոյ մասնուած ատուրի եւ կախաղանի:

Այդ պարագան կը յորդորէ զիս մտածելու թէ տողերս բանաքաղութիւն են այն Յառաջաբանէն, որ զետեղուած էր անշուշտ Թղթերուն սկիզբը:

Այս գլուխներու փոխարէն իրաւամբ կը պահանջուէր Ղեւոնդէն, որ խօսէր Օմարի արշաւանքներու մասին քրիստոնէութեան դէմ, Եզիդի եւ Օմարի մէջ ծագած հակառակութեան եւ վերջնոյս սպանութեան պատճառին, Լեւոն Իսաւրացւոյ պատկերամարտութեան վրայ, եւն: Բայց Ղեւոնդ գիտամբ կամ ոչ՝ կը պահէ այս խնդիրներու մասին լռութիւն:

Ոչ միայն անանցի կերպով մտածուած են Թղթերս Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ, այլ եւ անով խանգարուած է Պատմութեան ժամանակագրական ընթացքը: Խանգարումը տեղի ունեցած է ըստ ամենայն հաւանականութեան Ներմուծողի ձեռքով եւ որոշ դիտաւորութեամբ: Անիկա Օմարի «առ ազգս քրիստոնէից ցոյց տուած բարեխառնութեան եւ բարեմտութեան» (99) բոլորովին անհամաձայն նկարագրով Կ. Պոլսոյ պաշարումը, որուն պարագաներու առջեւ համայն քրիստոնէութեան նախատինքը կը նախանձէր, փոքրիկ [illegible] յաջողած է պատմութիւնը համաձայնեցնել իր ճաշակին:

Ղեւոնդի Պատմութեան ուղիղ իմացման համար անհրաժեշտ է տակաւին ընագրի վե-

բաղկանցնումը եւ թղթերու համեմատութեան ուղղութիւնը, զոր կը պահանջէ նաեւ ճշգրիտ ժամանակագրութիւնը ։

Ես կ՚առաջարկեմ այստեղ վերականգնել խանգարեալ բնագիրը. ներմուծուած յաւելուածներու զատը վատարմամբ.

Էջ 42, տ. 5. «Եւ այնպէս կարգայր դառնայր (Մայիմ) ի ամսոյն յաշխարհն Հռոմայ»։ Հաստատուն իւր շարունակութիւնն ունի էջ 103, տ. 6—112, տ. 5 (գլ. ԺԸ.—Ի). «Եւ յետ այսորիկ սկսաւ զօրաց ընդդէմ թագաւորին Յունաց»··· մերջ 112. 5. «Եւ ոչ հարկ (Մայիմ) առ իւր ընդ մեզ իւր մինչեւ զոր մահուան իւրոյ» (ընդդէմ Թիւգանգինոսի)։ Այս մասը իւր շարունակութիւնը կը գտնէ էջ 42, 6. «Եւ կատարեալ զայս ամենայն՝ վախճանեցաւ Մայիման[22]։ Եւ նորա փոխանորդէ զիշխանութիւնն Օմար, ամս ր. եւ ամիս ե. եւ վախճանի։ Զառ առեն այնուապոյն քան զամենայն արա ալպատուհմին իւրոյ [տես արար··· 42. 11—40. 10 մրի Թագաւորութ ներմուծում]. էջ 99, 10. գուցանէր (եւ) առ իւր(ային) ապղն մահրմութիւն յառաջոյն քան զառաքինան, որ նախ քան զնա իշխանքն էին. քանզի զմթեր

[22] Վերուկի բնագիրն խանգարուած է ։ ՄՈՆՒՄԱՆ կարդա ՄՈՒՆԻՄԱՆ կամ Մուշէյման. նոյնպէս էջ 41 Մուշիման իմաստի՛ր ՄՈՆՒՄ, այսպէս ուղղած էր արդէն իւր տպագրութեան մէջ Ճանդատարեան։ Մուշէյմանի Մայիման ընթերցուածութեան ծագած բլյալ էջ 112, 5 տողին ապլեցութեան տակ։

գանձուցն քաղեալ՝ բաշխէր հօրդ աղքատացն։ Եւ յետ այսր ամենայնի եղելոյ վախճանէր»։ Կը լուսաբանուի էջ 99. 14 (գլ. ԺԶ)— 101. 10. «ի վերայ աշխարհիս Հայոց»։ Այսպէս Պատմութիւնը իւր կարգը կը գտնէ միւսանգամ էջ 112. 6 (գլ. ԻԱ) եւ կ՚ընթանայ յառաջ։

Այս հանգամանքութիւնը ԺԹ—Ի. գլուխներուն շատ հին է. այսպէս անկած է նաեւ Ասողիկ (էջ 128—130)։ Ապացուցեալ է Ասողկան քով այն պարագան միայն, որ հոն կ՚անդրադառնայ բովանդակին ԺԴ—ԺԵ. գլուխներու. նոյն իսկ Օմարի իշխանութեան տարիներն անձանօթ մնացած են իրեն։ Ցիշեալ Մայիսի արշաւանքն Հոնաց դէմ Համատայն ԺԲ. գլխուն, կը յարէ անմիջապէս. «Իսկ յետ Օմարայ եկաց իշխան Եզիտ...» (127)։ Սանեփանոս Մալխասեան, Ասողկան հրատարակիչը այս անեղծումը կ՚ուզէ լուծել այն մեկնութեամբ (էջ 370, ծան. 98) թէ այս տեղ Ասողիկի Պատմութեան մէջէն թուղթ ինկած է։ Շատ հաւանական կը գտնեմ այս մեկնութիւնը. սակայն տարակուսի լռութեամբ չէր անցած Ասողիկ Օմարի եւ Լեւոնի Թղթերու վրայէն. անոնց հաւաստու բովանդակութիւնը կարող էր գոնէ երկու էջի մէջ ամփոփուած ըլլալ։

ԺԹ—Ի. գլուխներու այս անկապականութիւնը կատարուած է անդամօրէն. եւ այն տեղն, ուր զետեղուած է՝ արտաքուստ

յարմարած է գեղեցիկ կերպով, այնպէս որ ժամանակագրութեան անուշադիր ընթերցողի մը անզգալի կը մնայ բանագրաւումը։ Բայց ոչ այսպէս ժամանակագրութեան ուշադիր աչքի մը։ Դէպքերն, որոնք կը պատմուին հոն, տեղի ունեցած են Սուլէյմանի Ա.ի (715 Փետրուար—717 Սեպտ. 22) եւ Օմար Բ.ի (717 Սեպտ. 22—720 Փետր. 5 կամ 10) օրով։ Ղեւոնդ, էջ 40—42, գլ. ԺԹ կը պատմէ թէ Սուլէյման իւր իշխանութեան երկրորդ տարին, այն է 716ին «գումարէր զօրս բազումս եւ տայր ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ եւ առաքէր ի դրունս Կասպիցն»։ Մսլիմ՝ ամիրապետին եղբայրն էր, որդին Աբդլ—Մելիքի[24]. որ այնուհետեւ յաճախ կը տեսնուի արտաքական արեւելեան բանակի գլուխը։ Նա էր որ յաջորդ տարին շարժեց բանակը դէպի Բիւզանդական Փոքր Ասիա եւ ասպատակեց Միջերկրեայ գաւառներն եւ գրաւեց Պերգամոնը (Հմմտ. Ղեւոնդ, 103—104) եւ 717 Օգոստոս 14ին երեւցաւ Կոստանդնուպոլսոյ դռներու առջեւ եւ նեղարկեց մայրաքաղաքը միամեայ պաշարման (Թէոփանէս յամի Աշխարհի 6210)։ Պաշարման երկրորդ տարին մեռաւ Սուլէյման (22 Սեպտ.) եւ անցաւ իշխանութիւն գլուխը Օմար Բ.։ Պաշարումը շարունակուեցաւ։

[24] J. Marquart, Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenacʻi. Berlin 1901, էջ 105։

Այս պատերազմներու մասին կը գրէ Գելցեր[22]. «Լեւոն Իսաւրացւոյ առաջին տարին կ՚իյնայ Կոստանդնուպոլսոյ նշանաւոր պաշարումը։ Մսլիմ (Մասլամա), որ զՊերգամոն գրաւած էր եւ Ասիայի մէջ ձմեռած, 717 ամառը Աբիդոսի մօտ անցաւ Հելլեսպոնտոսը. Ասպատակի կէսին բանակ դրաւ մայրաքաղաքին առաջ։ Սեպտեմբերի սկիզբը երեւցաւ նաւատորմիղը Սուլէյմանի հրամանատարութեամբ առաջ։ Լեւոն շրջահայեցութեամբ եւ քաջութեամբ պաշտպանեց մայրաքաղաքը։ Յունական կրակը ոչնչացուց նաւերը. Մահմեդականները թէեւ ակուն անձնազոհութեամբ դիմացան անօթոյ ձմեռուան սառնամանիքներին, եւ ամբողջ տարի մը նստան մայրաքաղաքին առաջ, բայց ի վերջոյ 718 Աւգոստոսին մեծ կորուստով ստիպուեցան նահանջելու դէպ ի Ասորիք։ Դէպքին տիեզերապատմական նշանակութիւնը արժանի է բարձր գնահատման։ Արաբական մրրիկը իր բարձր գագաթնակէտին հասած էր։ Բիւզանդիոն եւ իր կայսրը, այնու որ զայն ետ մղեցին, փրկեցին քրիստոնէութիւնն եւ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը»։

Այսուհետեւ լքեցին արաբները Բիւզանդոնի դէմ յարձակողական քաղաքականութիւնը եւ դարձուցին իրենց ուշադրութիւնը

[22] Տե՛ս K. Krumbacherի, Geschichte der byzantinischen Literatur. München 1897, էջ 960—961։

դէպի Կովկասեան բարձրաբերձ լեռները։ 718ին անցողակի կերպով գրաւեցին Աղուանից, Լազիստանն եւ Վրաստանը. իսկ Թուրքերու եւ Խազարներու դէմ, որոնք Դերբենդի կապանքին հիւսիսային բարձունքներն նստած տակէց կ'սպառնալէին Հայաստանը, արշաւանքներ կատարելով՝ պաշտպանողական դիրք միայն բռնած էին։ Կ. Պոլսոյ առջեւ անյաջողելով պարտութենէ յետոյ իրենց բոլորովին ուշադրութիւնը կենդրոնացուցին այս կէտի վրայ։ Մսլիմ նաեւ հոն կռուեցաւ փոփոխակի յաջողութիւններով 728—731 տարիներուն (Հմմտ. Ղեւոնդ, 102) բայց յաղթող է Մրվան, որդին Աբդլ-Մելիքի եղբայր Մահմետ իբն Մրվանի, սկսեալ 732էն, երբ հօրեղբայրին Հէշմ զինքը Հայաստանի եւ Ատրպատականի ոստիկան անուանեց, մզեց այս կողմերը կռիւներ՝ մինչեւ Խազարներու երկիրն մէջ (Հմմտ. Ղեւոնդ, 113—114)։ Բայց չկրցան Արաբները անեւական կերպով տէր դառնալ Կովկասի հիւսիսային կողմերը, այնու որ Կասպիական ծովեզերքի մօտաւորութիւնները անդադար կ'ընդվզէին. նաեւ 739ին մեծ ումով ձեռնարկուած արշաւանքը ձախողեցաւ իր նպատակէն[26]։

Դժբախտաբար Ղեւոնդ այս դէպքերուն նուիրած հատուածներուն մէջ յաճախ խո-

[26] A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland. I. Bd. Berlin 1885. էջ 418։

ասած է անորոշ դէմքով. «Եւ յետ այնորիկ եղեւ զաւուր... յղէր դեսպանս...» (103), «առաքէր զՄսլիմ զօրավարն իւր...» (103). «գումարեալ զօր գումարէր... եւ տայր ի ձեռն զօրավարին Մսլիմայ... որոյ ասեն եղեալ եղբայրն՝ զաւակ եղբօր իւրում...» (105). «Եւ յետ այնորիկ առաքէ իշխանն Իսմայէլի զՄսլիմ զօրավար իւր...» (102) եւ վերջապէս «Եւ ծառայակէր (Հեշմ) զօրավար իւր զՄսլիմ» (114): Այս անորոշութիւնը դէմքին գիրքս կարող էր տեղիք տալ այն ըմբռնումի թէ Մսլիմ յիշեալ Հեշմ ամիրապետի եղբայրն՝ դէպքերն կատարուած են անոր իշխանութեան օրով. եւ թերեւս այս հասկացողութեամբ այլ տեղափոխուած են ԺԹ — Ի. գլուխները այն ձեւին մէջ, ուր յատկապէս կը պատմուին Հեշմի շրջանի գործերը: Բայց նկատի չէ առնուած որ 705—743, Դամասկոսի գահին վրայ եկած են ետեւէ ետեւ նստած ամենակարճ ընդհատմամբ Աբդլ-Մելիքի (685—705) որդիները՝ Վլիթ (705 Հոկտ. 9—715 Փետր.), Սուլէյման (715 Փետր.—717 Սեպտ. 22), Եզիտ Բ. (720 Փետր. 5 կամ 10—724 Յուն. 27), Հեշմ (724 Յուն. 27—743 Փետր. 6). ուստի Մսլիմ զօրավար հաւատարմագոյն չորս ամիրապետներու ալ եղբայրը էր: Պատմիչը լաւ ծանօթ այս դէմքերու յաջորդականութեան, ունէր իրաւունք անորոշ արտայայտուելու. բայց իր ասացերու ուղիղ ըմբռնումը կը կարօտի դէպ-

ջերու ժամանակագրութեան յուրջ ուշա-
դրութեան եւ զննողութեան արժանի դատաւորու-
թեան։ Ղեւոնդի անգեկագրութեան այն յա-
ջորդութիւնը, որ կը տեսնուի նոր դատաւո-
րութեամբ, կը վերականգնէ նաեւ արժանի
ժամանակագրութիւնը։

Պաշարման տարւոյն (717/718) գրած պիտի ըլլայ Օմար առ Լեւոն այն թուղթը, զոր կը յիշատակեն Թէոփանէս եւ Կեդրէնոս։ Նոյնը ուրիշ խօսքերով գիտէ նաեւ Ղեւոնդ. «Իսկ եւ իսկ խորհրդով ընդ արքային Լեւոնի՝ յղէր գեսպան եւ գրէր հրովարտակ առ նա այսպանութեան, յորում էին բազում ձայնք» (105)։ Ըստ Ղեւոնդի գրողն է Օմար (հմմտ. եւ էջ 107), բայց պատմագրին յայն խօսքերն կարելի է արբանել նաեւ Սուլէյմանի կամ անոր յաջորդ Օմարի վրայ։ Այս թուղթի խմբագրութիւնն անշուշտ Ղեւոնդի պատաճարագրութիւնն է. բայց եւ այնպէս կը տեսնուի հոն Թէոփանէսի ասացեալ միտքը. «...այլ արդ գիտութիւն լիցի քեզ, զի եթէ ոչ մտցես ընդ հարկապետութեամբ իմով... զանուանեալդ քո Աստուծ, որ է աւան երկրպագութեան քո՝ արարից ի յուսայինս զօրաց իմոց, եւ զխաչ խաչին որում երկրպագես՝ խորտակեալ ջախջախեցից ի գլուխ քո. զի օգնութիւնն եւ պարծանք հաւատոյս մերոյ մեծ է առաջի տեառն» (էջ 107—108)։ Այսպիսի թղթակցութեանց քով Ղեւոնդի ճառակը պիտի չատար

Բայց գտանելի վերոյիշեալ աւագակայի, անբաժանդակայից եւ երկարարատ անմասնեբականներ։ Բայց ինձի հաւանական կը թուի ենթադրել թէ Ղեւոնդ նախրած ըլլայ քանի մը ներքադրական աղբեր Օմարի հանդէպ քրիստոնեաներու հետեւած քաղաքականութեան, որ ինչպէս Բիւզանդական (Թէոփ. յանի 6210) եւ Ասորական ժամանակագիրներր կը ներկայացնեն, չափազանց անհանդուրժողական էր։ Միքայէլ Ասորի (Chronique, II, էջ 488–489, ed. Chabot) կը գրէ. «Իբր զահ թագաւորեաց Օմար, սկսաւ չարչարել քրիստոնեաները. եւ այս՝ կրկին նպատակաւ. նախ վասն զի կ'ուզէր ամբողջել մահմեդական կարգերը. երկրորդ՝ Կ. Պոլսոյ պատճառաւ, որուն չէին կրցած տիրանալ Տաճիկները եւ որուն առջեւ իրենցմէ մեծ թիւ մը կոտորուած էր։ Նախանձախնդիր (իր կրօնին) հակառակ էր քրիստոնեաներուն ամէն կերպ։ Զինքը հաչակեցին իրենց հաւատքին նախանձախնդիրը. համբաւուած էր բարեպաշտ եւ հեռու ամէն չարութենէ։ Որոշեց որ քրիստոնեաները ամբողջութիւն մահմեդական դառնան՝ հրամայեց ազգի ազգի ճնշումներով նեղել զանոնք։ Կարգադրեց, որ այն քրիստոնեաները, որոնք մահմեդական կը դառնան, գլխահարկ չվճարեն. շատեր ուրացան։ Կարգադրեց նաեւ որ եթէ մահմեդականի դէմ դատ ըլլայ, քրիստոնեաները վկայութեան չկանչուին.

որ քրիստոնեաները բարձր պաշտօնի չբարձրացուին։ Արգիլեց անոնց բարձրաձայն աղօթել, կոչնակ զարնել, կապայ (qabiya) հագնիլ, թամբուած ձի նստիլ։ Եթէ տաճիկ մը քրիստոնեայ մը սպաննէ, պիտի չդատապարտուի մահուան, այլ միայն իբրև հատուցում պիտի վճարէ հինգ հազար դուգա[27]»։

Թէպէտ ա՛յս էր ընդհանրապէս քրիստոնեաներու հայեացքը Օմարի քաղաքականութեան մասին, բայց նա արտաքնապէս աշխարհի մէջ վայելած է հանդուրժողի և յաւագոյնի համբաւ. արաբ մատենագիրները կը գովաբանեն իր առաքինութիւնները՝ առատաձեռնութիւնը, հեզութիւնը, արդարութիւնն և պարզութիւնը. և իրօք ալ Օմար հակառակ իր նախորդներու շռայլ և զեխ վարքին՝ պարկեշտ համեստ և չափաւոր. և փորձեց առաջին ամիրապետներու այս անփառունակ պարզեկեացութիւնը վերակենդանացնել։ «Բնականաբար, կը գրէ Ա. Կրեմեր[28], այս բարեպաշտ, յախուռն եռանդով վարուող հնացած կենցաղը վերանորոգել ուզող իշխանը դարձաւ ուղղափառ Իսլամի և ամէնքին համար գաղափարական մարդը։ Այսպիսի ազդեցութեան տակ

---

[27] Տես այս մասին նաև Եղեան՝ [illegible] [illegible], էջ [illegible]։

[28] Alfred von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. I. Bd. Wien 1875. էջ 174—175։

յաճախ կեղծուած է իր նկարագրին խաբա-կան պատկերը եւ կուսակցական միտումնե-րով ներկայացուած իբր այդպիսի։ Այս պղտոր աղբիւրներէ յառաջացած է հաւանա-բար այն համբաւն թէ նա մարդասէր կար-գադրութիւններ հրատարակած է եւ բարե-միտ, բարեխառն վերաբերմունք ցուցա-բերած»։ Իր բարեպաշտականութեան նշանակ կը համարի Ղեւոնդ կամ Անմաւերական թղթակցութիւններու նախարարն-վերջաբանը «գերեաց գերեդարձ ընելը»։ Կ՚ըսուի նաեւ թէ այնպէս բարեզգած եղած է հանդէպ կա-լանաւորներու, որ կարգադրած է չկաշկան-դել զանոնք այնչափ, որ արգելուին կատա-րել իրենց աղօթքը։

Իր նկարագրին այս բարեմասնութիւն-ները ծանօթ էին Ղեւոնդի հաւանօրէն արա-բական միջնորդութեամբ։ Իսկ Անմաւերա-կանին հեղինակը շահագործած է այս համ-բաւը ի նպաստ քրիստոնէութեան. եւ ջա-նացած է անոր հմայքն ցոյց տալ իբրեւ ար-դիւնք քրիստոնեայ Կայսեր թղթին ազդե-ցութեան։ Թէ՛ այս կէտն, եւ թէ իր բաց ծանօթութիւնը արաբական հերձուածնե-րու եւ անոնց բազմազան գրութիւններու, կը հայթհայթեն ապացոյցներ, հաստատե-լու միւսանգամ թէ Անմաւերականին գրու-թեան միջավայրն եղած է Դամասկո-Երուսաղէմ։

Է. ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. ՈՃՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Յանձին Ղեւոնդի չենք կրնար փնտռել այնպիսի պատմագիր մը, որպիսին տուած է յոյն կամ լատին մատենագրութիւնը։ Բայց հայ ածուին մէջ նա առաջինն է Սեբէոսէն ետքը, որ խելամուտ է պատմագրելու արուեստին. կը կշռէ պարագաները հասուն դատողութեամբ եւ կը ներկայացնէ դէպքերը համառօտիւ, ստուգաբան, իրապատշաճ, պատկերաւոր եւ վայելուչ արտայայտութեամբ։

Զարմանալի փութով եւ ճանաչողութեամբ հոգ տարած է նա ծանօթանալ ժամանակակից անձնաւորութիւններուն եւ գրաւոր յիշատակարաններուն, համաձայն պատմական եւ քննական գրականութեան. որով ձեռք բերած է անչափ հմտութիւն ժամանակակից գիտութեան, զոր աշխատած է շահագործել առաջիկայ ձեռնարկութեան համար։

Որովհետեւ ինքը անձամբ համեստ է եւ անփառասէր, կը զգուշանայ խօսել իր անձին առաքինութիւններուն եւ կենսագրական գծերու վրայ. բայց ուժեղ արտայայտութիւնները եւ կարծիքի գծերը, որոնք իր մտքին եւ սրտին թարգմաններն են, կը ձգեն լոյս իր անձին վրայ, ցոլացնելու համար հոն մարդասէր, հրահանգուած, հանճարեղ հեղինակ մը, որ վարժ է մատենա-

գրելու, ունի պատրաստութիւն ըմբռնելու իրերը եւ նկարելու զանոնք մասնաւորապէս վրայ գունագեղ եւ ազդու:

Մեր հիացմունքը եւս աւելի պիտի աճի, երբ նկատի առնենք այն նպատակը, որուն ժամանելու համար ամփոփած է նա իր ոյժերը: Նա իր պատմագրութեան նպատակակէտ ընտրած է Հայ ժողովրդեան կամ իր հայրենակցացն ներկայացնել մերձաւոր անցեալին եւ ժամանակակից դիպուածներու ճշգրիտ նկարագրութիւնը: Բազմախոյզ եւ մանրամասն ժամանակներ ունի նա իր աչքին առաջ, որոնք ծանրացան ազգերու վրայ, յեղափոխեցին պատմութեան պատկերը, շարժեցին ժողովուրդներ ժողովուրդներու դէմ, արեամբ ողողեցին արքունի ճանապարհները եւ տարուէի ծառայութեան մատնեցին երբեմնի բազմակիրթ աշխարհները, եւ յանկացուց իր անհական ժողովուրդը: Ամուր սիրտ եւ անդրդուելի ձեռք պէտք էր տեսնելու եւ գրի առնելու համար արիւնոտ պատմութիւնը: Ղեւոնդ այդ քաջարի պատմագիրը կը հանդիսանայ:

Այսպիսի ձեռնարկութեան համար ունէր նա նախընթաց առաջնորդներ՝ հին ազգային պատմագիրները: Բայց առանձնապէս իրեն նախատիպ ընտրած է Եղիշէն, որուն Պատմութեան շարունակողը կոչուած էր ըլլալ: Թէպէտ Ղեւոնդ իր օրինակէն բազմաց

եւ մնաց, բայց եւ այնպէս կը ծածկէ իր մէջ առասելութիւններ ալ, որոնք զինքը հայ գրականութեան այս անկեան չքնաղին կ'ամբառնան փողփողուն երեւութի մը:

Ամէնէն յառաջ յանկուցիչ են իր վիպասանական մարդու յատկանիշները: Նա կ'անդրադէ ամէն ծուռ ու մուռ կածանները, ճշմարտութեան գէտակն' յանի եւ նկուն երեւոյթներու դէմ կը հրատարակէ պատերազմ, անարդարի եւ բռնաւորի վրայ կը գործէ անխնայ յարձակում: Մենք կը տեսնենք նաեւ իր կուրծքին տակ հայրենասէր սիրտ մը, որ կը բաբախէ, որ կը խնդակցի երբ յաջող բախտը կը ժպտի հայրենիքին եւ կը հառաչէ տրտմութեամբ, երբ իր ժողովրդեան, անդրհական երկրին անհանդուրժելի աղէտներուն հանդիսատես կ'ըլլայ: Մայր երկրին եւ հայ ժողովրդեան հետ կապուած է նա սերտօրէն, իր երակներուն մէջ հայ արիւնի հանդպարկը կը զգայ: Դեռեւս միամտական արտաքո ճանաչող մըն է մարդկային սրտի ներքին ծալքերուն. նա ցուցադրած է զէմքեր, թէպէտ հազուադէպ օրինակներով, զորոնք նկարած է վրձինի թանձր գծերով, ուր բարձրաքանդակուած են արտաքինէն աւելի ներքին' բարոյական մարդու գծերը: Որչափ ալ անոնք որոշ կաղապարի մը վրայ յօրինուած են, բայց եւ այնպէս կ'ընծայեն ժամանակակից կենցաղին համապատասխան պատկերն եւ երեւան կը

բերէն ճարտար նկարչին ընդունակութիւն-ները :

Թէպէտ 150 տարիներու անընդհատ կռիւներն նիւթ ունի իր պատմութեան, եւ ամփոփուած է զանոնք խճողել սակաւ էջերու մէջ, բայց կենդանի է իր պատմելու ոճը, որ ունի ինքնայատուկ հրապոյր մը, կաշկանդող ընթերցողին ուշն ու գրաւչը եւ չի թողուր որ ձանձրոյթը տիրէ եւ յորանջը թուլցնէ հետաքրքրութիւնը[29] : Ամենուրեք կը նկատուի հեղինակին անձնական չահագրգռութիւնը դէպի նիւթը. նա ամէն տեղ սէրն եւ ատելութիւնը հաւասարապէս բաժին հանած է բարեկամին եւ թշնամւոյն, Հայրապետին եւ ոստիկին : Անշուշտ զրուցողը պէտք է ճանչնէ իր արդարահատուցութեան եւ անկողմնակալութեան : Չենք կրնար մատնանշել կէտ մը, ուր պատմիչը գիտակցութեամբ կեղծած ըլլայ ճշմարտութիւնը : Բայց խառնած են իր մէջ համակրութիւնն եւ հակակրութիւնը :

Նա արտաքական գերիշխանութեան անհաշտ թշնամին է, որուն ճնշող լուծին տակ կ'ողբէ իր հայրենիքին տաժանելի ծառայութիւնը, կը կեղեքուի ժողովուրդը, կը տառապահարուի ազգը, կը բռնաբարուի կրօնք. եւ կ'ըմբոստանայ իր հոգին : Նա

[29] Լեւոն կայսեր Թուղթն առ Օմար, թէպէտ նկատեցինք վերը, չի կրնար Ղեւոնդի պատմութեան մաս, սակայն եւ անտեղեակ է զայն Ղեւոնդի նպատակին ընթերցողը ժամանակ :

յանուանէր է, համակիր քրիստոնեայ կայսեր եւ կը զգայ թէ քրիստոսապաշտ թագաւորին հովանւոյն տակ խաղաղ պիտի բարգաւաճէր կեանքն ու կրօնքը, բայց ժամանակակից միջազգային քաղաքական կացութեան քաջածանօթ՝ գիտէ միանգամայն թէ որուն հրամայողական պահանջքն է չգրգռել քնացող վագրը։ Արդարեւ ժամանակի աղէտին մէջ զգացած է մեկուսի քաղաքականութեան վտանգը։ Ուր բռունցքը ակար մնացած է հոն խոհեմական համարած է լռութիւնը եւ զիջողութիւնը։

Բայց մեղադրած է Ղեւոնդ իր խղճի դէմ, երբ չափազանց համակրութիւն ի նպաստ գրած է Բագրատունի տան, որուն կը պատկանէր եւ Մեկենասը. եւ այս համակրութենէն ծագած է իր մէջ հակակրութիւնը հանդէպ Մամիկոնեաններու, որոնք մրցակիցն էին Բագրատունիներուն։ Այն աւմաղձերը, զոր նա կը թափէ «Սմբատի» որդիներու դէմ, առանց տարակուսի չեն համապատասխաներ իր անկուսակցական ոգւոյն. բայց այս թերեւս պատճառն էր ժամանակին, որ օր աւուր ուժեղացող Բագրատունի տան դէմ ամէն մրցակցութիւն կամ դաւադրութիւն կը նկատէր դաւաճանութիւն հայրենիքի դէմ, մանաւանդ ժամանակ մը, ուր հակառակող կողման բոլոր ապստամբական փորձերը գերագոյն ուժի առջեւ ձախողած էին. եւ դարձեալ Բագրա-

ատենիներն եղած էին, որ իրենց միջամտութեամբ գոյացած էին հաւատարակցութիւններ:

Ղեւոնդ յախուռն գրի չէ աւանդած ինչ լսած է ծերերու աւանդութենէն, այլ կշռած է լսածները հանուն պատմութեամբ եւ պատմական կորիզը ընտրած՝ անցած է իր աշխատանքին մէջ: Իր եւ Յովհ. Դրասխանակերտցւոյ գաղափարութիւններուն համար փորձաքար կարող է ծառայել այն զրոյցը, որ կը պատմուի երկու պատմագիրներու քով նկատմամբ Սահակ Կաթողիկոսի ի Խառան Մահմետ զօրավարի հետ ունեցած տեսակցութեան: Մինչ Յովհաննէս հրաշախառն նկարագիր մը կու տայ դէպքին, Ղեւոնդ կը սփռէ հոգեբանական յեղաշրջումի վերագրելի իրողութիւններ:

Անխորհուրդ, յանդուգն ձեռնարկութիւններուն հակառակ է պատմիչը ի բնէ: Կը դատապարտէ ամէն ապստամբական, արկածախնդրական փորձ. 775ի ապստամբական շարժումը չէ ոգեւորած զինքը. ոչ անոր համար որ այդպիսի շարժումներու գլուխը Մամիկոնեանները կը գտնուէին, այլ վասն զի ձեռնամուխ կ'ըլլային յիրս զոր ոչ կարէին վճարել (137): Հայրենասէր էր իր ոգին, բայց եւ խոհեմ եւ հեռատես: Իր քաղաքագիտական հայեցակէտները որոշելի կերպով ուրուագծուած է Ղեւոնդ այն ճառին մէջ, զոր դրած է Աշոտ Բագրատունւոյ բերանը (123—124):

Պատմիչը սնած եւ զարդարած է քրիստոնէական դաստիարակութեամբ. կրօնք մօտն է անոր հոգւոյն: Հոգեւոր է եւ անչափ խորհրդապաշտ: Կը զայրանայ երբ խանգարուած տեսնէ բարոյական կարգերը. կը գալարին աղիքները, երբ շօշափեն անօրէններու ոտքերը նուիրական տաճարներու սեմերը, երբ անոնց սուրբ շողայ աստուածանուէր կրօնաւորներու, քրիստոնեայ պաշտօնին եւ ռամկին վրայ. կը տուայտի այն պահուն իր ոգին դէպի խորհրդապաշտ էթերները, կրօնի եւ հայրենիքի համար նահատակուող հերոսներու համար փառքի պսակ հիւսելու:

Հաւատացեալ է, բայց չի սիրեր անհեթեթ զրոյցներ, հրաշափառն բանդագուշանքներ. «Խաբեբայ, Մոլեկան» կ'որակէ այն մոնոզոնը, որ «անեալ ուստ եւ բղձանօք ի սրտից որ բան որէ պատմելով» կը գրգէր ամբոխը ապստամբութեան (141): Սակայն եւ այնպէս բնութեան մանուկը կը խօսի իր մէջ, աստուածավախ վանականը, ապաշխարութեան քարոզիչը, որ համոզուած է իր հոգւոյն խորքերը, թէ ամէն բարիք ի վերուստ կը գայ եւ ամէն չարիք արդիւնքն է Աստուածային վրէժխնդրութեան. ուստի քրիստոնեայ բանակին յաղթութիւններուն մէջ կը տեսնէ Նախախնամութեան ձեռքը եւ ձախորդութիւններու մէջ անոր պատուհասող խարազանը: Բնութեան արհաւիրքները,

ծովու անդունդներու մրրկայոյզ ալէկոծու-թիւններ, որոնք թշնամւոյն նաւատորմիղը ծովու վրայ ցիր եւ ցան՝ ալիքներուն կուր կու տան, Ամենակալին զայրոյթի սա-հմանափակուածներն են. գիտութեան երեւումը գուշակ մտացածին ալէկոծին. արդարութեան համար նահատակուողներուն համար մա-ղթել պաշտպանող հերոսականները, եւ պայ-ման յայտնուած տառապանքներ անձանց։

Ղեւոնդի կրօնական–դաստիարակչական հայեացքներու նկատմամբ պարզապէս գաղա-փար չի տրուիր իր գործէն։ Կրօնական խնդիրներուն այնչափ ուշադրութիւն միայն դարձուցած է, որչափ անոնք առնչութիւն ունեցած են հայրենասիրական շահերու հետ։ Դաստիարակչական վէճերէն, կաթողիկոսա-րանի անցուդարձերէն, եկեղեցական նուի-րապետութեան եւ վանական կեանքի հան-գամանքներէն կարծես թէ գիտամբ խոյս տուած է։ Իրմէ իբրեւ եկեղեցականէ կը պատուէր, որ գոնէ կարճառօտ տողերով յիշատակէր Յովհ. Օձնեցւոյ որով կամ անկէ յառաջ եւ յետոյ անցքի ունեցած մի-աբանութիւնները դաւանաբանական, ծի-սական եւ բարեկարգական խնդիրներու մա-սին, որոնք, ինչպէս այլուստ քաջ յայտնի է, այնպէս զբաղեցուցած էին Ը. դարու առա-ջին քառորդը. եւ կամ Հայ Աղուանքի կր-օնական–եկեղեցական յուզումները, որոնց մէջ նաեւ ամիրապետները միջամտած էին։

Զենք կրնար հաստատել թէ այս դէպքերը, որոնք նաեւ գրքերու մէջ արձանագրանց գտած էին, վրիպած ըլլային իր բազմաքննին շրջահայեցութենէն։ Ի՞նչ էր սակայն այս անտարբերութեան պատճառը։ Մեզի համար այս կէտը գաղտնիք կը մնայ։ Եւ ամենայն է զայն բանելու համար պեղել հիմերը։ Այս տեսակէտով արդէն ամբողջ շրջանը, երբ այցելեայ Ղեւոնդ, կը գտնուի նմանօրինակ արամաւորով պատած։ Թողունք զինքը անվրդով իր համոզմունքներուն մէջ։

Հաստատելով այն սկզբունքին թէ «ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան» (Մոք. Բ. 82), առանձին ուշադրութեամբ հետեւած է պատմիչը պատմութեան «կարգի շարքին»՝ ժամանակագրութեան, որ «կարմիր թելի մը պէս կ'ընթանայ բովանդակ պատմութեան մէջ» [30]։ Իր ժամանակագրութիւնը հիմնուած է ամիրապետներու գահակալութեան տարիներու վրայ. քաղաքական թուականութեան վրայ կատարուած արարուածները պատմած է իւրաքանչիւր ամիրապետի վարքին մէջ. որով Հնարաւորութիւն տրուած է ստուգել դէպքերու ժամանակագրութիւնը որոշ հանգոյցներով։ Այս ժամանակամիջոցները երբեմն աւելի սեղմուած է, այնու որ դէպքերը կապուած է ամիրապետներու գահակալութեան որոշ տարիներու հետ. տեղ տեղ

[30] Daghbaschian. էջ 63, ծան.։

նաեւ ամսաթուերով եւ օրուան պատկեր-ներով ճշդած է դէպքերու ճշգրիտ ժամա-նակը։ Հայոց եւ Արաբական թուականներու կիրառութիւնն խուսափած է․ վերջինս թէեւ ի սկզբան հիմ ազդած է ընթերել իր ժամա-նակագրութեան, բայց այս լքած է բոլո-րովին․ իսկ Հայոց թուականը ամբողջ մա-տենին մէջ անգամ մը միայն յիշատա-կուած է [31]։

Որչափ ալ ժամանակագրական կողմնա-ցոյցը իրեն առաջնորդ ունի Ղեւոնդ, բայց նա կապուած չէ տարիներուն, ինչպէս տա-րեգիր մը, այլ կը պատմէ երբեմն դէպքերը իրենց սկզբնաւորութեան եւ վերջաւորու-թեան մէջ, թէպէտ տարիներու շարք մը պահանջէին անոնք (հմմտ. 121—124)․ ժա-մանակագրական ճանապարհէն այս շեղում-ները չեն խանգարեր սակայն իր ուղիղ ըն-թացքը, որուն ուշադիր է միշտ [32]։

Որչափ մերձ է ժամանակին իրեն, այն-չափ աւելի յստակ են պատմական պատկեր-ները եւ կը ցցուին դէմքերը ուժեղ եւ կեն-դանի։ Բայց դարձեալ հարեւանցիօրէն նկա-րուած են երկրին ներքին յարաբերութիւն-ները, նախարարական տուներու փոխադարձ

[31] Արծրունի եղբայրներու վկայութեան վերէք (էջ 165) կը նշանակէ Ղեւոնդ. Հմմտ. Ջայիս էջ թուականութեան Հայոց ՄԼԴ., կարգա ՄԼԴ. Gha-zarian, ZAPh. II, էջ 199 ծն.։

[32] Հմմտ. իր տարեթիւները. մեծ եւ մեզ յառաջին շարք կարգի պատմութեանց. կայ եւ մեզ պատմելի եւն.

ադերանները, եւ առհասարակ աւանդական եւ քաղաքակրթական պայմանները որդի-ութիւնը: Իւր պատմութիւնը կը սահմա-նափակուի գրեթէ ամբողջութեամբ պատե-րազմներու թուարկութեան շուրջը. Երբ զարմանալի բարեխղճութեամբ ջանք տարած է նշանակել ամենայն ճշդութեամբ անգամ գերիներու կամ անկեալներու թիւը (32, 104, 126, 156, 168 եւն):

Անշուշտ անարդարացի է պահանջել Ղեւոնդէն, որ նա տար մանրամասնութիւն-ներ կամ խորհրդածութիւններ քաղաքական եւ զինուորական իրադարձութիւններուն, պատերազմներու շարժառիթներուն, զօրա-վարներու ոյժին, ընդունակութեանը, հան-ճարին եւ տաղանդին, ռազմագիտութեանը, պատերազմական խորագիտութեան, բանա-կին բարոյական խանդավառութեան եւն մասին: Այս կէտերը թէեւ բոլորովին չեն անտեսուած մեր պատմագրէն, բայց եւ այն-պէս կ'իյնան իր հմտութեան սահմանէն դուրս. որովհետեւ ինքը եկեղեցական է եւ ոչ զինուորական պատմիչ:

Բայց իրաւամբ պիտի պահանջուէր իրմէ, որ աւելի քննադատէր, աւելի ար-մատէն տարրալուծէր հայրենիքին բարոյա-կան, կրօնական եւ քաղաքական պայման-ները, ձայնէր նախարարական տուներու ներ-քին երկպառակութիւնները, թուլութիւնը, բարոյալքումը ժողովրդեան, աւելի ուժգին

բողոքէր դէպի մահմեդականութեան հաւատափոխութիւններու, ու այս գործադրուած ճնշումներու դէմ, պարագաներ, որոնք դժբախտաբար այնքան նպաստեցին արաբական յառաջխաղացութիւններուն, նուաճումներուն եւ տեղաւորման առհասարակ Արեւելքի, բայց յատկապէս Հայաստանի մէջ։

Հակառակ այս անձնական կողմերուն՝ պէտք ըսենք որ Ղեւոնդ բարեաւ հասած է այն նպատակին զոր դրած էր իր առաջ։

Ղեւոնդ՝ պատմիչ եւ ոչ ճարտասան ուզած է ըլլալ. ուստի իր պատմութիւնը չէ խճճուած հռետորական արուեստին, ինչպէս այս կատարուած է յետագայ պատմիչներու քով։ Ճառերու, ողբերու եւ նման հռետորական արտայայտութիւններուն խնայորէն միայն մասամբ շնորհած է իր Պատմութեան մէջ։ Անոնք յէականն արգասիքն են իր անկեղծագործող մտքին. յօրինուած են համեստ ծաւալով, ագուցուած են պատշաճ տեղեր եւ երեւան կու գան շատ շնորհալից եւ բնական կերպարանքի մէջ։ Եւ առհասարակ իր գրութեան եղանակը շատ պարզ է, անբռնազբօսիկ, անսեթեւեթ, բայց կուռ, զօրեղ, զինուորական կարճառօտութեամբ՝ ազդու եւ վճռական։

Երկրորդ դէմքով իր Մեկենասին ուղղուած արտայայտութիւններ չկան հոն. նոյն իսկ այն տեղերը, ուր խօսքը կը դառնայ

իր պաշտպանին հօրը մասին։ Կը սիրէ խօսիլ ստամքին գէմքով. աւելի յաղնակի քան եզակի թուով (հմմտ. ճառեցիզ 19, 37, սառցից, 133. կայ եւ մեզ դառնայ 125. կայ եւ մեզ պատմել 158, զոր պատմեցաք, 19. որպէս յուսաք 30, որպէս տեսաք 150, զորմէ ճառեցաք, 32 եւն)։

Կարծես թէ շրջապատուած է պատամանէր ունկնդիրներէ եւ անոնց անցեալ մամանակներու մասին զրոյց կ'ընէ։ Իր պատմելու ընթացքը կ'ընդհատուի երբեմն երբեմն այխօգորդ առասպելներու, գերեվարութիւններու, կատարածներու ի տես՝ հեծեծանքներով, հառաչանքներով (9—10, 21—22, 136—137 եւն), նաեւ մեկնողական խորհրդածութիւններով (117/8)։ Անոնք հեռաւորական փնտռուած ակերբներ են՝ չահագրգռելու ունկնդիրներու ուշադրութիւնը, եւ արդէն ժամանակը զոր կը նկարագրէ, կ'ընծայէր առիթներ թաթառուն եւ գեղուն առասութեամբ։ Գաւառութեան ինչ ինչ հատուածներ ցոյց կու տան թէ պատմիչը յուսաուծ եւ ընթանած էր հանտարական արուեստր եւ զգացած անոր պէտքը պատմական գրականութեան մէջ։ Ընդդուգն նմանութիւններ, այլաբանական պատկերներ ցանցառ անդամ չեն փայլատակեր իր նկարագրութիւններէն. համեմատութիւններ յաճախ Ս. Գրքէն փոխ առնուած՝ առատաձեռնօրէն սփռուած են իր մատենին մէջ։

Իր գրքին յաջողագոյն նկարագրութիւնները կարող ենք նկատել ծովամարտը Կ. Պոլսոյ առաջ (106—110, համեմ. եւ 114). եւ Արծնիի կռիւը (148—151). Ճարտասանական շարադրութիւններէն կը յիշեմ Լեւոնի պատասխանը առ Ոմար (էջ 105—108)։

Ղեւոնդի լեզուին վրայ դատաստան ընելէ յառաջ պէտք է աչքի առաջ ունենալ այն որ նա կը ծաղկէր Ը. դարու երկրորդ կէսին, երբ ոսկեդին թէ լեզուն սկսած էր արդէն ենթարկուիլ այլայլութիւններու եւ արտաքին ազդեցութեան։ Գրականը, որ կը մշակուէր մենաստաններու մէջ, դարուն սկիզբները ընդունած էր կեղծ դասականի նկարագիրը — որ ոսկեճարտարութիւն կը կոչուէր — հետեւողութեամբ հելլենաբան դպրոցներու արտադրութիւններուն։ Թէոդորոս Քռթենաւորի, Յովհ. Իմաստասէրի, Սարգաւագի գրութիւնները այս հասնէրին մէջ ծնած էին։ Ասոնց տարրակուսի նաեւ Ղեւոնդ առաւել կամ նուազ չափով նոյն դպրոցի աշակերտն էր. եւ իր առաջին մար-զութիւնները այս ուղղութեամբ յօրինուած էին անշուշտ, յատկապէս երբ նիւթը փիլիսոփայական—աստուածաբանական բնաբաններով կը զբաղէր։ Բայց յետագային, երբ մեր առաւ պատմական գրականութիւնը, տեսաւ հան ինքնուրոյն ոճ, մանաւանդ երբ ծանօթացաւ Ագաթանգեղոսի եւ Սե-

ըճոյն պատմագրութիւններուն։ Այսպէս խորհիլ կու տայ իր ոճագրութիւնը (phra-séologie), որ բացարձակապէս բանագողութեան վրայ կառուցուած է. եւ արդիւնքն է զարտուղի յիշողութեան։ Իր ոճագրութիւնը գոյնզգոյն է, լեզուն երփներանգ, որովհետեւ կը բաղկանայ զանազան տարրերէ, բայց ճաշակապէս գրչի տակ սքանչելի ներդաշնակութիւն գտած։ Եթէ պատկանը գործած է հին հզօր ազդեցութիւն, բայց նաեւ ոչ-դասական հեղինակները դրոշմած են իր վրայ իրենց կնիքը։

Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի (Ա, 14) որակած է Ղեւոնդի լեզուն «յստակ եւ ընտիր հայկաբանութեամբ»։ Հակառակ այս ճշգրիտ որակման Ճահնազարեան կը գրէ. «Ոչ է հակիրճ որպէս Մ. Խորենացւոյ, ոչ պարզ որպէս Ղ. Փարպեցւոյ, ոչ ազդոյ որպէս Եղիշէի եւ ոչ ծաղկանկար որպէս Յովհաննէս Կաթողիկոսի, այլ խառնակ հայախօսու» (էջ 15). Իսկ գաղղիերէն թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ կը յաւելու այս տողերուն՝ «նաեւ ուղիղ չէ եւ ոչ ալ սահուն, մէկ խօսքով ոճ մըն է, որ ամփոփականէն աւելի բան մը չունի. Ղեւոնդ կը սիրէ կրկնութիւններ, եւ իր ոճը կը կրէ արդէն հայ մատենագրութեան անկման նկարագիրը։ ... Գարդուկ եւ յաճախ մթին ոճով գործ մըն է, անարժէք եւ անշահագրգիռ իբրեւ մատենագրական աշխատութիւն. բայց

չափազանց անհրաժեշտ եւ շատ թանկագին է իբրեւ պատմական երկասիրութիւն (էջ XIV)։

Բնականաբար, քանի անծանօթ էր հրապարակին Ղեւոնդի Պատմութեան բնագիրը, հասարակութիւնը չէր կարող դեռ գտնել Շահնազարեանի այս խիստ դատաստանին արդար կամ անիրաւ ըլլալը, բայց իրաւունք ունէր Մ ա ս ե ա ց Ա ղ ա ւ ն ի (1856, էջ 242) զարմանք յայտնելու թէ ինչպէ՞ս Աւգերեան այսպիսի գրուածք մը «յստակ եւ ընտիր հայկաբանութեամբ» կը հռչակէր։ Շահնազարեան սակայն յետս չկոչեց իր յախուռն վճիռը եւ պնդեց յամառօրէն իր դատաստանին վրայ հայերէն բնագրի հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ։ Երբ Շահնազարեան զՅովհ. Դրասխանակերտցի եւ զՄ. Ուռհայեցի իբրեւ հայկաբաններ եւ ոճապէտներ համեմատութեան կ'առնէ բնորոշելու համար Ղեւոնդի ոճը, ցոյց կու տայ արդէն իր անչափահասութիւնը այսպիսի լեզուական խնդիրներ լուծելու մէջ։

Հ. Գ. Զարբհանալեան (էջ 479) Շահնազարեանի ազդեցութեան տակ է, եւ տարտամօրէն կ'արտայայտուի. «Ոճոյն նկատմամբ շատ պարզ եւ հեշտուկ է, եւ գրեթէ հասարակաց խօսից ոճէն չտարբերիր։ Տարակոյս չկայ թէ Ե. դարուն պատմչաց ոճը Ղեւոնդեայ երիցուն գրքին մէջ չտեսնուիր. բայց եթէ ուզենանք նկատել զինքն իբրեւ

Ը. դարու մատենագիր մը, մեզի համար թէ ոճովը եւ թէ պատմագրելով մատենագրութեան արժանի անձ մը կ'երեւայ Ղեւոնդ։ Այս իմաստով կը գրէ նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան (Հայապատում Ա. § 48). «Թէեւ չունենայ ախրարար եւ վսեմական ոճ մի, ... բայց դարձեալ խոհական կերպ մի ցուցընէ, եւ բաւական յստակ շարադրութեամբ, ընդ մէջ Ե—Զ. դարուց նուրբ ճաշակով գրոցաց եւ ընդ մէջ Ժ. դարու չափազանց ճոխաբանից, ինչպէս Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսն»։

Հակառակ այս անհրաժեշտ գնահատութեան Ղեւոնդի ոճին, Աւգերեանի կարուկ վճիռը դիտի համարիմ ուղղագոյն։ Ղեւոնդ «յստակ եւ ընտիր հայերէնով մը կը մարմնացնէ իւր մտքին յղացումները։ Այդ հայերէնը ամմկարէն լեզուն չէ, զոր թաթխած էր որբանին մէջ, այլ ստացուած է աշխատութեամբ, եւ արտայայտուած՝ արուեստով։ Ճաշակ, գեղարուեստ, գրական թուիչք երեւցնել դիտուած է հոն։ Արդիւնքն է այն՝ դասական հեղինակներու մէջ երկար դեգերումներուն, յաճախ ընթերցման եւ հետեւողութեան։ Թէեւ անոր ձեռքին տակ կը նշմարենք դասական եւ ոչ-դասական հեղինակներ միախառնած, բայց ճաշակընտիր ըմքը եւ քաջատեսակի ասողութիւնը դիտցած են զանազանել դասական լեզուին հմայքը եւ հոսանքը, եւ ջանացած են իւրացնել անոր առաւելութիւնները, եւ առանց

կուչկանդուելու ուշադրաւական հեղինակներու ծանր չղթաներով, փորձած է ծայրակարգել ատանդգմէ այլ։ Օրինակ առած է իրեն նա՛և այն կէտի մէջ Սեբէոսը, որ ջերմեռանդ հետեւող մըն էր պատմիչներուն։ Ղեւոնդի ձեռքը սիրելի մատեանները եղած են Ս. Գիրքը եւ Ագաթանգեղոս. անոնք ըլլալ ուսած են իրեն եւ չնչած բանաստեղծական ոգին։ Նմանողական է իր ըլլալն, ուստի եւ արուեստական, բայց ոչ բանալրօսել, սեթեւեթեալ. պատշաճած է պատմագրին ոճին վայելչօրէն եւ առոյգ ընթացաւու-թիւն անոր գրչին տալ։ Իր գեղարուեստ մրմնջին տալ պատմական նիւթը զատած է վայելչացէմ կերպարանք. եւ դէպքերու միապաղաղ կրկնութիւնները զգեցած են բազմազան հանդերձներ, եւ այսպէս ներ-կայացած են զանազան նկարագրութիւն-ներով՝ հրապուրիչ եւ ազդուիչ։ Անոր պատմութեան հատուածին մէջ ինչպէս դի-պուածները կ'ընթանան առհաս ժամանակին հետ մրցակից, նոյնպէս բանբերու կոհակ-ները կը մղեն զիրար յառաջ եւ կը պարարեն մեր դաշտապատերները վէտ վէտ ալիքներու անդրդուհաս շարժումներ. եւ հանէլի են ինչ-պէս ջուրերու մեղմ խաղուծները ափին, նոյնպէս ալիքներու շարժումէն յառաջացած գեղեցիունները։

Քերթականութեան կանոնաւորութիւնը, բառերու ընտրութիւնը, հայացի շարադա-

ութիւնը եւ երաժշտականութիւնը զարդն են Ղեւոնդի լեզուին։ Աղաթանգեղոսի կաղապարի վրայ կը կերտէ բառեր, Ժողովրդական բառամթերքէն փոխ կ՚առնէ առութիւններ, վայելչութիւն տալու իր արտայայտութիւններուն եւ յստակութիւն իր մտքերուն։ Հայ լեզուագիտութիւնը պիտի գտնէ Ղեւոնդի արուեստանոցի մէջ հարուստ նիւթեր ի նպաստ Հայ բառագիտութեան։

Հելլենական դպրոցի հետեւողութեամբ զարթնուած կեղծ-դասական դանդաղկոտ եւ դժուարընկալ պատմագրելու ոճագիտութիւնը, զոր Մովսէս Խորենացի հրապարակ բերաւ, տակաւին անծանօթ է մեր հեղինակին. անծանօթ է իրեն նաեւ Յոյն. Դրախանակերպութեան ճապաղ, ճոխաբան բայց աղքատիմաստ հռետորութիւնը։ Ղեւոնդ կը սիրէ արտայայտութեան պարզութիւնը, յստակութիւնը. անոր գրչին տակ բառերը իմաստ ունին. անոնք կը ծառայեն գաղափարները մարմնացնելու եւ տեսանելի ընծայելու եւ ոչ բառախաղեր սարքելու՝ եւ ընթերցողները զարմացնելու համար։

Ուստի Ղեւոնդ իր այս աշխատութեան մէջ դարձեալ վերջինը կը հանդիսանայ Հայ պատմագիրներու մէջ, իբրեւ հետեւող ընկալեալ պատմական ոճին։ Նա սակայն չէ բերած նախորդ պատմագիրներու անուանեալ ընդհանրականը զարգացուցած է անոնց արուեստը եւ երանգով մը կատարելագոր-

ծան։ Ղեւոնդ նպաստած է Հայ պատմագրութեան այնու որ տուեալ ուշադիր եղած է լեզուական, հնաւորական եւ գեղարուեստական արտայայտութեան, աւելի լրջութեամբ մերձեցած է նիւթին եւ հակիրճ, ոճով նկարագրութեամբ ջանացած է գրի առնել ժամանակներու դիպուածները։

Այս հանգամանքները կը տարբերեն զինք աւելի ուշադրութիւն նուիրել անոր անձնաւորութեան, որ կը ցուցադրէ տաղանդաւոր նկարագիր մը, ծննդական միտք մը, բազմահմուտ եւ փորձառու մտածողի մը։ Անոր գիրքը, որ այսպիսի կերպ գրական ոճի մը կ'իշխէ, թող կու տայ ենթադրելու թէ ձեռքը սրած էր այն յաճախակի գործածութեամբ։ Եւ եթէ Բագրատունի իշխան մը յանձնարարած է անոր պատմական երկիս յօրինումը, պէտք է կարծել թէ անոր գրչի ընդունակութիւնները ծանօթ էին իրեն ուրիշ աշխատութիւններէ ալ։

Ղեւոնդի պատմական աշխատութեանց գնահատականը գեղեցիկ կերպով տուած է Կ. Եզեան հետեւեալ տողերու մէջ (էջ ՀԹ)։

«Մատեանն Ղեւոնդեայ կարեւոր է յաչս բանասիրաց ոչ միայն վասն ստուգաբան պատմութեանն անցից եւ դիպուածոց Հայրենի աշխարհիս մերոյ, այլ եւ այնու զի տեղեկութիւնս ոչ սակաւ աւանդէ եւ յաղագս Արաբացւոց, Յունաց եւ Բիւզանդացւոց իւրոյ ժամանակին. զորս չէ գտանել

տու այլ պատմագիրս մեր եւ օտարաց : ... Եւ քանզի արաբացի պատմիչք անգիտ այնր ժամանակի յարեւան անուան՝ ի Թ. եւ ի Ժ. դարս, իսկ ժամանակագրացն Յունաց անդե-կութիւնք հատուածաբար են մեզ մատամբն եւ ոչ բաւ ամենայնի արժանահաւատք՝ վասն այնորիկ եւ եւս առաւելուն արժանիք ստուգապատում պատմութեանն Ղեւոնդեայ :

Ղեւոնդ լինելով միակ պատմիչ 660—790 շրջանին համար, զարմանալի չէ որ անոր մատեանը վայելած է յետագային մեծ ընդունելութիւն : Ետագայ պատմիչները Ասողիկ, Մխիթար Անեցի, Սամուէլ, Վարդան եւ Կիրակոս կ'օգտուին անկէ ուրով : Բայց զարմանալի է որ Հնագոյններէն Յովհ. Դրասխանակերտցի անծանօթ մնացած է Ղեւոնդի մատեանին : Թովմա Արծրունի թէեւ յանուանէ չի յիշեր զՂեւոնդ եւ պատմական քաղուածներ չի առներ անկէ, բայց կարդացած կ'երեւայ մատեանս եւ օգտուած անոր բառամթերքէն . Ղեւոնդի միջնորդութեամբ ծանօթացած է նա նաեւ Օմարի եւ Լեւոնի կայսեր թղթակցութիւններուն եւ ամիրապետներու ցանկին : Այս կէտերու մէջ ունի բառական քաղուածներ ալ : Յուսալի էր յաւել իր մասն Արծրունի տան վերաբերեալ հատուածներու արձագանգը, մասնաւորապէս Արծրունի եղբայրներու փառաւոր նահատակութեան յիշատակութիւնը, զոր Ղեւոնդ այնպէս զգայուն տա-

գերով նկարագրուած էր։ Թերեւս զայն հրապարակի վրայ իբրեւ ծանօթ հեղինակութիւն ենթադրելով՝ չէ ուզած կրկնութիւն ընել։ Այս զգուշութիւնը հաւանական կ՚երեւայ այնու, որ Թովմա առհասարակ հարեւանցիօրէն միայն ներկայացուցած է արաբական տիրապետութեան առաջին 150 ամեայ շրջանը, որ իր ընդարձակ նկարագրութիւնն ունէր Ղեւոնդի պատմագրութեան մէջ։

Թ.

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

1· ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՈՂԲԸ ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱՐԱՆՆ Է

1· *Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան*[1]*» վերջաբանութիւնը կը կազմէ ԿԸ· գլուխը, որ կը կրէ այսպիսի խորագիր·*

«Ողբ վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ եպիսկոպոսութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի»:

«Հայոց Պատմութեան» ծանօթ գրեթէ բոլոր ձեռագիրներն ունին այս գլուխը· կը պակսի միայն երկու օրինակի մէջ (cf), *առաջինը* (c) *գրուած է* 1691*ին· իսկ երկրորդը* (f) *անթուական է, բայց նոտրագիր գրչութեամբ*[2]*, ուստի մերձաւորապէս նոյն ԺԷ· դարէն: Կը գտնուի նաեւ ինքնակայ՝ ճառընտիրներու եւ Յայսմաւուրքներու մէջ, աննշանակ յաւելուածներով ճոխացած, մասնաւորապէս ի կատարածին*[3]:

---

[1] *Տփղիս* 1913. *էջ* 358—366 (*Հրա· Աբեղեան*)։
[2] *Համմ· անդ, էջ ԺԳ—ԺԵ*։
[3] *Համմ· անդ, էջ* 358, *ծան·* 7 *եւ էջ* 366, *ծան·*։ *Պատառիկ մը նաեւ Էջմիածնի ճառընտիր-մաշտոցածանօթներու մէջ*։

Թէ Ողբը Ժ. դարուն արդէն մաս կը կազմէր «Հայոց Պատմութեան», չի կրնար կասկածի ենթարկուիլ. Յովհաննէս Դրասխանակերտցի կարդացած էր զայն[1]։

Զ. Ողբին թէեւ ուշադրութիւն դարձուած էր քննադատութեան, բայց ուսումնասիրուած էր զայն առանձնապէս այլեւայլներու տեսակէտէ[2], խօսք առնել պատասխանելէ թէ հարազատ է Ողբը «Հայոց Պատմութեան» հեղինակին, ունի՞ բովանդակութեամբը աղերս «Հայոց Պատմութեան» հետ. եւ վերջապէս կը պատշաճի՞ այն իր նկարագրովը եւ որպիսութեամբը Ե. դարու այն ժամանակակէտին, որ ակնարկուած է «Հայոց Պատմութիւնը»։

Այս հարցումներու քննութիւնը պիտի առաջնորդէ մեզ որոշելու Ողբին գրութեան ժամանակը եւ հեղինակը[3]։

«Հայոց Պատմութեան» վերջնթեր գլուխը (Գ. 67) կ՚աւարտէր այսպիսի պատկերով. Սահակ եւ Մաշտոց շրջապատուած

---

[1] Հմմտ. էջ 58, [illegible], 110, [illegible] (տպ. Տփղիս, 1912)։ Ասողիկ, 77 (հրտ. Մալխասեան)։ Գր. Մագիստրոս, Թուղթք, էջ 55 (հրտ. Կոստանեան)։

[2] Гр. Халатьянцъ, Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Арменіи" Моисея Хоренскаго, Москва 1903, Մասն Ա, էջ 368—369 եւ Բ. 140—143։

[3] Տես նաեւ Հ. Ն. Ակինեան, Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակն եւ անձնաւորութիւնը. Անահիտ, Նոր շրջան, Ա. տարի (1929), Թ. 4, էջ 67—77։ Ինչ որ փորձած էի հոն համառօտ տողերու մէջ ներկայացնել, այժմ կու գամ մանր քննութեամբ ուսումնասիրել։

իրենց աշակերտներէն կը կնքէն իրենց մահկանացուն խաղաղութեամբ (439 եւ 440)։ «Ու ցրուեալ աշակերտաց նորա (Սահակայ)՝ կրթաւորաց ասպուղէից ի գաւառս իւրաքանչիւր՝ շինեցին վանորայս, ժողովեալ եղբարս։ Մաշտոցի մահէն յետոյ «զաթոռ եպիսկոպոսութեան տեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելւոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտն Յովսէփ քահանայ ի Վայոց ձորոյ, ի Խողոցիմ գեղջէ»։ — «Աւարտեցան գիրք երրորդ յանձն երանելւոյ Պատմութեան Հայոց մեծաց»։

Դարուն առաջին կէսը պատկերիս մէջ կը ներկայանայ սքանչելի հրապոյրով։ Մեծ ուսուցիչներու ընտիր աշակերտները լարուած գործունէութեան մէջ են. Կղերը զարգացած է աւելի քան երբեք՝ անկէ յառաջ եւ ետքը. Ազգին եւ Եկեղեցւոյն հովուին առաջնորդն է տեղապահութեամբ Յովսէփ քահանայ, մին Մեծ Ուսուցիչներու աշակերտներէն։ Նորակառոյց վանքերը լի են ուսեալ կրօնաւորներով։ Երկրին այսպայծառութիւնը Վարդան Մամիկոնեանի ձեռքն է, որ իր շուրջը հաւաք ունի նախարարական ազատանին։ Պարսկական բռնութիւնները դեռ չեն ծանրացած ապստամբերին եւ ուսմանց վրայ։

Ինչ շարժառիթ ունէր Մ. Խորենացի այսպիսի բարեկարգ դարպասէն մը։

Ո՞րը պիտի պատշաճէր անգլոյն եւ մա-

մանակին, երբ Մովսէս նախընթաց գլուխներուն մէջ ակնարկած ըլլար քաղաքական կեանքի բարդութիւններուն, քաղաքակրթական կենցաղի անկումին, ժողովրդական տնտեսութեան քայքայումին, դաժան բռնապետներու խիստ հարկապահանջութիւններուն մասին. բայց չկան հոն այդպիսի ակնարկութիւններ։ Երբ «Հայոց Պատմութիւնը» շօշափած ըլլար 440ին յաջորդող քառասնամեայ շրջանին դէպքերը, թերեւս առիթ ունենար Մովսէս թափելու արտասուք, բայց այս շրջանը նիւթ չէ եղած «Հայոց Պատմութեան»։

Այսպիսի հանգամանքներու մէջ Ողբը «Հայոց Պատմութեան» վերջը՝ անյարիր է տեղւոյն, ժամանակին եւ պարագաներուն։

«Հայոց Պատմութեան» այժմեան ձեւի մէջ կը պատշաճէր հեղինակէն ուրիշ վերջաբանութիւն։ Մովսէս ձեռնարկած էր աշխատութեան Բագրատունի իշխանի մը հարկեցուցիչ հրամանով. եւ գլուխ հանած էր զայն ամենայն անձապարանօք։ Ինչպէս սովոր էր գործին սկզբնաւորութեան մէջ եւ յընթացս պատմութեան յաճախ անգամներ շրջել իր խօսքը Պաշտպանին, նոյնպէս ի կատարածին կը պատշաճէր բնականաբար, որ շնորհէր գրուածքները անոր հաճոյքին եւ յայտնէր իր խոնարհաբար յանձնառութեան բարեաւ կատարումը։ Այսպիսի աւարտաբանութիւն կը պակասէ այժմ «Հայոց Պատմութեան»

վերջը։ Անոր անգը չէ կարող բռնել Ողբս, որ բովանդակ Հայաստանն է լացի առարկայ, եւ կսկիծը կ՚ամփոփուի «հովուի եւ հօտակցի» շուրջը. իսկ Բագրատունի Իշխանին մասին չկայ բառ մ՚անգամ։ Ընդհակառակը «Զօրականք անարիք... իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց...» կը ներկայացուին։ Մեծապգի իշխան մը, որ ապստամբներու գլուխն անցած էր, նախատինք միայն ոգւոյն հնձէր հոն եւ ոչ փառք իւր անուան եւ տոհմին։

Նաեւ այս տեսակէտով Ողբս անմիաբան է ժամանակին, եւ անպատշաճ անգույն։

Բայց եւ այնպէս որոնք բարի հաւատքով մերձեցած են Ողբին եւ համարած են զայն անբաժին մասը «Հայոց Պատմութեան», նկատած են հոն Ե. դարու առաջին կէսի պատկերին ցոլացումը[1] Սահակի եւ Մաշտոցի եւ անոնց հակաթոռ կաթողիկոսներու դէմքերը. տեսած են նաեւ 440—480 շրջանի դէպքերու մասին մարգարէական ակնարկութիւններ։ Ես պիտի չուզեմ հոս անոնց հետ վիճել։ Իմ եւ անոնց բմբռնումները Ե. դարու առաջին

[1] Կ. Ս. Գաստաճեան, Քննութիւն Ողբոյն Մովսէսի Խորենացւոյ, Հանդէս Ամսօրեայ, 1891, էջ 362—364, կը ջանայ ապացուցանել թէ Ողբին գրութեան թուականն է 440, յօրինուած անկախ Հայոց Պատմութենէն. յետ ժամանակաց միայն կցուած անոր, գրքին վերջին բաժինը։ Այսպէս նաեւ Նորայր Բիւզանդացի, Քննասէր, Գիրք Բ. (1888), էջ 21. «Ողբ Խորենացւոյն երեւի գրեալ նախ քան զՊատերազմն Վարդանանց»։

կէսի եկեղեցական գիտուններու ժամին քաղմաք կը տարբերին։ Այդ դատական չրջանին համար եւ միակ հմուտն ալ կը ճանչնամ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գլուխը յանձին Սահակայ, մերժելով բոլոր տարբերութիւն հակառակութիւնները իրրեւ եղծերուաբաներ։ Տեղս չի ներեր ինձ աւելի տարածուիլ այս խնդիրներու չուրջը, որոնք կը պատկանին Ե. դարու պատմութեան եւ ոչ Մ. Խորենացւոյ Ողբին ուսումնասիրութեան։

3. Ողբս գրուած է գրդայուն դրչէ մը։ Այն հիւսուած չէ պարզ երեւակայութեամբ. արդիւնքը չէ յուսահատ մաքի մը, այլ անոր թելադրիչը եղած է այնպիսի դաժան ժամանակ մը, որ առլցուն էր աղիողորմ անտարանձներով, հեծեծանքներով, անհնական կեանքի Թշուառութիւններով, համաշխարհական աղէտներով։ Ոչ թէ քաղաք մը կամ գիւղ մը աւերված է Ողբին, այլ բովանդակ «Հայոց աշխարհը»։ Եթէ մանր տարրալուծենք Ողբին կազմիչ մասերը, հետեւեալ տարրները պիտի ստանանք հոն.

ա. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հովուազուրկ դրութիւնը։

բ. Հովուին եւ Հովուակցին մահուամբ որբացած ժողովուրդին սրտի թախիծը։

գ. Եկեղեցական եւ աշխարհական դասակարգերու բարոյալքումը։

դ. Թշնամեաց արհաւիրքները, որոնք կը հարուածեն Երկիրը։

Ե. Քաղաքական կեանքի մրրկայոյզ պայմաններ, անդադար պատերազմներ, աւար հետեւութեամբ աղքատութիւններ, աւերածութիւնը, սովը եւ հիւանդութիւնները «մահուչ բազմօրինակը»։

Ընդարձակ տեղ կը գրաւեն առաջին եւ երկրորդ կէսերը, որոնք ներառեալ կապուած են իրարու հետ եւ ընդհանուր պատկերէ մը կը Աղբերցութին ներաշխարհն ունին կնիքի առարկայ։ Այս անեղ Աղբատացք նկատի ունի Հոգին մը եւ Հոգեւակից մը. մխոնմանած են եւ մին եւ միւսը։ Առաջինը իրեն հայրն եղած է, երկրորդը պաշտպանը. Սորը կոզմանէ ուղարկուած է անձանթ ուղղութեամբ (յանէյուածարար ցոյց կը տրուի Բիւզանդիոն) բարձրագոյն կրթութիւն մ'ստանալու. բայց վերադարձին գտած է գանիկա վախճանած. մինչ իր միխթարութիւնն երկրորդին հոգանւոյն տակ յուսացած է գտնել, կորանցուցած է նաեւ պաշտպանը։ Ու հօրուին եւ ոչ հոգեւակցին անունը կը յիշէ յանկանէ։

Ժամանակի այլէր կը կոյանայ յայնմ որ բարոյական կարգերը խանգարուած են անհնութ. եկեղեցականութիւնը թուլացած է իր կարգերուն մէջ, կ'այրի անձնարձակ, ուսման ոչ մը նուազած է. անարժան պաշտանեաներ կը հոգեն ժողովուրդը։ Զօրականները անարի են, դատաւոր, իշխանները ընչաքաղց, դատաւորները անարդար,

թագաւորներր անգութ։ Ասոր հետեւութիւնն է աստուածասաստ բարկութիւններ, բնութեան խռովութիւններ, արհաւիրքներր, անդադար պատերազմներր, ծանր տուրքերն եւ հարկապահանջութիւններր, սովր, հիւանդութիւններ եւ համաճարակ մահր։

4. *Ժամանակին նկատմամբ երակէա մըդանելու համար առից կուռան ալիար ծառայեն մէջի բնութեան արհաւիրքներու մասին հաղորդուած մանրամասնութիւններր։ Ասոնք ամփոփուած են հետեւեալ տողերուն մէջ* (364, ա—365, ա).

«*Եւ ապա յանդիմանութեան այսորիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, եւ* տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց։ Գարունն երաշտացեալ, ամառն անձրեւային, աշունն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկագոյն մրրկալից, յերկարեալ, հողմք բքաբերք, խորշակաբերք, ախտաբերք, ամպք հրաշէկք, կարկտածուք, անձրեւք անժամանակք *եւ անդիւրանք*. օդք դառնաշունչք, եղեմնաբերք. ջրոց առաւելուլն անօգուտ եւ նուազելոյն անհնարաւորք. երկրի անբերութիւնք պտղոց եւ անանելութիւնք կենդանեաց. *այլ եւ* սասանմունք եւ դղրդմունք։ *Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւնք յամենայն կողմանց* ... ազգք անօրէնք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք. *աստուածպաշտութիւն մոռացեալ եւ ակնկալութիւն գեհենին*»։

Այս արշաւիրքները բնութեան մէջ յառաջ կրկնուած երեւոյթներէն չեն երեւարներ իրենց սաստկութեան մէջ հիւսիսային ուժեղ քամիներէն պատճառած այն աղուասպէզ հողմայոյզներն կ՚անկնարկէն, որոնք երբեմն երբեմն չրջան կ՚ընեն երկիրներու վրայէն եւ կը գործեն հոս եւ հոն աւերիչ աղէտներ։ Առանց ապահանքի՝ այդ երեւութիւնը չէր կարող սահմանափակուած մնալ որոշ սահմանի մէջ։ Ուստի ինչ որ տեղի էր Հայաստան, նոյնը զգացուած պիտի ըլլար նաեւ սահմանակից աշխարհներու մէջ։ Այս պատճառաւ ալ գործուած վնասներու եւ յառաջացած տարաւիքի արձագանգը կրնանք յուսալ գտնել նաեւ արտաքին ժամանակագրութիւններու քով։

Սաստկութեամբն եւ պատճառած վնասներուն ստոյգ շատ նման կ՚երեւան այն օդերեւութաբանական գրուածները, բնութեան արհաւիրքները, որոնք տեղի ունեցան Ը. դարու երկրորդ կէսին, յատկապէս 772—773 տարիներուն Ասորական Միջագետք։ Այս մասին երկարաշունչ տեղեկութիւններ հաղորդած է Մար-Դիոնեսիոսի Թէլ-Մահրացւոյ ժամանակագրութիւնը* գրուած ականատեսի մը։ Կարեւոր

* Chronique de Denys de Tell-Mahré. Quatrième partie, publiée et traduite par J.-B. Chabot. Paris 1895. Բնագիրը վերջին մասերուն մէջ թերթերու անկում կրելով, պակասաւոր է։

կը համարիմ անծանօթ ժամանակագրին մանրապատում նկարագրութիւնը ներկայացնել համառօտ գծերով, դիւրացնելու համար համեմատութիւնը Ուրհա տեղերուն հետ։ Բաղդատութիւնս կը սկսիմ 60ական թուականի դիպուածներէն։

«1074 (762/63) տարր (մարտ) ամսին Տիգրիս չափազանց յորդեց, այնպէս որ առհամանապատար քանդեց, բոլոր եզերքին պատահածեց մեծ վնասներ, տարաւ իրեն հետ տուներ, ջրաղացներ, գիւղեր, մարդիկ, անասուններ այլոյքին հանդերձ։ Ահաւոր աւերածներ գործեց Մուսալ... նոյնպիսի վնասներ գործեց նաեւ պատուհաս բոլոր վերնակողմերը» (էջ 71—72. Համմ. ու այս. «Ջրոց առաւելոյն անպատ եւ նուազելն անհնարաւորք»)։

«Այս տարի բոլոր ընտանի անասունները, մանաւորապէս փոքր կենդանիները կոտորուեցան։ Աստ եւ խիտ ձիւն մը ծածկեց երկիրը եւ այնքան երկար կեցաւ, որ բոլոր կենդանիները անօթութենէն սատռեցան։ Տեղի ունեցան նաեւ անթիւ արկածներ. անցիս անցիս ձիւնը յեղակարծուէն իջնելով հովիւները յանկարծակի բերաւ. եւ այսպէս հօտն ալ հովիւներն ալ կոտորուեցան ի միասին։ Բաց աւելի քամին հիւսիսէն եւ արեւելքէն ձիւնախառն փչելով երեք օր եւ երեք գիշեր առատութեամբ՝ կոտորեց շատ մարդիկ եւ ընտանի անասուններ, յատ–

կապէս փոքր կենդանիներ: Բազմաթիւ մարդիկ համապատասխան ձեւով բռնուելով մեռան, իրենք եւ իրենց գրաստները» (էջ 95):

772/73. «Ձմեռուան որ ձմեռը սաստկաւ կը տեղար, մեաց երկրի վրայ. այնպէս որ անհնարին խռնութիւն չեղաւ: Այս պատճառաւ (գարնան) ցանքերը չբուսան. եւ ինչ որ բուսաւ, չորցաւ. այսպէս եղաւ մահացանց հարուածին եւ արեւելեան կողմերը. եւ բովանդակ անապատի մէջ: Բայց յետներու հովիններուն մէջ եղած ինչ որ բանէն ուրիշ ոչինչ չյաջողեցաւ: Մարդիկ թափառներ կարմեցին երկիրը հաշանեցնելու համար: Եւ որովհետեւ երկիրը փակուած մնաց՝ ցորեն ունեցողները հրապարակ չհանեցին իրենց ցորենները. եւ այսպէս աղքատները սովի մատնուեցան: Հարուածը խառնցաւ ամէնէն առելի Մուսալ, Արեւելք եւ Հարաւ...» (էջ 145—186. հմմտ. առ այս. «Դարուն երաշտայեալ»):

1085 (=773/74). Գրուած է. Ձեր ամառը սպիտի փոխեմ ձմեռուան: Այս իրաք այ կատարուեցաւ այս տարի: Այս տարի խողողի բերքը առատ էր... Բայց ձմեռը եկաւ առաջին Թշրին ամսէն (Հոկտեմբեր). եւ առատ ձիւն իջաւ այգեստաններու եւ խաղողներու վրայ: Երկար նստաւ: Թէպէտ ձիւնը ծածկած էր ամէն ինչ, բայց մշակները մտան այգին խաղող կթելու համար: Աստուծոյ գրութեան պատճառաւ բոլոր հա-

արիկներն գետին փռուած էին եւ ձիւնի տակ կ՚աղականէին։ Ցուրտն եւ ձիւնը կը խստանար օրէ օր, առաջին թշրին ամսէն (Հոկտ.) մինչեւ հազիրան (յունիս) ամիսը ամենեւին չանձրեւեց. այս բացառական անւոգութեան օր մը կը ձիւնէր եւ օր մը խառաշունչ կը փչէր. այնպէս որ լեռները սառնամանիքէն եւ սաստիկ ցուրտէն կարծես թէ կը պատառէին... (էջ 159/60. Համմտ. առ այս. Հաշուեձմեռնացեալ. ձմեռն սաստկատոյց, մրրրկալից, յերկարեալ, հողմք բքաբերք...»)։

Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք, անգի ունեցաւ սաստիկ չորութիւն. խոտի պակասութեան պատճառաւ կոտորուեցան բոլոր անասունները... (էջ 160)։

Դարձեալ սաստիկ եւ դառնաշունչ քամիներ եղան. որպիսիք մեր եւ մեր հայրերու օրով չէին պատահած։ Այս քամիներու հետեւութեամբ բոլոր մանր եւ մեծ կենդանիները, թռչունները կոտորուեցան. շատ արմատք արմատով միասին փճացան։ Փոշին ոլորտապտոյտ կը բարձրանար երկրէս այն բուքերու նման, որոնք կը կազմուին ձիւնէն։ Այս հողմայոյզները մասնաւորապէս սաստիկ էին Ծննդեան եւ Յայտնութեան տօներու մէջ երկու օր, եւ ապա շեբաթ (փետր.) ամսի 13ին, Մսակերացին եւ Աւագ Երկուշաբթի (էջ 160—161. Համմտ. «հողմք բքաբերք»)։

Այս տարի այնպիսի կարկուտ մ՚եկաւ, որ նմանը տեսնուած չէր մեր օրերուն։ Կար-

կուտի հատիկները կայծքարի մեծութեամբ էին եւ բազմազան ձեւերով. երկանիւներ, եռանիւներ, քառանիւներ, սուրի պէս սրածայր: Նորատնկեց ծառերն եւ որթատունկները. արմատախիլ ըրուած արմատիքը, փլցուց տներու երդիքները: Անհամար ուերներ գործեց այս կարկուտը, այնու որ միաժամանակ հողմայոյզ մրրիկներ տեղի ունեցան: Մինչ քամին ձիւներ ամպի նման կը թռչէր կը տանէր, մի եւ նոյն ժամանակ երկիրը կը վերամբառնար ջուրն եւ կը նետէր երկնքէն իջած ձիւնին պէս, այնպէս որ անձրեւները կը կարծէին թէ երկիրն ինքնին կը բարձրացնէր զանոնք եւ ուղղակի երկնքի երեսին կը զարնէր (էջ 161. Հմմտ. «Համայն Հրդեհեցք, կարկտածուք...»):

«Թէ ինչպէս սովը տարածուեցաւ մարդկան վրայ. յառաջ եկաւ զանազան հիւանդութիւններ եւ մեծ ժանտախտը»: Այս գլուխը (էջ 176—188) կու տայ մանրամասն նկարագրութիւն մը 773/74 տարւոյն մեծ սովին եւ անկէ ծագած համաճարակ հիւանդութիւններու եւ մեծ ժանտամահին: Սրտաճմլիկ է տեսարանը եւ ահաւոր աղէտը. ինչ որ մեր Ողբերգուն հինգ բառով կ՚ողբայ. «սովք անբուք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք», ասորի ժամանակագիրը 12 երեսը գեն քիչ կը գանէ նոյնը ճշգրիտ պատկերելու համար: Նա յանուանէ կը թուէ հիւանդութեանց տեսակները եւ անոնց հետեւա-

թեամբ մարդկան բազմութեանց մահերը։ Անեցիդ կը համարիմ յառաջ բերել այս աղէտաբեր տարիները։

Դիոնեսիոս Թել-Մահրացւոյ այս տարիները կը կրկնէ հակիրճ ձեւի մէջ Միքայէլ Ասորի*։ Նոյնպէս սովի եւ համաճարակ հիւանդութիւններու մասին կը գրէ տարի պատրիարքը (յամի 1083 = 771/72).

«...այսպիսի պայմաններու մէջ աղէտը կը ծանրանար. ծագեցաւ ահաւոր հիւանդութիւն մը, որ կը վարակէր մարդկան գլուխն եւ արագ կը պղտնէր։ Ասորիք, Միջագետք եւ Ասորեստան վարակուեցան այս հիւանդութեամբ» (Բ. էջ 526)։

«Մարդ կը տանջէր ոչ այնքան ալիւրի նուազութեան պատճառաւ, որքան անոր համար որ ոչ մէկուն քով զուզա (դրամ) չկար եւ աղքատներուն համար աշխատութիւն. որովհետեւ եկեղեցիները եւ վանքերը կողոպտուած էին եւ տուները կողոպտուած։ Եզ մը կամ էշ մը կ'արժէր մէկ զուզա. հինգ մոթ ալիւրը կը վաճառուէր մէկ զուզայի. 10 լիտր գինւոյ գինն էր 1 զուզա, երիտասարդ մանչերն եւ աղջիկները կը վաճառուէին 5 զուզայի»։ «Աղէտը տեւեց երեք տարի մինչեւ Տաճիկներու Թագաւորին Աբու-Ջաֆարի մահը, որ այս չարիքին պատճառն էր» (Բ. էջ 526—527)։

* Chronique de Michel le syrien, t. II, Paris 1904 (ed. J.-B. Chabot).

Բնութեան արհաւիրքներու մասին կը գրէ Միքայէլ (Բ. 524). 1073ին (իմա 1083ին = 773) նաեւ կարկուտ եկաւ, որ ապականեց հունձքերու մեծ մասը. անոնք որ չափեցին կարկուտի հատիկները, ըսին թէ ութ լիտր էր[10]»։

Միքայէլ կը յիշէ նաեւ թէ այս շրջանին երկու մեծ երկրաշարժ պատահած է. առաջինը 1076ին (764/65) Խորասանի մէջ, որուն սաստկութենէն լեռ մը կը փլի (Բ. 524). երկրորդը տեղի կ'ունենայ 1080ին (=768/69). «սաստիկ երկրաշարժ եղաւ» (անդ)։ Երկրաշարժ մըն ալ կը յիշէ Սուտն (?) Դիոնեսիոս Թել-Մահրեցի, պատահած 755ին Միջագետքի մէջ (էջ 63)։

[10] Միքայէլի հայերէն հին թարգմանութիւնը այս տեղեկութիւնները այսպէս կը համառօտէ (տպ. Երուսաղէմ, 1870. էջ 356—357)։

«Յորում ամուրս (յամուրս Արաբ Ջաֆարի) եղեն նշանք մեծամեծք ի տիեզերս մարդկան ամենայն. մինչեւ ցերեկն ապրելի՝ այդ փոքր տեղեաց, եւ արեւն ցերեկ կարծէր… Եւ գինի նորա եղեւ չարաչար սաստիկ եւ պտուղ երկրի եղեն ապրելոց ի գլուխ արեւուն. Եւ յետ նորա խաւարեցաւ ծաղի մեծ… Եւ յետ նորա եղեւ սով սաստիկ. եւ այն մահ ապրանաց փոխարինութիւնք, որ մնացեալ ի թշուառ ամուրն բաւն հացաւ անմխիթար. … ի նոյն ամի եղեն մարախ եւ կերան զպտուղ բազմաց. եւ ի գայլ մինչ ամին եղեն կորուստ անձանց եւ անասնոց. եւ փոքր բազում չինացաւ, եւ ապա յայս բազմութիւն կենդանեաց մարդկանց եւ ընտանեաց. եւ էր կերակր յիմար երկրէ» (էջ 360)։

Միքայէլի այս տողերը հայերէն թարգմանութեան ժամանակ են նաեւ Սամ. Անեցւոյ ժամանակագրութեան մէջ յամին ՄԿԴ հայոց (էջ 86)։ Վլին կոյս Թ. 89, որ Սամուէլի ժամանակագրութեան հարատարագրին որիշոյ կը ներկայացնէ, յաւելի համառօտ։

ժամանակի այս աղէտները ծանօթ են նաև Ղևոնդ երէցին, որ այսպէս կ'արձանագրէ իր Պատմութեան մէջ. «...բազմութիւն մարախոյ[11] և կարկուտք և երաշտութիւնք անձրևաց» (136). «սով և սուր (իմա՝ մահտարաժան) և սաստկութիւն յաճախէր» (137)։

Այս համեմատութիւնները բաւական են արդէն, մատնացոյց ընելու համար Որբին գրութեան տարին՝ 773—774։

5. Փորձենք այժմ ստացուած արդիւնքի ստուգութիւնը Երկրին քաղաքական և տնտեսական պայմաններու գննութեամբ։

Որբառայր կը շարունակէ իր խօսքերը (365, 7—10).

«Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւնք յամենայն կողմանց[12], բառ այնմ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց։ Զի թագաւորք անիրաւք խիստ և չարաչարք, ընկէնս բանդայով ծանունս և գժուարակիրս, հրամանս սաստիկ անտանելիս. վերակացուք անհաւատարիմք, անողորմք. ոխրե-

[11] Մարախի կրկին արշաւանք կը յիշէ այս շրջանին Միք. Ասորի յամի 1073 (761/2). «Հանգի տանեցաւ մարախի արշաւանք մը. որոնք յաջորդին յանկերին» (F. 524) և յամի 1080 (768/9). «Մարախ եկաւ մեծ բազմութեամբ և Փատ սաստկացաւ»։ Հմմտ. և Դիոն., էջ 52—53։

[12] Հմմտ. 365. 7—10. «Զաշխարհիս եկեալ աղղէտս». «Զարթիր Երեմիա, զարթիր և ողբա՝ հանդերձ մարգարէանալով, որ ինչ թշուառացաւ և որ ինչ թշուառանալոց էր...»։

լիք զուարճանեալք, եւ թշնամիք զօրացեալք· հուսաս վաճառեալ ընդ անասուն կենցաղոյս [13]: Հէնք եկեալ անհնար եւ յոլովից կողմանց· գերփումն առնէին եւ յափշտակութիւն ստացուածոց· կապուտն գլխաւորաց եւ բանաք յայտնեաց· յատարութիւն վատարումն ազատաց [14] եւ անթիւ նեղութիւնք ռամկաց, առումն քաղաքաց եւ քանդումն ամրոցաւանումն աւանաց եւ հրդեհումն շինուածոց...»: Համեմատէ առ այս նաեւ (364, 10—20).

«Զօրականք անարիք, ամբարծք, գինասէրք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, գինարբուք, յուզարկուք, համաբարոյք աւազակաց: Իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց, կծիծք, կծծիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք, աւերիչք, աղտեղասէրք, ծառայից համամիտք: Դատաւորք անմարդիք, ստուտք, խաբողք, կաշառառուք, անիրաւողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք: Եւ բարձումն առհասարակ յամենեցունց սիրոյ եւ ամօթոյ»:

Քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյա-

[13] 300, 14. Այժմ մարդք ի ներքուստ եւ արտաքուստ տրտմագունեալ· արհաւիրք ի հեթանոսաց եւ մարտք ի հերձուածողաց...:

[14] Համմ. եւ 359, 1—3. «Ոչ եւս տեսանեմ զրահաւոր զոր հատ ի վայրի զալարուէք եւ ոչ ի քաղաքամէջ ատեան անեալ, եւ ոչ ի փարախ հաւաքեալ, զգուշացեալ ի գայլոց, այլ ցրուեալ անապատաց եւ դահիժութեանց»:

կան կեանքի բարգաւաճութիւնները ճշդիւ կը համապատասխանեն այն տարիներուն (772—773), որ բնութիւնը կը ներկէր երկրին գաման հակեցուածքով։ Թագաւորները խիստ են եւ չարաչար, անոնց լուծը ծանր է եւ զժուարակիր, վերակացուները (ոստիկանները) անհարթարարք եւ անողորմք։ Ճիշդ այսպէս կը նկարագրէ ժամանակը նաեւ Սուտն Դիոնեսիոս Թէլ-Մահրեցի (էջ 95—195)։ Թագաւորներու (Արգլայի եւ Աբու-Ջաֆարի) անօրինակ խստութիւնները, հարկապահանջութիւնները, բռնադատութիւնները եւ կեղեքումները ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս Միջագետքի ազգաբնակչութեան վրայ ծանրացած էին. որոնց հետեւութիւնն եղաւ անտեսութեան քայքայումը, երկրին ամայութիւնը, յաճախադէպ սովը եւ մահամաւհը։ Միաժամանակ աւելի կ'ունենային ներքին եւ արտաքին կռիւներ, երբ արաբն ապաժամով կ'ողողէր երկիրը, կը քանդուէին քաղաքներ եւ աւաններ։ Հայաստանի անցքերու համար մանրապատում պատմիչ ունինք Ղեւոնդ երէցը, որ մէկ ականատեսի տուած է երկրին քսանհինգամեայ շրջանին պատմութիւնը՝ 750էն մինչեւ 774։ Այս քառորդ դարու պատմութեան դէպքերը հիւսուած են իրարու հետ ազդականն եւ կը կազմեն անընդհատ շարք մը արիւնոտ արարուածներու, որ կը յաջորդեն տնտեսականները քանդելու սասանութեամբ։

Լսենք նախ հայ պատմիչին։

Արաբական յաջանիսա պետութեան թագաւորներն են՝

Աբդլա Ա. (Աբդ Ալլահ աբու-Աբբաս ալ Սաֆֆահ, 750—754, Յունիս 9).
Աբդլա Բ. (Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր, 9 Յունիս 754—775, Հոկտ. 7)։

Երկուքն ալ «խիստ եւ չարաչար» բռնաւորներ են, որոնց լուծը ծանր է եւ դժուարակիր, հրամանները անտանելի. ունին անոնք իրենց ձեռքի տակ անհարթարար եւ անողորմ վերակացուներ, զորոնք կ'անուանէ Ղեւոնդ՝

ա. Սալէհ[15] (Սալիհ բ. Սուբէյհալ-Կինդի, 750/751).

---

[15] Ասոր մասին կը գրէ Ղեւոնդ. «Առաջին եւ վասն ապստամբին այնմիկ, զոր նախ առաքէր Աբդլա յաշխարհս Հայոց, որում Սալէհ կոչէին. որ էր այր անօրէն եւ արիւնարբու, յորմէ բազումք զգուշացեալ անձնապահ լինէին. քանզի ոչ կարէին յայնժամ այնքան նեղութեան տանել» (էջ 133)։ Այս Սալէհը կը յիշէ նաեւ Սոյն Դիոնեսիոսի ժամանակագրութիւնը ասորերէնով. «Սալիհ Սարիհի որդին եկաւ եւ առնել Հայաստան (1063 = 752/53ին)։ Նա բռնած էր պատանդներ բոլոր լեռան վրայ (= Հայաստան) եւ զանոնք Նփրկերտ ի պահ թողուցած էր. Յովհաննես Խանէն՝ Աբդլայի քովէն դառնալէն յառաջ։ Յովհաննէս հետը բերած էր թուղթ մը, որուն համաձայն պատանդները իրեն պիտի յանձնուէին։ Սալիհ երբ իմաց, հրամայեց որ անոնց մէջ գտնուած բոլոր կիները վերադարձուին։ Բայց որովհետեւ Նփրկերտի բարձերը իրեն նուէրներ տուած էին, որպէս զի Յովհաննէսէն եւ անոր ընկերներէն վրէժ լուծէ, [Յովհաննէս] խեղդքին կատարումը կը յետաձգէր ըսելով. Այսօր կամ վաղը պիտի վերադարձնեմ Յու-

Բ. Եզիտ (Եազիտ Բ. Ուսէյդ աս-Սուլէմի, 751—769).

Գ. Բաքար (Բեքքար Բ. Մուսլիմ ալ Ուքէյլի, 769—770).

Դ. Հասան Կահտաբայ որդի (770—775)։

Վերակացուները կը ծանրացնեն հարկերը եւ հարկապահանջութեամբ կը տառապեցնեն բնակչութիւնը։ Երկրին անտեսական պայմանները անտանելի կը դառնան, որուն հետեւութեամբ «էին ոմանք ի նախարարաց Հայոց, որք մերժեալ լքին զժառանգութիւնս իւրեանց եւ փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց»։ Ուրիշները Դաւիթի Արծրունւոյ հետ միացած «ելեալ ապստամբէին» շրջակայ գաւառները՝ Ատրպատական եւ այլն, հետամուտ թալանի եւ կողոպուտի, «յորում գործէին գործ անհաճոյ Աստուծոյ» (էջ 134)։ Բայց ի վերջոյ կը գալուին բարձրագոյն իշխանութենէն։ Դաւիթ կը ձերբակալուի եւ կը վախճանի «ի տառապանս բանտի, իբրեւ գայլ մի յանարգաց»[16]. եւ զորդիս նորին զՀամազասպայ եւ

յանձներ։ Արդէն անոնք երկար ժամերն· այլ եւ այլ հիւանդութեան ենթա անոնց մէջ եւ շատերը մեռան պերութեան մէջ։ ... Ասոնց Սամուէլ Արծրունին երկրորդ Թուղթ մը հանելով, կոյսն ապաւէ րոյոր գանձեր, որոնք Մովսէսէն իբրեւ պատանդ բանտուած էին (էջ 55)։

Սամուէլ որդի Դաւթի, Նփրկերոյ Փիլ գիւղէն էր եւ ծանօթ էր իբրեւ այր եւ աստուածավախ աննենգութիւն (Համառ. տեղ. էջ 47)։

[16] Իր մահն է նշանակէն Ստեփ-Դիոնեսեայ Թէլ-Մահրեցւոյ ժամանակայ տոմարը (էջ 148)։

զՍահակ յոլով ժամանակս կալեալ ի կապանս, ապա ուրեմն… հալածէր ընդ նոսա (էջ 134—135)։

«Թշնամւոյն զմտախաձեւ ապահովութեամբը» ոչ միայն կը ծծուին նախարարներու եւ ռամկին ինչքերն ու գանձերը, այլ եւ «զօրաւոր երկիրս Հայոց» կը քամեն, այնպէս որ «վախճանեցաւ գիւտ արծաթոյ ի յերկրէս»։ Բայց եւ այնպէս արծաթասէր հարկապահանջները կը շարունակեն իրենց կեղեքումները անձնկացած ժողովրդեան վրայ. «չարչարանօք, գելարանօք եւ կախաղանօք եւ գանն առանձանօք կեղէքին զկեանս մարդկան», պահանջելով «զզինս փրկանաց անձին իրեանց»։ Անտանելի կ'ըլլայ ժողովրդեան վիճակը. «յորմէ փախուստ եղեալ բազումք յայրս եւ ի փապարս երկրի՝ գոգեալ թաքչին. եւ ոմանք ձիւնահեղձ եւ գետամահ լինէին վասն անտանելի աղէտիցն» (135)։ Աղքատանդչութիւնը «Թափուր մնացեալ յամենայն առատութեանց՝ կայէին կապանօք անանկութեան (զ)երկիրս Հայոց. եւ առ հասարակ ճաչակէին ի հնոցէ աղքատութեան նախարարք եւ մեծամեծք» (136)։

Այս հարստահարութիւններու դէմ զուր տեղ կը բողոքէին Բագրատունի Սահակ իշ-

«Այս տարի (772/3) Մեծ Հայաստանի պատրիկի դէմ ապստամբեցան եւ զանիկա սպանեցին արաբ։ Կ'ըսուի թէ այս մարդը 100.000ի աւելի գերի առներ։ Ասոր նաեւ անոր բոլոր ինչքերն, զոր տարին թագաւորին»։

խանն եւ Կաթողիկոսն Տրդատ Բ. Օթմսեցի (741—764). «այլ ոչ լսաւ զաղաղակ նոցա Եզիտն որ ի մերոց հարկին էր յաշխարհիս»: Բողոքի ձայները շատ ուշ կը հասնէին ամիրապետին, որ թէեւ 760ին ետ կը կանչէ Եզիտը եւ անոր տեղ Բաքարը կը նշանակէ, բայց աս հազիւ տարի մը անցուցած Հայաստան՝ ետ կը կանչուի. Կ'ուզարկուի Հասան Կահաթբայ որդին, որ իր խորամանկ գունդով կը մտնէ 'Դուին' յետնագոյն անանկութեան հասցնելու ժողովուրդը (136):

Այսպիսի հանգամանքներու մէջ բնական հետեւութիւնն էր ժողովրդեան բարոյալքումը, եւ աս հասարակ բարոյական կարգերու խանգարումը: Մորաւանիկ գունդը «տառապել դաւնութեամբ յաճախ գործէին զզաղրայորդութիւն եւ բազմացուցանէին զաղէտս եւ զհեծութիւնս աշխարհիս» (136). «Եւ եւս առ այսպիսի արհամարհութիւնք հայրապետաց, ապստամբութիւնք եպիսկոպոսաց, զան եւ խոշտանգանք քահանայից, իշխանաց եւ նախարարաց քաղցանք եւ քաղքայութիւնք» (137):

Աղէտք որ տարւոյ կը տառապանար հարկապահանջներէն. Երկրին զխաւորները չունէին որ եւ իցէ միջոց ընդդիմանալու. «որում ոչ կարացեալ հանդուրժել զարագլուխս աշխարհիս՝ հեծէին եւ հառաչէին յանհանդուրժելի տառապանացն: Քանզի զամին բազմութեան մարդկան խոշտանգէին

ազգի ազգի չարեաց. զամանս փոխանհարու-
թեամբ ըլլէին վասն հարկապահանջութեան զանազանել, եւ զամանս գերյարանաց եւ կապանաց, եւ զամանս մերկացեալ ի զգեստուցն՝ արկանէին ի մէջ լճից յաւուրս դառնաշունչ ձմերայնոյ, եւ կարգէին ի վերայ պահապանս, զի չարչարեսցեն զնոսա, եւ այնպէս չարալլուկ կոտորեալ կեղէին զկեանս նոցա»։ Եւ կը յաւելու պատմիչը «զոր պատմել ոչ կարեմք զաղետիցն պատմութիւն» (137)։

Ղեւոնդի այս տողերը կը գտնեն արձագանգ Սոյն Դիոնեսիոսի ժամանակագրութեան մէջ։ Ղեւոնդի, Ոգրի եւ Թէլ-Մահրայոյ տեղեկութիւններն այնպէս նման են իրարու, որ ընթերցողը վայրկեան մը կը տարուի մտածել թէ տարբեր տեղեկութիւնները ծանօթ չէ՞ին արդեօք հայ պատմիչին. Ինչ որ ի հարկ է դժուարին է հաստատել։ Անոնք ժամանակի թելադրութիւններն են, լսելի եղան ժամանակակիցներուն հաւասար տառապութեամբ։ Նաեւ տարբի ժամանակագիրը կը զգայ իր վրձինը ակար նկարելու այդ պատկերը բնական գոյներով. «Թող չկարծէ մէկը, եղբարք, թէ ես ստուարացուցի իրողութիւնները. գիտնան անոնք որ աշխարհիս եղեղներն եւ Թղթերը պիտի չբաւեն գրի առնելու այն աղէտները, որոնք ծանրացան մեր սրով մարդկութեան վրայ։ Նաեւ ոչ որ մեղադրէ

գմեզ, թէ նուաղ գոյներով ներկայացուցինք իրողութիւնները, որովհետեւ անատակ ենք ամէն բան յիշելու եւ յիշատակելու. այս աղէտները մէկ քաղաքի մէջ միայն տեղի չունեցան (էջ 144)։

Երկար աշխատութեան պիտի արժէ, եթէ ուզեմ Ղեւոնդի տարեգրութեան կից յառաջ բերել Սոյն Դիոնեսիոսի շատ արտաշարժ բայց երկարաբան նկարագրութիւնը Հարկապահանջութեան տեսակներու եւ եղանակներու մասին (էջ 122—148)։ Մեր նպատակին համար բաւական կարող են ըլլալ Միքայէլ Ասորւոյ տողերը, որոնք լեցուն են նոյն ժամանակագրի վկայութիւններուն վրայ. «Աբու Ջաֆար ծանրացուց ամէն տեսակի տուրքերը, ամէն տեղ եւ ամէն ժողովուրդի վրայ, քրիստոնեաներու համար կրկնապատկեց տուրքի ամէն տեսակները» (Բ. 522)։ 1083ին (772) Աբու Ջաֆար Բարեխոնէն գնաց Միջագետք, Ասորիք եւ Պաղեստին։ ... Անիկա բոլոր արծաթն եւ ոսկին մթերեց իր գանձարանին մէջ, այնպէս որ քաղքի վաճառականներէն չէր տեսնուեր ոչ մէկուն քով դենար կամ դուզա։ Կարիքը կը ստիպէր որ մարդիկ կրկնէին մեռելներու գամբարանները եւ պղծէին անոնց փոշիները։ Փոշին կ'ամային ջուրի մէջ ջոկելու համար ոսկին, արծաթն եւ այլ թանկագին իրերն, որպէս զի զանոնք տուրքի փոխարէն տային Հարկապահանջներուն» (Բ. 526)։

Հարկապահանջներու անխիղճ հարստահարութիւնները, տանջանքները ատանց կրանք եւ գաւառակարգի խառնութեան կը խառնանային թէ քրիստոնէի, թէ մահմետականի եւ թէ այլ ազանդաւորներու վրայ. անոնք կը տարածուէին թէ ազատի եւ թէ ռամիկի վրայ։ «Եթէ քրիստոնեաներն միայն տառապեալ ըլլային այս հալածանքներուն, կը գրէ Սուտ Դիոնեսիոս (144), իրաւամբ պիտի փառաւորէի մեր ժամանակի մարտիրոսները աւելի քան բոլոր նախընթաց ժամանակի վկաները. վասն զի երկարատեւ անվերջ չարչարանքներէ աւելի քաղցր է սրով կատարուած արագ մահը։ Ս. Բարսեղ ըսած է. Ես չաւ-ւոյ մէկը, որ ազգասուութեան պատճառաւ բանտ դրուած կամ չարչարանքի ենթարկուած ըլլայ։ Նա այժմ պէտք էր գալ եւ տեսնել հազարաւորներ եւ բիւրաւորներ՝ արար եւ տարրի, յանցաւոր եւ անմեղ, աղքատ եւ հարուստ, բոլորը անխտիր։ ... Հարուստը չարունակ կը ճաշակէր դառնութիւնը, վասն զի անիրաւ կերպով կը յափշտակէին ունեցածները եւ իր ոսկիները հարուստներու տակ կը խորտակէին. եւ աղքատը կ'ըմպէր նոյն բաժակէն, վասն զի չունեցածը կը պահանջէին իրմէ. նա չէր կարող ոչ փախ տանել եւ ոչ վաստակել, վասն զի հնարաւորութիւն չունէր աշխատելու իր ագարակին կամ այգւոյն մէջ[17]»։

---

[17] Հմմտ. Հարկապահանջութիւններու մասին

Նկատմամբ պատերազմներու, որոնց մասին կ'ակնարկէ Ղեւոնդ, բաւական է յիշեցնել 744—750 շրջանին Օմայեանց եւ Աբբասեանց մէջ բորբոքած ընդհանուր կռիւները եւ արիւնահեղ ընդհարումները. Աբու Ջաֆարի օրով (763) Կամախի եւ Խարբերդի տարեւոր պաշարումը, երբ յոյն եւ արաբ զօրախումբերը տապալեցին շրջակայ գաւառները (Դիոն. 74 եւ յջ.), գերիներու ապստամբութիւնը (Դիոն. 90) եւն եւն, որոնց հետեւութեամբ անհամար արիւնհեղութիւններ տեղի ունեցան, բնակաւեցան բաղաքներ, անապատացան բազմաբերութեամբ գաւառներ։ Ողբասացին խօսքերը. «Հէնք եկեղեայ անհասար եւ յոլովից կողմանց» կը վերաբերին ապահովապէս այն ժողովուրդին, որոնց մասին կը գրէ Դիոնեսիոս յամի 766/70 (էջ 95 եւ յջ.). «Այս միջոցին թագաւորը Գարսից երկրէն ուղարկեց ժողովուրդ մը, որ եկաւ եկաւ եւ հաստատուեցաւ Հոռոմներու սահմանին վրայ։ Անոնք մերկ եւ բոկ մարդիկ էին. այսպէս նաեւ իրենց կանայք եւ երեխայք։ Անոնք բան մը չէին գիտեր. իրենց ազոց բան մը չէին

Յ. Զօրեան՝ Արաբներու հարկային քաղաքականութիւնը [illegible] Հայաստանում. Հ. Ս. Խ. Հ. Պետական Համալսարանի գիտական Տեղեկագիր, Թ. 2—3 (Երեւան 1927), էջ 329—331 եւ Agop Sorian, Die soziale Gliederung des armenischen Volkes im Mittelalter. Armeniaca, herausgegeben von K. Roth, Fasc. II (Leipzig 1927), S. 59—62.

սարսեցնել. կինները չգիտէին անգամ կառավարել: Անոնց բաւական արուեստ էր որ ու գիտէր Թագնուիլ ճանապարհներու վրայ՝ ապաստանելու, կողոպտելու եւ Թալանով գրաւելու: Որովհետեւ անմատչելի լեռներու վրայ կը բնակէին, ուր որ չէր կարող ասպահարել զանոնք: Համարձակեցան մինչեւ անգամ գլուխ բարձրացնել Թագաւորին դէմ եւ հաւատացեալներու Թագաւորին զանձին ձեռք կարկառել: Որովհետեւ այսպիսի գործի մը յանդգնեցան եւ միւս կողմանէ բաւական այն կողմերը Թալանի ենԹարկեցին, Թագաւորը անոնց վրայ բանակ մը ղրկեց: Բանակեցին աւերեցին անոնց բնակավայրերը, կողոպտեցին զանոնք եւ կալանաւորեցին: Հաւաքելով զանոնք ուզեցին զամէնքը սուրի մատնել... բայց ապա որոշուեցաւ Կամախի դիմաց կռուի դաշտը ղրկել, որպէս զի հոն երԹան բնակին: Անոնք մօտաւորապէս 300.000 հոգի էին: Բայց փախան անկէ եւ տարածուեցան բաւական երկրին վրայ. այնպէս որ փոքր Թիւ մը միայն մնաց հոն. եւ որովհետեւ այն երկիրը ցուրտ էր եւ իրենք մերկ, մեծագոյն մասը առաջին ձիւնին կոտորուեցաւ: Բայց անոնք որ ապրեցան, չարունակեցին իրենց չարագործուԹիւնները:

Բարոյալքումը ժողովրդեան եւ բարոյական կարգերու խանգարումը Հաւատարապէս նկատուած են նաեւ Միջագետք (Դիոն-

149—157)․ անոնք առանց տարակուսի հետեւութիւններն էին ընդհանուր աղէտին, հարկապահանջութիւններուն, աղքատութեան, սովին եւ յուսահատական պայմաններուն։ Բայց ժամանակը դատած էր ընդհակառակը, արդիւնքէն պատճառը հետեւցուցած էր․ ուստի ամէն չարեաց շարժառիթը նկատած էր մեղքին մէջ․ այսպէս Ոդբատացը, այսպէս Ղեւոնդ (136) եւ այսպէս ասորի ժամանակագիրը (Դիոն. յաճախ)։

Ինչպէս բնութեան արհաւիրքներու, նոյնպէս քաղաքական կեանքի եւ տնտեսական պայմաններու համապատասխան պատկերը կը ցոլացնէ իր մէջ Հայաստանի կացութիւնը 770—774 տարիներուն։

Ողբին գրութեան ժամանակի համար այս ներքին ապացոյցները կը կարծեմ թէ համոզիչ են․ եւ առանց կանգ առնելու մանր հարցերու շուրջը կարող ենք ի խնդիր ելլել Ողբին հեղինակին։

5․ Եթէ Մովսէս Խորենացի «Հայոց Պատմութեան» հեղինակն է, Ե․ դարու առաջին կէսէն, բնականաբար անոր անունը չի կրնար փնտռուիլ Ը․ դարու երրորդ քառորդին յօրինուած Ողբի մը ճակատին։ Իսկ եթէ «Հայոց Պատմութեան» հեղինակը նոյն Ը․ դարու երկրորդ կէսէն համարինք, ինչպէս բանասէրներէն ոմանք կը միտին կարծել[18], այս դժուարութիւնը մասամբ մը

[18] Անահիտ, 1929. Բ. 4. էջ 71—73։

հարթուած կարելի է նկատել: Բայց դարձեալ անլուծուած պիտի մնայ, թէ ինչո՞ւ պատմիչը ինքզինքը Ս. դարէն կեցնելով հանդերձ, իր մեծ կառուցուածքին վերջաւորութեան՝ այլուր դարուն պատկերը քանդակած է: Ոչ ապաքէն անոր Պատմութեան նպատակն էր յուսահատ ժողովրդեան քաջարի նախնիքներու օրինակով խրախոյս ներշնչել:

Ուստի ամէն տեսակէտով անբնական եւ անյարիր է Ողբս «Հայոց Պատմութեան» վերջը եւ չի կրնար համարուիլ անոր հեղինակի գրչին արդիւնքը: «Հայոց Պատմութիւնը», ինչպէս կ'երեւայ, յեղակարծօրէն ընդհատուած է եւ հեղինակին հնարաւորութիւն չէ եղած կցել անոր պատշաճ վերջաբան մը: Ողբս այդ վերջաբանին տեղ ագուցուած է «Հայոց Պատմութեան» վերջը, փոխ առնուած ուրիշ աշխատութենէ մը: Փնտռենք այժմ այդ աշխատութիւնը եւ անոր հեղինակը:

Ինծի կը թուի թէ Ողբին հեղինակն է Ղեւոնդ երէց, եւ յօրինուած է իբրեւ վերջաբանութիւն անոր Պատմութեան նախնական մասին, որ կ'աւարտէր 773 եւ 774 տարիներու դէպքերու նկարագրութեամբ:

Ողբին ընծայած պատկերը կ'ուրուագծէ իր մէջ այն շրջանը, որ նիւթն էր Ղեւոնդի Պատմութեան նախնական մասին վերջին երկու գլուխներուն: Պատմիչը նկարած է

աղէտին պատկերը եւ ինկած անոր առաջ ողբացած է Հայրենիքի Թշուառութիւնը. «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ, համայն հիւսիսականաց վեհագոյն...»։

Արդեամբք ալ, ինչպէս տեսանք վերագոյն, Ողբին արիւնախառն արտասուքները, իրենց գունութեամբք լիովին կը համապատասխանէին այն արտասուքներուն, զորս հանեցուցած էր Ը. դարու երկրորդ կէսը ժամանակակից մարդկանց ականողիքներէն, ի տես բնութեան արհաւիրքներուն, ահեղ ընդհարումներուն, ասպատակելի աղէտին եւ անբարոյականացած կենցաղին։

Տարիներ յետոյ, երբ միւսանգամ ձեռք առած է Ղեւոնդ վրձինը, նկարելու ժամանակակից պատմութեան մէկ էջը՝ 774—790 տասնուհինգամեայ շրջանը, ոչինչ միխիթարական չէ գտած նաեւ հոն. Հայրենիքին քաղաքական, տնտեսական եւ կենցաղական պայմանները չէին բարուոքած գծաչափ իսկ. նոյն բռնաւորներն էին դարձեալ երկրին գաման տէրերը, այս անգամ առաւել միայն փոփոխութեամբ. Ահարոն (Հարուն էր Ռաշիդ) եւ անոր եղբայրն՝ Ովբեդլա նոյնպէս «ագահ եւ արծաթասէր» էին, «ի հակառակութեան ընդ միմեանս», ունէին իրենց ձեռքի տակ «հրամանատարս աղարտան եւ ժանտաբարոյ անաստուածութեամբ, որք զերկիւղ Աստուծոյ անգամ եւ ընդ միտ ոչ ածէին» (166). Այսպէս Եզիտ որդի Մզզէի,

այսպէս Սուլէյման «բան զամենեսին մահու եւ չարաչարութեան». որոնք «զանբառնալի լծոյ ծառայութեան եդեալ ի վերայ մարդկան, զոր ոչ կարէին բառնալ»... (167)։ Վերջնոյս ձեռքն տակ կը գործէ Իրինդակէ, «անօրէն եւ անգթաբարոյ, գժտխաձեւ եւ չարաչուք ն ամբարիշտ» (167, 169)։ Հարկապահանջութիւնք կը խստանայ, պահանջողները «յետին անանկութեան» կը հասցնեն ազգաբնակչութիւնը «յանհնարին նեղութեանց» (167)[19]։

Նոր պատկերին առջեւ կը մնար հեղինակին մտայն վերյիշել 774ին հիւսած Ողբը եւ կցել անոր նոր կայլակներ արտասուքի, պատշաճեցնելու համար զայն Պատմութեան նոր մասին իբրեւ վերջաբան։ Այսպէս ալ հաւանօրէն կատարուած է․ որովհետեւ այժմ Պատմութեան վերջը չենք գտներ հրաժեշտի խօսք․ այս պակասը արդարեւ կերպով մը պիտի լրացնէ Ողբը, փոփոխելով գծափոխելով։

Ողբը սակայն չէ մնացած իւր պատշաճ տեղը։ Այն փրցուած է Ղեւոնդի Պատմութենէն եւ զետեղուած իբրեւ վերջաբան Մ. Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան», ուր կը գտնուի նաեւ այժմ։ Այս անջատումը ակնցի ունեցած է Ղեւոնդի Պատ-

[19] Այս շրջանի հարկապահանջութեան եւ առհասարակ հարստահարութեանց մասին հմմ. Agop Sorian, Die soziale Gliederung des armenischen Volkes im Mittelalter, Armeniaca, Fasc. II, S. 62–64.

մութենէն յընթացս Թ. դարու։ Մենք առանք վերապայն, որ Յովհ. Դրասխանակերտցի կարդացած էր զայն Մովսէսի Հայոց Պատմութեան իբրեւ մաս։

Մ. Աբրահամեան Հայոց Պատմութիւնը երեւան եկաւ հաւանօրէն 790էն յետոյ եւ 810էն յառաջ։ Չենք կարող հաստատել թէ Մովսէս ինքնին կատարեց այս գործութիւնը. եւ իւր գեղեցկահիւս Պատմութեան այսպիսի ցուցադար աւարտաբանութիւն մը տուաւ։ Աւելի բանաւոր կը համարիմ ենթադրել թէ անուանեալ «Հայոց Պատմութեան» այս փականքը դրաւ օտար ձեռք մը, հեղինակին մահուընէն քիչ յետոյ։ Որչափ ալ վերջաբանութիւնս չէր պատշաճէր իւր ամբողջութեան մէջ «Հայոց Պատմութեան», բայց այդ անծանօթը ունէր գոնէ համոզում մը, թէ «զնոյն ի նորայոյն նման կը մատուցանէ». վերջաբանութիւն մը, զոր Ղեւոնդ հագցուցած էր իւր Պատմութեան, նոյնը կարող էր մասամբ մը յարմարել Ղեւոնդ-Մովսէսի մեծ գործին ալ վերջաբանութիւն։ Անյարմարութիւնը դոյզն յաւելուածներով եւ փոփոխութիւններով կարելի էր հարթել. մանաւանդ որ եթէ ապացուցէր անոր խոտորանութիւն մը որ ընթերցողին միտքը նախապաշարէր, կաշկանդէր։

Ե. Ողբին առաջին մասը հռետորական չափազանցութիւն մըն է. դժուար է հոն իմանալ թէ հեղինակը որոշ տարեկայ մը ունի

արժանի օգրայու։ Արդէն նկատած են բանասէրներէն ոմանք, թէ այս տեղ Ողբերգուն նմանողութեան ձգտած է. իւր գրածուածներու արտայայտութեան համար փոխանակ որոնք ալէկոծութիւններէն բղխեցնելու բառերն եւ մաքերը, դիմած է փոխառութեան։

Որպէս զի պարզ լլան ընթերցողներուս Ողբին բնական եւ արուեստական արտայայտութիւնները, համեմատական պատկերներու մէջ պիտի ամփոփեմ փոխառեալ հատուածները։ Փոխառութիւններու մեծագոյն մասը առնուած են Գրիգոր Աստուածաբանի ի Մելիտոս եւ այլ ճառերէն։ Այս տեղիները ճարտարութեամբ համադրած է Գր. Խալաթեան[39]. մեր յառաջբերութեան մէջ ցուցադրուած են կարեւոր տեղիքները Ողբին ընթացքին համեմատ։ Առանց մէջ կան նաեւ երկու փոքրիկ տեղիքներ Փիլոնի գրութիւններէն եւ ընդարձակ հատուած մը Անանիա Շիրակացւոյ «Առ խոստացեալսն գրուածքէն, որ թերեւս հեռաւոր աղբիւր միայն նկատուի։

Ողբ.	Գր. Նազիանզ.
Ողորմիմ քեզ եկեղեցի Հայաստանեայց...	Ողորմիմ քեզ, ով եկեղեցիդ... ողորմիմ քեզ յանհամբերելի փոփոխմամբդ այցուիկ...
ոչ եւս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարւոյ եւ առ ջուրս	Եթէ պարտ իցէ զթագաւորին ասել պատկերգնոտ տարածանեալ ի

[39] Армянскіе Аршакиды, II, էջ 141—143.

կանգնեան ամենայն եւ ոչ ի փառաց հաստատեալ՝ զգուշանալով ի գայլոց, այլ զբօսնելոյ անարգանաց եւ զանազանութեանց:

վայր անձկեալ անտանելիութեան չի արժանութեամբ եւ աղքատութեան. ոչ են ի աղօթս զայրացեալ հանունեալ եւ ոչ ի յաւու կանգնեան անձեալ՝ խնդրել զզանանութիւնն եւ ամայութիւնս....

Արանի առաքեալ եւ երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսայէն եւ փեսաւերին, եւ հարսն կամբերելի պղտորութեամբ զամուսնութեան պահելով, որպէս անն հարս զան զմեզ խմատութեանց: Դարձեալ մինչ երբեմն անն սեղծնոյ յանդգնեալ յարձակեալ յանդգնութ արտաքսուլ, եւ հարսն ոչ պատկանաւ...

Նահատակին ի հանդէսն կոչեցաւ, եւ նահատակէր յաղագս ճշմարտութեանն գրոցմերը. իսկ հարսն համբերէր պղտորութեամբ զամուսնութեանն պահելով: ժամանակ էր ի մէջ յուլով եւ անն սեղեպարտ յանդգնէր յանարատ յատապտեալ. այլ հարսն ոչ պատկանելով:...

Անկայն զու եւ ոչ յայնմ զերկ ամայի բոլորին ցոյցեր, զանդրէն զայս յուսալով դարձ...

Իսկ յերկրորդ հեռանալս ոչ է անձկալութեան զարմի, յուսալ ի մարմնոյ ընկերան եւ զործակցան:

Այնժամ միթթարէր զրամանան անդրէն դառնալոյն յոյս.

Ընդ Փրկչաւն յաւ է նոքա բնակել եւ յնբրանաւմեանն հանդչել զոդս եւ զհրեշտակաց

Նմա յուսացեալ էր ընդ Փրկչաւն լինել յաւանելով ի մարմնոյն, բայց մեզ չար որոշել

նաանէ, պարտաւորու-
թիւնս։ Բայց անհուգով
զու այրութեամբդ եւ եզ-
կէ լ է ս մ է ր՝ ո ր դ ը ր-
կ է ց ա ր ի հայրենի վե-
րակացութենէն։

ի հայրենի վերակացու-
թենէն... Նա ի զաղձ
Արդանամու համեցի...

Չի ոչ որդէս ի հեռանի
մարմնոյդ այն, այլ ա-
ռանէ մեր է թշուառու-
թիւն։ Վասն զի Մովսէս
բարձեալ լինի, եւ Սեսու
ոչ յաճորդէ առաքելոցդ
յերկիրն Աւետեաց։ Յոգա-
կան մերձեցաւ յիրմէ
մարմնոցնէն եւ փա-
խերեցաւ որդին Նոյա-
ւայ...

...Ո՞ր Մովսէս այժմ
յաղթեսցէ... ո՞ր Յեսու
յետ նորա զօրավարու-
թեամբ առաւանցին
պատերազմաց հանդերձ
մեր պատերազմեսցէ...
ոչ եւ Յորդանան...

Պատերազմ զմեզ չուրջ
պատեաց (այլ որ. պաշա-
րեաց), եւ Մովսէս ոչ
գիտէ։ այժմ մարտ ի
ներքոյ եւ արհաւիրք
արտաքուստ. արհաւիրք
ի հեթանոսաց եւ մարտ
ի հերձուածողաց, եւ
խորհրդականն չէ ի մի-
ջի, որ խրատէր եւ յաղ-
թէր ի պատերազմ։
Ուստ՞ գրեսցուք, ա-
ստ՞ բժշկական պատ-
մութեան. որպէս զախտս
հանգուցանել ... թե-
ր են։

Ահա խորհրդեան մա-
մանակ եւ խորհրդականն
չ ո ե ա լ է. պատերազմ
զմեզ չուրջ պաշարէ. պա-
տերազմն հերձուածողա-
կան. եւ որ զօրավարն լի-
նի ոչ որ է. վասն զի հի-
ւանդութեամբ հաստատ-
եալ մարմին եկեղեցւոյ
եւ զօրինչն ոչ գտա-
նեմ...

Ո՞վ բժշկական
պատմութեանն այնորիկ.
ո՞վ պ ա տ մ է եկեղեց-
ւոյն զախտն.

Չիարդ զմիտ իմ եւ
զխղճա զմտացս եւ հա-
ւուցից զրանս հարցն՝

Կամիմ եթէ որպէս
կարողութիւն է պնդելով
զիմ անկարութիւնս... ի

փոխանակ ծննդեան և ննջեան։ ...

վերայ հօրն Թլուատութեան ողբալով։ Այլ դէ՛ս կերպս. դիւրդ ընտրաւորեցիք զերեսս ի պաշտօնութեան բանիս ...

Եւ մինչ նորա զմերն յուսայցին զարդ, և պատուասիրել ինով անձնիմաստ արուեստիւ եւ կատարելագոյն յարմարութեամբը. համայն և մեր... յուսացող հարստնեաց պարին [զորս] ... և առաջատար առել երգս. որք փոխանակ երաժշտութեանն ի վերայ գերեզմանի ողբս առնլով ողորմելի հառաչեմ...

[Փիլ. յԵլեն. Բ. 90. բառ կարգոյն գեղեա աստուածայն բանին անձնիմաստ արուեստի եւ կատարելագոյն յարմարութեամբը։]

Ողբոյն իւրեւ ի հարստնեն պարէնք. եւ այժմ ողորմելի ի վերայ տիրոջ հառաչեմք. յաղթան առաջատար երգէ, եւ այժմ ի վերայ գերեզմանի ողբէ..

Ո՞ւր է խաղքն այդան հանդարտութեան առ ուղիղս եւ անհաւորութիւն առ թիւրս. ո՞ւր զուարթ շքթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն, ուր խնդամիտ սիրտն... ո՞ւր երկայն համբերութեան բայց հեշտացուցիչ...

Ո՞ւր է պայծառ աստղաստն այն ... ո՞ւր բան հաւուգիցն ... Ո՞ւր է խաղքն այդան հանդարտութիւն, ո՞ւր զուարթ շքթանցն ժպտումն ...։

Կորեաւ ժողովուրդն, ... լռեաց ձայնն յորդարեցուցիչ ...

Կորեաւ պերճութիւնն այն, լռեաց ձայնն...

Ով փարթեալ պլանցնութիւնն ընդդէմ առաջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոյն, որք

... ո՞չ ընդդէմ Մուսիսի, այլ ճշմարտութեան զինեալներ եւ առաջնութեան վարդապետութեան

ամենայն բանիւք հակ-առակայք եւ հակառակայք՝ յոյժս փոփոխեն վարդապետս եւ բազում գիրս. որպէս ասաց ոմն ի հարցն. առ ամենայն բան նմանապէս գտուածին եւ չար օրինակ գրեն զայն անձամբ՝ գծիծաղելին զմեւք եւ զարհամարհելին իբրեւ զանհատատանելի եւ որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ:

Ով զնոյս ընթեռնունելոյ [illegible]···

Զմա [illegible], հետեւումն յետ ի ներքս ընթանայ եւ արտաքս.

Եւ կամեցողական [illegible] բան անիրաւան եւ ազատորդ· եւ ոչ [illegible], [illegible] զօրութիւն···

Զինչ իմ [illegible] եւ [illegible]··· [illegible] ի բազ ընկեցիկն եւ նախ քան զնա մեւնյութիւն [illegible]···

Զիա՞յրն իմ եւ գրահանգապետ··· որ··· զերատանեն ի բուն առնեալ [illegible]···

Ով մեզ յայտնի հա-

հակառակ յարուցելոց···

Այլ երբեմն յայտնէ գաղտնապէսն եւ չարեացն եւ ամենայն բանիւ հակառակ եւ փոխանակ յոյժս փոփոխեն վարդապետս եւ բազում գիրս··· Ով անդանօթութիւն. առ ամենայն բան նմանապէս գտուածին եւ չար օրինակ [illegible] գրեն զայն գծիծաղելի զմեւք եւ զարհամարհելին իբրեւ զանհատատանելի եւ որ ինչ [illegible] ունիցի···

Եւ յետ [illegible] ի ներքս ընթանայ եւ արտաքս [illegible]···

[illegible] անդրականն եւ ազատորդ, որով ··· ոչք այր····

Մանր [illegible] եւ նախ քան զմանն [illegible] ի մեւնյութիւն···

[Փիլոն [illegible], Բ. 115. ···զերատանեն ի բուն առնեալ [illegible]···]

Ո՞ր [illegible] [illegible]-

[illegible] նաւաստերեղ [illegible] եւ [illegible] Երեմիաս, [illegible] եւ [illegible] ...

Աշակերտն [illegible] ռաստամբ եւ փոյթ ի վարդապետել. որ նախ [illegible] զնեւութիւնն առաստաղարանէ:

[illegible] եւ [illegible] վարդապետութեան [illegible]:

Աշակերտն [illegible] ռաստամբ եւ փոյթ առ ի վարդապետել. որ նախ [illegible] զնեղութիւնն առաստաղարանէ:

Եւ [illegible] Աստուծոյ, եւ տարերց փոփոխել զբնութիւնն [illegible] [21]. [illegible]

Անանիա Շիրակացի.

620—685. [illegible] եւ [illegible] ենթադրութիւն [illegible] եւ [illegible] օրով [illegible] տառապագրին [illegible] փոփոխեալ տարերց բնութիւնն. [illegible] եւ [illegible]

[21] Հմմտ. Խոր. Բ. 13. «Արտաշէս ... ի Թրակէ ... զատերցն փոխեաց զբնութիւնն:

երկրի անիրաւութիւնք պղծոյ եւ անօրէնութիւնք կենցաղոյ, այլ եւ ատելութիւնք եւ գզրգմունք. ոխք անիրաւք եւ հեշտութիւնք եւ մահք բազմերանգք։	յամառասրտին զրպարտութեան, կամ ձիւնաբերութեան եւ չնչումն առատանաց, որ է արտաքոյ բնութեան ժամանակի եւ գիտելի նման միայնոյ... 46—47. Այս թէ լինիցի ինչ համեմատք Քրիստոսի ի տառապի որոտացոյ. իրր թէ կարկուտ եւ հրամանութիւնք. այս ի մրրկահողմութիւն անցքաման եւ ի խորոտ ալեացին որ զան եւ գերեփոց Արարչին չունին յանդիման իրբեանց։ Քանզի... անչափութիւն անձրեւաց ողողանեն, եւ կրածյաւթիւն գերեկեր գալարարէ զամալբեղուզանեն. եւ ժամանակաց, սոր, հիւանդութիւն, մեռեալ հարկանել մարդ եւ անասուն առ հասարակ»։

Է. Գրիգոր Խալաթեան նկատած էր արդէն թէ Մ. Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան» եւ Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ կայ մերձաւոր աղերս մը։ Ոչ միայն մտքի նմանութիւններ, այլ եւ բառական նմանութիւններ կը տեսնուին երկու հեղինակներու գրուածներուն մէջ։ Խալաթեանցի կարծիքով Մ. Խորենացի նաեւ հոս գողութեան յանցանքի մէջ է։ Այս տեղիքներուն

յետոյ առիթ պիտի ունենանք անդրադառնալու։ Չմեզ կը հետաքրքրեն հոս առաւելապէս այն հատուածները, որոնք Ոդրին կը վերաբերին։

Ասլանեան Ղեւոնդի Պատմութեան եւ Ոդրի մէջ[22] յանուանէ հետեւեալ անցիքը մատնացոյց կ'ընէ.

Ղեւոնդ.	Ոդր.
Արդ ով որ առանց արտասուաց բերիցէ զանհնարին աղէտսն որ ժամանեաց նոցա. զի տուր եկեղեցին խորհնացեալ ի բարեպաշտութենէ[23] բեմին. եւ յանձն ձայն աստուածային փառաբանութեան...։	Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խորհնացեալ ի բարեպաշտութենէ բեմին, ի բարձէն զրկեալ հովուէ եւ հովուապետէ...։

Այս աղերսում կից կը դնէ Ասլանեանց. «Ղեւոնդ ուրիշ տեղ մը (էջ 136—137) անդամներով նկարած է իր հայրենակիցներու զմնդակ կացութիւնը չարաչար արարներու ձանր լուծին տակ (Ը. դարու կէսին). որ հաւանորէն նոյնպէս առանց ազդեցութեան չմնաց Հայոց Պատմութեան դմեզ հետաքրքրող գլխոյն [իմա՝ Ոդրին] վերջին հատուածներու գրութեան վրայ[24]»։

[22] Армянскіе Аршакиды, I, 367, II, 140.

[23] Բատա կը գործածէ Ղեւոնդ նաեւ այլուր. հմմտ. 162. համեմատ զգեցակէչ վայելչութիւն փառաց նորա եւ զբարեպաշտութիւն առաքինութեան զնդին։

[24] Անդ II, էջ 367—368։

Առանց տարակուսի արժանի են Յայսմաւուրեանցի այս ակնարկութիւնները. բայց ցաւ է որ նա չէ կրցած շահագործել բառ առ բառ իր առաջին տպաւորութիւնները: Նա տեսած է Ոդրին եւ Ղեւոնդի մէջ նմանութիւններ, բայց չստուգած է անոնց մէջ ժամանակակից բանաղբիւրին հետքերը միայն. եւ որովհետեւ Ոդրին հեղինակը (Մովսէս) մէկէ աւելի անգամներ բռնուած էր այս յանցանքին մէջ, ուստի բնական էր որ այս անգամ ալ անոր վերագրուէր բանագողութիւնը:

Բայց մենք տեսանք թէ Դր. Նալբանդեանց եւ Փիլոնի գրութիւնները նաեւ Ղեւոնդ կարդացած է եւ առած անոնցմէ փոխ բառեր եւ մտքեր: Ուստի այս նմանութիւններու մէջ փոխանակ բանագողութեան վրայ ժամանելու, կարելի էր նաեւ խորհիլ թէ արդեօք Ոդրի հեղինակն եւ Ղեւոնդ չէի՞ն կրնար նոյն ըլլալ: Ես աւելի մանր բաղդատելով Ոդրին եւ Ղեւոնդի Պատմութիւնը գտայ ուրիշ բառական եւ մտքի նմանութիւններ: Ահանք են.

Ղեւոնդ.	Ոդր.
127. Զայս ամենայն չարիս եւ դ[ղ]րդմունս պատերազմաց եւ զասմունս [illegible]մաց... եւ հեղման արեանց կոտորեալ...	Առամնմունք եւ դղրդմունք ... առումն քաղաքաց եւ քանդումն ամրոցաց...
136. Մահուանց թէ ոչ ..., այլ կամք Աստուծոյ էր-	Եւ այս յանդիմանութիւն ոչ ոքի՞նչ, եթէ

[illegible]

137. [illegible]

138. [illegible]

133—135. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

միւսոյ յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ ներկայապահանջութեան··· դրուժք երկիրս Հայոց արկանէր ընդ անհանգուրժելի վաստակովք··· յորմէ փախուստ եղեալ բազումք··· վասն անտանելի աղէտիցն··· Ոչ լուաւ գաղտաքէն նոցա ողբոյն··· ի տեսանել կարծրանալին սիրտ նոցա··· իշխանք եւ նախարարք ճարչանք եւ ճանճապուրեանք··· գետմին բազմութեան մարդկան խռովանգէին ազգի ազգի չարեօք··· վասն հարկապահանջութեան··· գաւառք աւերեալք խռովք եւ չարաչարք· ընկեն բանտերում ծանուն եւ դժուարականեր, հրամանատով անտանելիւ· վերակացուք անհարբարարք, անողորմք··· գերփումն առնել եւ յափշտակութեան առաջնորդաց··· կապումն դիտուորաց եւ բանտք յայտնեաց, յաղթութեան վատրումն ազատաց եւ անրիւ ենգութեանց նահնաց···

Համեմատութեան այս տեղիքները մեզի ծանօթ էին արդէն։ Եւ կրկնեցի այս ձեւով, աւելի ակնբախ ընծայելու համար, թէ ո՛րքան կախում ունին Ողբին տողերը ուղղակի Ղեւոնդէն։ Ասոնք ընդհանուր պատկերներ չեն, ցրուած մատեններու մէջ, այլ բառ մեծի մասին կը վերաբերին 750—774 շրջանին, մինչեւ այն կէտին, որ մասնաւորապէս առարկայ ըլլալ կրնար Ողբին, եւ որուն արդէն պատմական համեմատութիւնները բերած հասուցած էին զմեզ։

Այսպէս արտաքին ապացոյցներու քով կու գան կը խառնուին նաեւ ներքին ապացոյցները, հաստատելու թէ Ողբս գրուած է 774էն, եւ այն Ղեւոնդ երէցու գրչէն, իբրեւ

ման անոր Գաւառութեան նախնական խմբա-գրութեան։

8. Որովհետեւ կարեւոր խնդիր մըն է Ագրին փոխադրութիւնը ի վերջ Ղեւոնդի Գաւառութեան, անհրաժեշտ կը համարիմ յուշել հոս յարակից դժուարութիւններն ալ։

Ագրին մէկ էական մասին նիւթն են Եկե-ղեցւոյ հայեւր գլուխները. «Հոգին եւ Հովուականք»։ Կ'ագրայ Ագրերգուն անոնց մէջ իւր հայրն եւ պաշտպանը։ Ագրին ըն-թացքէն բացայայտ կը տեսնուի թէ նախնա-բար միայն «Հոգին» կամ «Հայրն» նկատի առնուած էր հոն. անո՛ր կարուած է որ մորմոքում պատմուած է Ագրերգուին։ Իսկ «Հովուականին» յիշատակութիւնը յետոյ միայն եկած կցուած է «Հովուին»։ Որով-հետեւ Ագրը նախնաբար ի դէմս Հովուի յա-րինուած էր, խօսքին ընթացքը հոյակապ էր եղանակի դէմքով. յետոյ, երբ յաւելուա-ծաբար նկատի առնուած է Հովուականքն ալ՝ եղանակի դէմքը փոխուած է յոգնակի ձեւի։ Բայց այս որոշագրութիւնը ամէն տեղ ճշդիւ չէ կատարուած։ Համեմատէ հետեւեալ տո-ղերները. «Թէպէտ բնութիւնն (մահն) զփեսայն (զՀոգին) ի բաց վարեաց... սա-կայն զու եւ ոչ յայնմ զրեաց ամայի բոլորեցն ցուցեր՝ զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ Հովուականացն (յանձին Հովուականքին). իսկ յերրորդ հեռանալս (ի մահուան Հովուա-կցին) ոչ է անձկալութիւն դարձին։ Լաւ է

Ասյա (Հոմերին եւ Հոմերականցին) բնակել ընդ Քրիստոսի… զրկեալ եմք… ի հայրենի վերականգնութենէն (ի Հոմերէն) … Մովսէս (Հոմերին) բարձեալ լինի եւ Յեսու (Հոմերակիցն) ոչ յաջորդէ … Թորոսեան (Հոմերին) մերժեցաւ յիւրմէ ժողովրդենէն, եւ փոխանորդեալ որդին Նաբոտայ (ոչ Հոմերականցն). Եւ զայրն Աստուծոյ (Հոմերին) ծախեալ ոչ տային, այլ կատարումն ժամանակի … : Չիարդ հատուցից զբանս եարգն … ծնան զիս … եւ սնուցին … ի վերայ գերեզմանի (ոչ՚ գերեզմանացն) … աչայ Ասյա կափուցման … վասնզի կարօտութեամբ մեռեայ եօրն … ո՛վ խնդամիտ սիրտն ընդունող … ո՛վ աշխատութեանց հանգուցանող: Կորեաւ ժողովոյն … վերացաւ ի գլխոյս պսակն գեղեցիկ եւ կենցաղօգուտ. զեայրն իմ եւ զմանանայապետն, … որ երբայր տանէր կատարեալ բան, որով վարէին եւ յարմարէր … սանձահարէր զլեզու ստաբանողն …» (359—363):

Ինձ կ՚երեւայ թէ տաղին խմբագրութեան մէջ, գրուած 774ին, ողբերգուն աշխտաւ ունեցած է Սիոն Կաթողիկոսն եւ անոր մահը լացած. նա է իր հայրն եւ խնամածուն. անոր հովանաւորութեան տակ սնած է իր կրթութիւնը — հաւանօրէն Հայաստանի մենաստաններէն միոյն մէջ (ի Մարնի՞ս), ուր կը գտնուէր տակաւին, երբ կը գուժէ կաթողիկոսին մահուան բօթը: Կա-

թողիկոսն («Հօրն իւր») վախճանեալ է ակա-
րութեամբ բազմամեայ հասակին. «զայրն
Աստուծոյ ոչ ծախեաց ամին, այլ կատա-
րումն ժամանակին» (360)։ Ողբերգուն չէ
կրցած ժամանել եւ ներկայ գտնուիլ իր
«Հօր» վերջին րոպէներուն՝ անոր աչքերուն
կափուցման, եւ ափսոսում է «ի վերայ
գերեզմանին» թափել իր շնորհամբ զգա-
ծումներուն եւ որդիական սիրոյն արտայայ-
տութիւնները, «տալ բան ախրական եւ
աղաւոր»։

Ողբին հեղինակը «Հօրուին» անունը չի
տար։ Նաեւ Ղեւոնդ 770—774ի դէպքերը
պատմած ժամանակ չի յիշատակեր ժամա-
նակակից կաթողիկոսը. բայց գիտենք Յովհ.
Դրասխանակերտցիէն, թէ այս միջոցին կա-
թողիկոսական աթոռին վրայ կը բազմէր
Սիոն Բաւոնեցի (767—774). «սա ի մանկա-
կան հասակի անկեալ եւ սնեալ ի սրբութե
հոգպաշտատարանի՝ վարժ եւ կիրթ ի բա-
նաւոր աստուածգիտութեան յառաջերերիւր։ Իսկ
այս նախ բան զայս (նախ բան զբնաւորու-
թիւնն ի կաթողիկոս) կոչեալ լինէր սա յե-
պիսկոպոսութիւն նահանգին Աղձնեաց. եւ
մինչդեռ անդէն իսկ հովուէր զհաւատա-
ցեալսն իւր հօտ՝ ազդեցիւ մի բազմարոզի
առ ստորոտով Սիմ կոչեցեալ լերին զամա-
ռեցաւ.... Իսկ որ յայնժամ Իսմայէլեան
սատրապն էր յայնմ նահանգի՝ Սուլէյման
անուն, առ ինքն զեպիսկոպոսն կոչեցեալ՝

աղաչէր զնա Թէոփիլոս հնար ինչ գտանել՝ դարձեալ բղխելոյ աղբերցն։ Եպիսկոպոսը աղօթքով կրկին կը բղխեցնէ աղբիւրը։ «Յետ այսորիկ ապա եհաս ոստիկանն այն պայազատել եւ զգործակալութիւն Հայաստանեայց [28], եւ ի գնալ նորա ի Դուին քաղաք՝ իսկ եւ իսկ վախճանէր երկրորդն Տրդատ (764—767)։ Եւ իմացեալ ոստիկանն վաղվաղակի առաքէ ի խնդիր եպիսկոպոսին Սիոնի եւ ածեալ կացուցանել զնա հրամայէ յաթոռ հայրապետութեանն». «որոյ նորա քաղում եւ հրաշալի ճգնողական վարուք վճարեալ զկէտ կենաց իւրոց իբրեւ ամս ութ՝ վախճանի» (Յովհ. Դրասխ. 105—107)։ Իր յաջորդը կ՚ըլլայ Եսայի Կաթողիկոս (774—788)։

[28] «Տանկուրին մութ կը մնայ թէ ով էր 149էն (766) մինչեւ 152 (769) Հայաստանի ոստիկանը. գրաւորներն այս մասին ո եւ է հաստատուն ցուցմունք չեն տար». կը գրէ Ֆոնտէր (էջ 11)։ Ֆոնտէր ենթադրել որ 151ին (768) հայկական գաւառներու մէջ կը գտնուի ∽ գիրը (որ նաեւ 144 եւ 145 թիւերու [760—761] Բասրայի դաւառներու մէջ կը տեսնուի), կը միայն կարծել (էջ 12—13 եւ 28) թէ հոս Սուլէյման անունը կարդալու է, որ ճշդիւ կը համապատասխանէ Յովհ. Կաթողիկոսի անեցիութիւններուն հետ։ Թէոփիլոս այս Սուլէյմանը 760/61էն յետոյ ժամանակ մը զործած է Ադրբէջ եւ արդեան Հայաստան։ Վերջին ամենայն բաղաքացի կը գրէ թէ Եզիտ բ. Ասէյդ առ Սուլէմի ոստիկանին յաջորդեց Բաղդադ, որուն միամեայ ոստիկանութիւնն կ՚իրկենայ յիշեալ 152—153 հիճրէի տարիներուն, այն է փրկչական 769/70։ Կարող էր Սուլէյման նաեւ ոստիկանի մը՝ այս զէպքին Եզիտի ենթակայ գործակալ մըն ալ ըլլալ։ Ուշագրաւ է որ Սանփրոն Կաթողիկոսի ընտրութիւնն ալ 780ին Սուլէյման ոստիկանի ենթակայ Իրիզ֊ձեւել գործակալի թելադրութեամբ կատարուած է։

Յովհ. Դրասխանակերտցւոյ առղերէն կը զգացուի թէ Սիոն բարեհամբաւ եւ բարեհամբոյր անձնաւորութիւն էր, եւ վախճանած էր բարձր տարիքի մէջ։

Զգիտենք մենք թէ ինչ աղբիւր ունեցած է Ղեւոնդ Սիոն կաթողիկոսի համար։ Կաթողիկոսը իր կարճատեւ իշխանութեան շրջանին հաւանօրէն մեծ գործունէութիւն մը չկրցաւ ցուցնել. բայց իր օրով տեղի ունեցաւ գժոխաձեւ Եզիտի անկումը եւ Բագարի, ինչպէս կ'երեւայ այնուարարոյ ոստիկանի տառումը (769/70). ուստի Սիոնի ձայնը լսելի եղած է խալիֆայ Աբու Ջաֆարի առաջ։

Թէ իր մահուընէն ետքը մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը ի՞նչ խնդիրներ յուզուեցան եւ որքան ժամանակով՝ չգիտենք։ Սիոնի մահը հաւանօրէն պատահեցաւ 774ին, պաշտամբութենէն յառաջ։ Տեղապահութիւնը մինչեւ Եսայեայ ընտրութիւնը թերեւս ժամանակ մը մնաց անհաստատ, անդրուական ձեռքերու մէջ, թերեւս «մոլեկան ժողովին» ազդեցութեան տակ։ Յամենայն դէպս աղմկալից էր ժամանակը. «Անտիոքոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, եւ Մատաթեայ ոչ ընդդիմանայ. պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ, եւ Մակաբէ ոչ փրկէ. այժմ *մարտք ի ներքուստ եւ արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց եւ մարտք ի հերձուածողաց, եւ խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր եւ յոր-*

մարէր ի պատերազմ» (360) [37] ։ Եւ կ՚ողբայ «զաշխարհիս եկեալ աղէտս» (363)։

Նկատելով որ Եսայի կաթողիկոսական աթոռի վրայ հրաւիրուած է Դաւթնէն, որ Նախիջեւանին հետ կը գանուէր համանորէն Աշոտ Բագրատունեաց ազդեցութեան տակ, իսկ սա չէր անցած ապստամբներու կողմը, կրնայ մտածուիլ թէ Եսայեայ ընտրութիւնը Աշոտի հաճութեամբ կատարուած է յընթացս 774—775 տարիներուն, երբ երկրին մէկ մասը ապստամբութեան դրօշի տակ կը գանուէր։

Անշուշտ Սդրիս տաղերը աւելի հասկանալի պիտի դառնային մեզի, եթէ Սիւնի մահուընէ ետքը յաջորդի ընտրութեան շուրջը յուզուած անցքերը ծանօթ ըլլային մեզի մանրամասնաբար։

Այսպէս «Հովուակիցը» կը տեսնեմ եւ յանձին Եսայեայ Կաթողիկոսի, որ գործեց 775—789 բազմավրդով ժամանակամիջոցի մէջ, իրրեւ Զօրաբարէլ, իրրեւ Մատաթեայ եւ Մակաբէ։

Սա բողոքեց Իբնդոկէ հրամանատարի հարկապահանջութիւններու եւ հարստահարութիւններու դէմ. Իբնդոկէ փեսան էր Սուլէյման ոստիկանին, ենթակայի մը Գարատնաայ արաբական երկրորդական իշխանութեան (Այ-Թաշիգի եղբօր Ոմբեգլայի)։ «Ո-

[37] Այս խօսքերը կրնան առնուիլ նաեւ 790ի շրջանին համար։

սկէս զառաջին աթոռ իշխանութեանն իւրեանց արկին (Իսմայէլացիքն) ի Դամասկոս Ասորեստանեայց, նոյնպէս սա յԱղուանս նստուցին ի Պարտաւ կայ արքունեացն եւ ծծել զպարարտութիւն երկրին. եւ մի ոմն յարքունեաց եկեալ բնակեցաւ ի Պարտաւ» (Կաղանկ. 262)։ «Առ որ ժողովեալ ամենայն նախարարք եւ ոստիկք հանդերձ եկեղեցականօք եւ կաթողիկոսիւ, որոյ անուն էր Եսայիաս, աղաչէին թեթեւացուցանել զանուր ծառայութեան սակին զոր պահանջէր, եւ ոչ առնէին» (Ղեւոնդ 167)։

Ինչ որ Ղեւոնդ ընդհանուր խօսքերով կ'արտայայտէ նոյնը աւելի մեկին կը պատմէ Աղուանից պատմիչը (262). «Եւ Հայաստանեայց սակս աշխարհին հողոյ դհայրապետան իւրեանց զտէր Եսայի հանդերձ եպիսկոպոսօք առ նա (հաւանաբար Ոկբեղյայ) տարածին ի Պարտաւ։

Կաթողիկոսին երթն ի Պարտաւ անշուշտ արքունիքին եւ հայրենականը ձեռնարկութիւն մըն էր. եւ նաեւ ինքը կարող էր Զօրապարէլի դէմքը յիշեցնել։ Սա կը դնահատուի Ղեւոնդէն «երանելի եւ սուրբ հաւատով կաթողիկոս» (169)։

Ծխոյթ ժամանակներն նաեւ այս անգամ թոյլ չտուին Եսայեայ յաջորդի օրինաւոր ընտրութիւնը։ Պատմագիրը կը գրէ թէ Իրնդսէ կողոպտեց Կաթողիկոսարանին գանձերը. եւ այլ եւ այլ ճնշումներ գործադրեց

կղերականներու վրայ (789/90)։ Սանկտանա հրապարակ կաշառոք յաջորդեց ի Հայրապետութեանն աթոռ (170)։ Պատմագրին խիստ խօսքերը չեն ներեր ենթադրել անոր մէջ արժանաւոր յաջորդ մը. նա ոչ միայն հրապարակ կաշառոք ձեռք բերաւ աթոռը, այլ եւ «վատնեաց զամենայն ինչս եւ զստացուածս Կաթողիկոսարանին», առանձնայու համար «Թագուհին գիւղից եւ ծառայից եւ աղարտաց [29]»։ Այս խիստ դատաստանը մի եւ նոյն ժամանակ կատարածն է Ղեւոնդի Պատմութեան։ Անոր ոգիին յաջորդէր վերջա—

---

[29] Այս տողերու մէջ կ՚անդրադարձուին ժամանակի հոգեւորականութեան ազգի ազգի ախտերը։ Արար հոգեւորականները երբ գոհացած չէին զանձեր, հարկի փոխարէն կը բանադրուէին ստացական երկրագործներու հողերը, եւ գիւղացիութեան աշխատանքի արդիւնքը կը հանեցնէին արքունի գանձարանը։ Սանկտանա հայ-կացրուած էր Կաթողիկոսարանին շարժական ին-չերն եւ ստացուածները անհուրդի հանել, որպէս-զի կարենայ ազատել բանադրանքէ եկեղեցապատ-կան գիւղերն եւ եկեղեցւոյ հարկատու գիւղացիու-թիւնը։ Համմ. այս մասին Յ. Զօրեան, Արտաքին շրջանում Փէոդալական Հայաստանի քաղաքի եւ գիւղի միջեւ առեւտրական յարաբերութիւնը. Տեղե-կագիր Հ. Ս. Ս. Հ. Գիտութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտի. Երեւան, 1927, Բ. 2. էջ 180—182։ Յիշատակարար Ղեւոնդի այս կարեւոր տեղիքը նկատի չէ առնուած հոս։

Ուշադրութեան արժանի է Պարտաւի 768ի ժողովի կանոններու ԺԴ. հատուածը որ կ՚ըսուի. «Որք… ի նեղութենէ հարկաց անձինքն հանեն ի վաճառ եւ ատկուս ինչ ի գոյութեան չինի, եւ վաճառեսցէ զեկեղեցին կամ զայգս որբութեան, կամ ի կարասեաց, կամ յանդաստանաց եկեղեցւոյ, նզովեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ» (Կանոնագիրք Հայոց, Թիֆլիս 1914, էջ 169)։

րանութիւն մը, զոր ես կը համարիմ Ոգրո իր երկրորդ խմբագրութեան մէջ։

9. Ոգրո ունի իր մէջ անհարազատ տարրներ, որոնք մուծուած են հոն օտար ձեռքէ։ Այս տարրները մուտ գտած են Ոգրին մէջ այն ժամանակ, երբ այն բաժնուելով Ղեւոնդի Պատմութենէն միացուած է Հայոց Պատմութեան իբրեւ ուղղապատարանութիւն Գ. գրքին։ Բարեբախտաբար անոնք մեծ թուով չեն. եւ մուծուած են այնպիսի անհարթ ձեռքով եւ անճաշակ ձեւով, որ քիչ մը ուշադիր աչք անմիջապէս կարող է տեսնել թէ եկամուտ են անոնք։ Ներմուծութիւնս կատարուած է Մար. Գ. 62 գլխոյն ազդեցութեան տակ, Ոգրին եւ Մ. Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան մէջ կամուրջ մը ձգելու նպատակաւ։

Ներմուծուած են հետեւեալ ընդգծուած տողերը.

«Մինչ նոքա («նոքա») զՄեծն («զփիմն») յուսոյին զզարդ եւ պատուականին խնդով ամենամաս արուեստիւ եւ կատարելագոյն յարմարութեամբ, համայն եւ մեք («ինք եւ») փութապէս դիմեայք ի Բիւզանդիոյ. յուսոյք («յուսոյին») հարստնեաց պարել [պարո], անձկեալք երազութեամբ կրթեայք, եւ ստորոտ ասել երգս, արգ... հատացեմ... (էջ 361)։

Ընդգծեալ բառերու մէջ ակներեւ են անծանօթ գրչին անճաշակ փոփոխութիւնները

և յաւելուածները։ Ողբերգուն կը խօսէր իր անձի մասին եզակի և նկատի ունէր հոգիք։ Անձնաւոր ձևերը իր նպատակին համար բաւական համարած է եզակի դէմքը փոփոխել յոգնակիի, բայց ոչ ճշգրիտ հետևողականութեամբ. այսպէս «զմերս» ընթերցուածին քով անփոփոխ պահուած է բնագրին «իմոյս» և «մեր»ը շարունակութեան մէջ ունի «հատուածս». և քիչ յետոյ՝ «ով ուրախացի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս» են։

Տողերուս եկամուտ ըլլալը ապացոյց է և այն հանգամանքը, որ անոնք կը բացակային Գրիգոր Նարեկացւոյ ի Մելիտոս ճառին մէջ, որ հոն նմանութեան օրինակ ծառայած էր Ողբերգուին (Հմմտ. վերը, էջ 162)։

Ներմուծողին ձեռքն է նաև Ողբին վերնագիրը։

10. Մեր քննութեան արդիւնքը կրնանք ամփոփել այսպէս.

ա. Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան» վերջը (Գ. 68) գտնուած Ողբը իր բովանդակութեամբ անյարիր է անցւոյն և ժամանակին. այն չի կրնար «Հայոց Պատմութեան» վերջաբանը նկատուիլ։

բ. Բնական երևոյթներու, քաղաքական և բարոյական կեանքի հանգամանքներու մասին հաղորդուած տեղեկութիւնները կ'ակնարկեն Ը. դարու երկրորդ կէսին

(750—774) գիրուածները, այնպէս ինչպէս նկարագրած են զանոնք Սուտն-Դիոնեսիոս Թել-Մահրէցի եւ Ղեւոնդ երէց։ Ողբը գրուած է 774ին։

Գ. Ողբը սկզբնաբար յօրինուած է իբրեւ վերջաբանութիւն Ղեւոնդ երէցի Պատմութեան առաջին մասին (գլ. ԼԳ)։

Դ. Ողբին ոճը, բառամթերքը, առաւելութիւնները ունին մեծ նմանութիւն Ղեւոնդի Պատմութեան հետ. ողբերգուն ազդուած է այն գրականութենէն որ գտնուած է Ղեւոնդին ձեռքը։ Ղեւոնդ է Ողբին հեղինակը։

Ե. Ողբը 790ին, երբ Ղեւոնդ իր Պատմութեան կցեց 774—790 տարիներու գիրուածները, տեղափոխուեցաւ Պատմութեան Բ. մասին վերջը, գոյզն փոփոխութիւններով։

Զ. «Հովիւն» եւ «Հովուակիցը» հաւանաբար կ'ակնարկեն Սիոն եւ Եսայի Կաթողիկոսները։

Է. Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութիւնը» լոյս տեսած է յընթացս 790—810 տարիներուն։ Որովհետեւ այն ատենուան, որ առանց վերջաբանի մնացած էր, երկրորդ ձեռք մը Ղեւոնդի Պատմութեան վերջաբանը փոխադրած է «Հայոց Պատմութեան» վերջը։ Այս փոխադրութեան ժամանակ մուծուած են մանր փոփոխութիւններ եւ յաւելուածներ, որոնք շօշափելի են։

Զ. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Գրիգոր Խալաթեան[1] Մովսէս Խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան» եւ Ղեւոնդ երէցի Պատմութեան էջերէն առած էր համեմատութիւններ նման անցքերերու. Իր քննութեան արդիւնքը յանգած էր այն եզրակացութեան, թէ նմանութիւնները Մ. Խորենացւոյ քով բանաքաղութիւններ են. Մովսէս կարդացած է Ղեւոնդի Պատմագիրքը։

Բայց Խալաթեանց չէ կանխած յուզել կարգ մը խնդիրներ, որոնք հարկադրաբար կը յառնեն ի լոյս այսպիսի եզրակացութեան։ Նա չէ բացատրած իր պատճառները, թէ ինչո՞ւ Մովսէսի աղբիւրը Ղեւոնդի քով կը փնտռէ, եւ ոչ ընդհակառակը։ Խալաթեանց նախապաշարուած կ՚երեւայ. որովհետեւ Մովսէս բանաքաղութեան յանցանքի մէջ մէկէ աւելի անգամներ բռնուած էր, նաեւ այս կէտի մէջ ուզած է Մովսէս բանաքաղ անուանել։ Սակայն ինձի տարապայման կը թուի այս կանխածը։ Գիտի պահանջուէր, որ նախ հիմնաւորէր Խալաթեանց իր կանխածը, ապացուցանէր Մովսէսի յետնութիւնը եւ Ղեւոնդի առաջնութիւնը, ճշդէր Խորենացւոյ ժամանակի անապատանագոյն եզրը։

[1] Т. Халатьянцъ, Армянскій эпосъ въ Исторіи Арменіи Мойсея Хоренскаго, Москва, 1896, էջ 131, 180. Армянскіе Аршакиды, Москва, 1903, էջ 216 եւն.

Բայց Սայաթեանց խոյս տուած է այս անհրաժեշտ խնդիրներէն։ Եթէ Մովսէս ժամանակով մերձաւոր նկատուէր Ղեւոնդին, դժուարաւ պիտի հաւատային թէ նա քաջութիւնն ունեցած ըլլար Բագրատունի իշխանի մը խնդրանօք գրուած եւ հրապարակին վրայ քաջածանօթ հեղինակութենէ մը բանաքաղել առանց հրամցնելու համար զանոնք ուրիշ Բագրատունի իշխանի մը. պտուղը պիտի մնանէր ծառը։ Միւս կողմանէ ի՞նչ պէտք ունէր Մովսէս դիմելու ժամանակակից հեղինակի մը աշխարհագրական ծանօթութիւններու համար, երբ ինքնին կարող էր ձեռք բերել զանոնք այցելութեամբ կամ հարցափորձութեամբ։ Իսկ եթէ հնու է ժամանակով Ղեւոնդէն, ո՞ր դարուն կ'ենթադրէ Սայաթեանց «Հայոց պատմութեան» հեղինակը։

Այն համեմատական տեղիքները, զորոնք ներկայացուցած է Սայաթեանց իբրեւ բանագողութիւններ, չեն երեւցներ նման նկարագիր։ Նաեւ լրիւ չեն առնուած համեմատութեան այն բոլոր տեղիքները, ուր երկու հեղինակներու մէջ սերտ առնչութիւն կը նշմարուի։

Երկար աշխատանք պիտի արժէ ամփոփել ի մի այն բոլոր նմանութեան կէտերը, ուր Ղեւոնդ եւ Մովսէս զիրար կ'ողջագուրեն։ Թէպէտ դժուար աշխատանք, բայց անհրաժեշտ կարեւոր հարկ է անոնց ցուցա-

գրութիւնը այս անգ յանգելու համար որոշ եզրակացութեան մը։

Ակնարկ մը համադրուած անգիրներու վրայ երեւան կը բերէ երկու հեղինակներու գրութիւններուն մէջ.

ա. Նոյնութիւն նկարագրի.
բ. Նոյնութիւն բառայնութեան.
գ. Նոյնութիւն մտքերու արտայայտութեան.
դ. Նոյնութիւն գաղափարակցութեան.
ե. Նոյնութիւն աշխարհագրական ծանօթութիւններու.
զ. Նոյնութիւն զատողութեան եւ ըմբռնումներու.
է. Նոյնութիւն ժամանակակից պարագաներու.
ը. Նոյնութիւն միտումներու (համակրութեան եւ հակակրութեան).
թ. Մէկ տանէ են երկու հեղինակներու ալ մեկենասները։

Այս կէտերը այնպիսի յատկանիշներ են, որ ոչ թէ երկու հեղինակներու իրարմէ կախումը կ'երեւցնեն, այլ կը դրդեն զմեզ անոնց մէջ ամբողջ նոյնութիւն տեսնել։

Նկատենք այժմ այս կէտերը մի առ մի.

1. Նոյնութիւն նկարագրի։ — Թէպէտ երկու հեղինակներն ալ զգոյշ են տալ տեղեկութիւններ իրենց կենսագրութեան մասին, բայց եւ այնպէս անոնց պատմագրու-

Թիւններու մասին ընթերցումը մեր կը հանէ գծեր, ուսկից կարելի է տեսնել անոնց ամբողջական անձնաւորութիւնները[2]. անոնք հայ երկրի զաւակներ են, կեանքի սկիզբն առած Հաւատորէն Դողին զաւառի մէջ, դաստիարակուած վանական շրջանակի մէջ[3], կրօնական ուղղութեամբ, նուիրուած եկեղեցական միջանքի: Ղեւոնդ իբրեւ «երէց» կը ներկայանայ. նոյն աստիճանի մէջ էր ասանց աշխարհական նաեւ Մովսէս: Անոնց ձեռքի գլխաւոր դասագիրքը եղած է Աստուածաշունչ Գիրքը. որուն հմտացած են կատարելապէս եւ ի բերան ունած: Երկուքն ալ կ'երեւցնեն այս հմտութիւնը հաստատ չափով իրենց գրութիւններու մէջ, ուր ոչ միայն կը խօսին Աստուածաշունչի բառերով, այլ եւ կը փորձեն երեւան գալ որպէս մեկնիչներ Ս. Գրքի: Կարդացած են նաեւ Աստուածաշունչը բացատրող մեկնողական գրքեր, եւ ծանօթ են առ հասարակ հայրապետական գրականութեան եւ այդպիսի մատենագրութեան, որքան անոնք մատչելի եղած են Ը. դարու վերջերը հրապարակի վրայ հայերէն: Կ'ողջունին այս գրականու-

[2] Ղեւոնդի կեանքն եւ նկարագիրը տես վերը: Մ. Խորենացւոյ մասին պէտք խօսիմ ուրիշ առթիւ. Հմմտ. առ այժմ Անահիտ, 1929, թ. 4. էջ 69—70:

[3] Այն պարագան, որ Մովսէս Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութիւնը կարդացած է ի Դեղարքունիս (Բ. 10), կը թելադրէ թէ իր դաստիարակութեան շրջանը այս կողմերը (ի Սիւնիս) անցուցեր է:

թենէն ու միայն ընդարձակելու իրենց հմտութիւնն եւ խորանալու աստուածաբանական ուսումներու մէջ, այլ նաեւ ճոխացնելու իրենց հայերէնագիտութիւնը, եւ կը սիրեն խօսիլ փոխառեալ բառերով եւ նախադասութիւններով: Միեւնոյն գրքերն են երկուքի ձեռքն ալ ընթերցանութեան առարկայ:

Անոնց գործունէութեան ասպարէզն է Հայաստան. շրջած են երկրին այլ եւ այլ մասերը, հետաքրքրուած երկրին ժողովրդով, անցեալ պատմութեամբ, գրոցներով: Կրօնական–դաւանաբանական խնդիրները եւ անոնց շուրջը յուզուած վիճաբանութիւնները չեն գրաւած զանոնք. գոնէ չեն արտայայտուած այս մասին. եւ դժուար է թափանցել անոնց ներքին համոզման՝ նկատմամբ դաւանաբանական հարցերու:

Ժամանակը, որուն մէջ ապրած են, եղած է բարգաւաճ, սատար թագաւորներն են հոն երկրին տէրերը, եւ կը հնծէ ժողովուրդը տառապանքներու լուծին տակ (տես այս մասին վերը, էջ 144 եւ շար., նաեւ քիչ յետոյ):

Երկուքն ալ Բագրատունի տան բարեկամներն եւ խնկարկուներն են. ընդունած են Բագրատունի իշխաններէ յանձնարարութիւններ, յօրինելու Հայոց Պատմութիւնը՝ Ղեւոնդ անկէ երիտասարդ է, եւ գրած մերձաժամանակեայ եւ ժամանակակից

պատմութեամբ, եւ երկրորդը՝ Մովսէս ձեռնարկած է յօրինել հնագոյն եւ հին ժամանակներու պատմութիւնը:

2. Նիւթին բաղադրութեան: Լեզուն եւ ոճը Ղեւոնդի քով աւելի կենդանի է եւ պատկերաւոր, երիտասարդական խանդն է հոն արտայայտողը. մինչ Մովսէս ծերութեան ալիքով ծանրացած, աւելի խոհական ոճով, աւելի պերճաբան լեզուով կը ջանայ արտայայտութիւն շնորհել իր մտածմունքներուն: Նա տարիներու ընթացքին աւելի զարգացուցած է իր մտաւոր պաշարը, աւելի խորացած իմաստասիրական ուսումներու խորքը: Հասակի տարբերութիւնը եւ իրերու պերճաբան փաստերու ազդումը յաճախ բերած է երիտասարդ Ղեւոնդի եւ ծերունազարդ Մովսէսի մէջ զանազանութիւն ոճի եւ լեզուի. բայց մէկ խմորով շաղուած է ամբողջութիւնը, մէկ է բաղադրանքը, մտքերը մարմնաւորելու հանդերձանքը:

Պիտի ամփոփեմ այս բաժնի մէջ այս տեղիքները, որ երկու հեղինակները կ'արտայայտուին միեւնոյն բառերով: Անոնք անշուշտ միայն երկու հեղինակներուս առանձնայատուկ բառեր չեն, եւ ոչ ալ հազուագիւտ. բայց ուշագրաւ է անոնց յայտնութիւնը [illegible] ստուար քանակութեամբ եւ յաճախակի կիրառութեամբ երկու հեղինակներուս գրչի տակ: Կան հոն բառեր, որոնք առնուած

են հատուածոյ ագրիւրէ. կան նաեւ այն-
պիտիներ, որոնք կա՛մ ձեռագիր եւ կա՛մ խմա-
ստիր միայն երկու հեղինակներուս յատուկ
են։ Անշուշտ համառօտութեան չի ներկայացներ
երկու հեղինակներուս բառամթերքին ամ-
բողջութիւնը. բայց բաւական է համոզելու
համար թէ մէ՛կ է մատենագ միտքը եւ մէ՛կ
արտայայտող գրիչը երկու հեղինակներուս
բառ։

ԱՌԴԱՄԱՆ. Որ էր հրամանատար եւ ապացայեա ի մե-
րոյ երկրին. 100. գործեցու այս... յապագա-
պետութեանն Յաղթայ. 165. ամ... յանախել
յապագապետութեան նորա. 137։

— Հրէից ապացայեա զԱրքայդայս կարուցանէ.
Բ. 25։

ԱՆՈՒՃԱԿ. Լցեալ ամենայն ախորժակօք չարաւէր
կամայ իւրոյ. 153։

= Որ եւ սիրեցի խմոյ իւէ ախորժակացս է. Ա. 1.
այլ եւ պատերազմականս ունեայ ախորժակս.
Բ. 79. ամբառնանեցայ զառաջին նախնեայն
մերոյ անխմառակը բարոյ ախորժակս.
Ա. 21, եւ այլն։

ԱՆՏ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ. Անդէն եհաս նմա անտ հի-
ւանդութեան. 29։

= Եւ նա բմշկեալէ զամենայն ախտս հիւանդու-
թեանց. Բ. 21։

ԸՆԴ ԱՄԵՆԻ ՀԱՄԻՄ. Ոչինչ չարեաց յուշ լինէր վասն
անցիցն ... եւ միայն ընդ ամենի հայէր նախա-
րարացն. 31։

= Ընդ ամենի հայէր ի նա խորհելով չարեա-
Գ. 38։

ԱՂԻ. Թանաքէր ամենայն ազխիւն իւրով. 105. մանայ
ի նուէն ամենայն ազխիւն իւրեանց. 100, 123.
զատուցեալ զազխս բանակին իւրեանց. 5, 104.

148. Ժողովել զաղխս առն իւրոյ յամրոցն. 119. Համբերձեալ զաղխս իւրեանց. 120 եւ այլն:

= Երթեալ բնակէր... բոլոր աղխիւ. Ա. 10. ամենայն աղխիւ իւրով. Ա. 12. փախուցեալ աղխիւ իւրով. Բ. 81. ամենայն ընտանեօք իւրովք եւ աղխիւ... Բ. 87. աղխ մեր ի ծառայութիւն թերայ կացցէ... Ա. 11 եւն:

ԱՂԽԵՄ. Երաց զամենայն առ ևս զանձունց, զորս աղխեալ պահէր. 154:

= Հրամայեաց աղխել (զդրունս քաղաքին) ընդդէմ Տաճկաց. Գ. 20. դարձեալ աղխեցին (զդրունսն)՝ ընդդիմանալ. Գ. 28:

ԱՄՐՈՑ. Բազում եւ ծանր ամրոցիւ գայր համանէր. 129. ընդ ամենայն մի ամրոցին գիմեալ. 131. այնմ ամրոցին. 125. գիրս մարտին եւ զամրոցն մամանակին. 119. ամրոցն այմակին. 118, 130 եւ այլն:

= Ամրոցին Համեւանդ գորոց. Ա. 11. զօրութեամբ ամրոցին. Ա. 11. բազմութիւն ամրոցացն. Ա. 13. ամրոց (գործաւորաց). Ա. 16. ամրոցին մեծաւ. Բ. 65, Գ. 9. ամրոցս ինձ արարեալ անխորհուրդս. Ա. 19 եւ այլն:

ԱՄՐԱՆ. Վէհ գրոց, որ ամրան էր խորութեամբ. 154:

= Ամբարտակ գետոյն... ամրան յայնութեամբ եւ բարձրութեամբ. Ա. 16. անդրան զրուցաց մատենից. Ա. 5. ոտից ամրանց Գ. 68 (Աղր) եւ այլն:

ԱՆԽՈՆԱՐՀԵԼԻ. Արտմէ համառատուն եւ յանխոնարհելի խորհրդոցն. 142:

= Ամբարձ զձեռս յերկինս՝ անխոնարհելի պահելով ի խնդրուածս. Գ. 37:

ԱՆՀԱՄԲՈՅՐ թշնամի. 151:

= Անհամբոյր բարուց (ազգս մեր). Բ. 89:

ԱՊՐԻՄ. Ջանային զապրիլ անձանց գտանել (ի նեղութեանց). 125:

= Նոր. շատ յաճախ:

ԱՐԴԱՐԱՆԴ. Ընտրելագոյնն է բարւոք եւ յարդարանաց երկրի (ի Ներքոյ Կողոյ). 109։
— Ընտրելագոյն ի Ներքոյ Կողոյ՝ յարդարանաց եւ հաւատոյ տեղիս. Բ. Ծ. ի գաղտ մի ժամանակ, արդարանաց եւ բարի. Ա. 12։
ԱՐԴՈՅ. Յուլեր անոյշ նորա բանս արգոյս եւ խմասնեւ. 13։
— Անոյշ անհնարութեց արգոյ եւ պատուական յաւանել Աստուած պետութեան իւր. Գ. 51։
ԱՐԴԱՍԻՐ. Արգարեւ չար ակնմանցն չար արդասորութեան. 121։
— Քաղ եւ արգասաւոր ոչ միայն ի բանս… Ա. 1։
ԱՐՀԱՄԱՐՀՈՒԹԻՒՆ. Արհամարհութիւնք հայրապետաց, պղտութիւնք եպիսկոպոսաց. 137։
— Արհամարհութիւն կրեալ ի քնոյն իւրմէ. Բ. 17։
ԱՓՍՈՍԻՄ. Կարեալ զբիթան՝ ափսոսեցին. 17։
— Արուամ ոչ հաւանեալ ափսոսեցաւ. Բ. 30։
ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ. Զպարտականցն բարեկարգութեան. 20. զԹշնամեան բարեկարգութեան. 114։
— Սեա պարզելոյ արութեամբ եւ բարեկարգութեանց՝ մեռանի. Բ. 7. ի բարեկարգութեան հաստատեալ… Գ. 5. եւ ամենայն բարեկարգութեան վերացեալ աղանդանէր. Գ. 56. զբարեկարգութեան զոր եւոս ի Յունաց աշխարհի. Գ. 29։
ԲԱՐԵՎԱՅԵԼՉՈՒԹԻՒՆ. Ամենայն բարեվայելչութեան խորանին ամեան զարդարեալ. 22։
— Ըստ ամենայն բարեվայելչութեան անցուցանել զեմք ի Հայս. Ա. 15։
ԲԱՐԻՄ. Կնոջին փախստական վասն ոչ բերելոյ զծանրութիւն աղեաբցն. 108. արդ ով ոչ ասաց արտասուօք բերելն զանհնարին աղէտսն. 21։
— Մ'բաղձ զախտս հանդուրժեցին բերել. Գ. 68 (Սդր)։
ԲՈՐԲՈՔՈՒՄՆ. Բոցոյն բորբոքումն. 33։
— Բորբոքումն յարութեանն. Գ. 14։

ԳԱՆՁՈՒՈՑ ՏՈՒՆ· Եբաց զանձուցն տունն գանձուց· 154:

= Տունս գանձուց հարկացն· Բ· 38:

ԳԻԾ· գրոշմեալ ի վերայ (քարց) պատրուհանան գիծն· 110:

= Որ եւ ոչ գիծ մի երկաթով այժմ վերադրել ոչ կարէ· Ա· 18· որպէս ի ձիւն վերջէր գիծն կուսանայ ունէր քարն· Գ· 53:

ԳԻՒՏ· Զի ոչ էր գիւտ, զոր հայցէին գտանել· 135· նուաղեալ էր գիւտ արծաթոյ· 139· գիւտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ· 155:

= Զաղաղիւր գիւտս իմաստից· Ա· 2· որպէս գիւտ ժամանակացն· Ա· 5· գիւտ որդեծնութեան Ա· 5· հոգայ զգիւտ գրութեան Հայոց· Գ· 52:

ԳՈՂ· Վճարէր բարեկութիւն գոյլ բազմութիւն մարախոյ· 136:

= Աղաղակէր անձն գոյլ զազգն ձենաց· Բ· 81· եւ այլն·

ԴԱՇՏԱՎԱՅՐ· Գնացին ի կողմանսն Վասպուրականի՝ ի դաշտավայր մարզէն· 23:

= Բնակէ ի չնաշխարհն միում ի դաշտավայրի· Ա· 9· երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի· Ա· 11· անձն գնա ի անգի դաշտավայրս· Բ· 71:

ԴԺՈՒԱՐԻՆ· Որպէս թէ դժուարեալ ընդ բարեձամութիւնն Օմարայ· 101:

= Դժուարին, ասեն, Արտաւազդ (ընդ կատարածն)· Բ· 61· առ աժնեայն բան դժուարին· Գ· 68 (Ողբ)·

ԴՐՈՒՆՔ ԿԱՍՊԻՑ· Առաքէ ի դրունս Կասպից· 40:

= Առ դրամբք Աղանաց եւ Կասպից· Բ· 86:

ԸՆԴՎԶԻՄ· Ընդէ՞ր զու մինչ ընդվզեալ ոչ մանեն ընդ հնազանդութեամբ իշխանութեան մերոյ· 37· ամենակալին ընդվզեալ մեծարանեցեր· 107:

= Ա պնդվզեալ՝ մեանն յԱգեբանդարէ· Ա· 30· համբերել պնդվզեալ խաւխաշեամբ· Բ· 76:

ԹԱՓՈՒՐ. Աւագեալ գետոյ աշխարհին… եւ զբա-
ղմունք լինելն ի Նախարարական տանէն. 23.
բանակուր եղեալ աշխարհն ի տանէ Նախարա-
րաց. 35 եւն։

= Արշակ… բանակուր ի բազմաց ամաց Նախարա-
րաց. Գ. 33. Թագաւոր ի Հոգեւոր խաղաղ. Գ.
68 (Ոգր)։ Հմմտ. Փիլ. 57. ասացեալ ենթակայ
(բազմաց) Թագաւորք ի բնակչացն լինելին։

ԹՈԹԱՓԻՄ. Թորադինգեան պաշտէից (ի պարապացն).
37։

= Թոթափեցաւ ամբողջն նորա ի նմանէ. Ա. ԿԷ 90։

ԹՇՆԱՄՈՒԹԻՒՆ (զորուն). Տայր Գրիգորի զգաստու-
թեանց նախարարաց Հայոց. 14. Մեծ մահուամբ Գրի-
գորի յանձնել դիտաւորութեան Աշխա պատերազմի.
16. ասացր (Մրուան) նմա (Աշոտոյ) նախարարութեան
պատերազմութեան ի վերայ աշխարհին Հայոց. 112.
ախտոն (Սամբիկեանն եղբարքն) Հաւատոց լինել
նախարարութեանն Աշոտոյ. 119. կոչեալ որդին
Մուշեղի ի վերայ զօրացն Հայոց նախանն՝ զԳրի-
գոր ի տանէն Սամբիկեանն փոխանակ Աշոտոյ.
120. զարմանալ Հաստատեալ դիտաւորութեան Աշո-
տոյ Մրուան. 121. վասն Հանեալ դիտաւորութեան
յԱշոտոյ. 121. փոխանակ նորա (Գրիգորի) կա-
ցուցին նախանն զեղբայր նորին զՄուշեղ. 124.
Աշոտոյ կալեալ դիտաւորութեան ամս մի. 124
եւն։

= Թամանէ Արտաշէս եւ դիտանութեան զորուն
ընդ շորս. Բ. 54. առնու ի Հորէն (Արտաւազդ)
որում ցանկայրն՝ դիտանութեան զօրացն ամե-
նայնի. Բ. 53. առնու ի նոցանէ ի բաց դիտա-
նութեան զորուն. Բ. 14. գիւր Թագաւորաց ասպե-
տութեանն եւ դիտանութեան արեւմտեան զորուն.
Բ. 47. խորով կամաւ Թոգու դիտանութեան զօ-
րացն Հայոց. Բ. 53. Արգուս տայ Թաւաեց նորա
զնոյն իշխանութեան. Գ. 66։

Այս ահա խօսն — եղեռնաւորին (գործ.) կը կոչուի, ինչ որ հինները առներ էին անուանել ողորմածութիւն. բայց առած էր յառաջ իմաստ յղութեան է—Ը. դարուն. եւ ուշադրաւ է երկու հեղինակներուն քով անոնց միջինեան կերպաւորութիւնը։

ԼԱՒ ՀԱՄԱՐԻՄ. Լաւ համարեցայ զմահ անմահից քան զանուանել կորուստ աշխարհի եւ զանգիտութիւն եկեղեցեաց. 148. լաւ համարելով զմահ բարեպաշտութեամբ քան զկեանս վատթարութեան. 138։

= Լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն. Ա. 13։

ԼՈՒԱՑԻՔ (բաղանիք). Զանուանեալս զօ Սոփիա... արարին ի լուսոյն գերայ իմոյ. 106։

= Ծինել եւ զչքնաղս անձանց... լուսոյն. Ա. 16։

ԽԱՉՄ. Առաքէ զխաչն (Աւագինն սաստիկն) անձն, որ արդարեւ բան անուան իւրոյ խաչմարար. 102. հեթանոսաց եւ խաչմարարք են. 113։

= Դադարեցուցանէ զխաչմն. Ա. 15. զորդւոց խաչմն. Ա. 28 եւն։

ԽԱՆԴԱՄ. Խանդաղեալ խոչեղան յայտ իրեանց. 20։

= Եղբայր զօ Տիգրան խանդաղատ զարհեւութիւն զօ. Ա. 28. ընդ որ խանդաղեալ Տիգրան՝ բոր-հէր նմա ի յարքս. Գ. 21։

ԽՈՆԱՐՀԱԳՈՅՆ. Զայլ բազմութիւն խոնարհագունիցն աշխարհին. 124. 156։

= Բազմութիւն խոնարհագոյն գործաւորացն. Ա. 16։

ԽՈՉԱՆ. Ազգ անհնի արքային Աղբրայ, որ անուանեալ կոչէր խաչան. 41. 101։

= Ի պարսից վերջինն, որ անուանէր խաչան. Բ. 87. ընդ արհեստական խարգնալով. Բ. 89 եւն։

ԽՕՐԻՄ. Եւ նոյնպայն յարուցեալ յարդարէցին զուռնդ առ զուռնդ եւ ձախըն առ ձախըն, եւ

խմբեցաւ պատերազմն (Աշոտ Բագրատունի ընդդէմ Իսմայելացւոց). 25:

= Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին որ կոչի Ձիրաւ, եւ մատեան ճակատ առ ճակատ (Աշոտ Բագրատունի ընդդէմ Վարազդ). Գ. 37:

ԽԵՂԴԱՄԱՀ առնել. Զնորա մի ի որդւոց խեղդամահ արարին. 21. խեղդամահ առնելը. 100. եւ կախել խեղդամահ լինելին. 114:

= Հրամայեաց գետ խեղդամահ առնել. Գ. 14:

ԽՈԿԱԼ. Զառաջի արքային բերեալ խոկացին համար. 146. խոկայի կորուսել. 152:

= Զերագոյն միայն խոկացի. Գ. 65. զորայն ... խոկալ աստ. Գ. 64:

ԽՈՀԱԿԱՆ. Ոչ առանձին խոհական մասանց զգայութեանց ... միայն վասն հաստատութեան ի մասնաւորս մեր. 122:

= Գեղեցիկ մտաւորութեամբ զխոհականութեանց ... վասն պահելով զգայութեանն, Ա. 1. ի զխոհականութեանց խոհականութիւնս. Ա. 2. որոց ի բարս ... թեան եւ խոհականութեան զիրելութիւն կայլ. Ա. 24:

ԽՈՂԽՈՂԵԼ. Ախողխողեա՞յն յանօրէն որդի. 10. զոր Թեոդորոս խողխողեալ էին. 21:

= Սրով խողխողել կամ զեղոյ Հայրիկ. Ա. 27. յիւրոց զորացն խողխողի. Բ. 13. թէ Հայրիկ զեղոյ եւ թէ զադանի խողխողմամբ որոյ. Բ. 74:

ԽՈՇՏԱՆԳԵԼ. Մի խոշտանգեցէ զմեզ զառնալ ի հաւատոց մերոց. 29. ի տանջանս խոշտանգէին. 34. բազում Թշնամանօք կշտամբեալ խոշտանգել. 102. խոշտանգէր եւ զրկանօք. 127:

= Ոչ այլ ինչ խոշտանգէ (զմահ հաստատոյ), բանգի առին յանձն ուսել ի գահիցն. Բ. 14:

ԽՈՐՀԻՄ ԲԱՌՆԱԼ. Խորհեցաւ բառնալ յաշխարհէն Հայոց զանուն նախարարաց. 31:

= Նաեւ զազգն Ալվանեայ խորհեցաւ բառնալ. Բ. 83:

ԽՐՈԽՏԱՆԱՄ· *Խրոխտացեալ առ.* 30. *խրոխտա-ցեալ անզգամութիւն.* 36. *Իբրեւ խրոխտայով գոռոզութեամբ կամեցեալ.* 156. *խրոխտա-ցեալ հոլ առ ինքն.* 136:

= *Սա* խրոխտացեալ *ամբարտ զնեան իւր.* Ա. 10. խրոխտացելոյն *Դարիանու.* Գ. 9:

ԾԱԾԿՈՅԹ· *Զամենայն ինչ զոր գտանէին ի գանձս* ծածկութեան՝ *յաւելին նմա. եւ ոչինչ մնաց ի ծածկութեան.* 169:

= *Որոց ...* ծածկոյթ *վէմք եւ մայրաք.* Գ. 20:

ԿԱԽԱՂԱՆ· *Գեղարանօք եւ* կախաղանաւ *եւ զանազան տանջանօք հեղէին զեռանդ մարդկան.* 135:

= *Թողուլ ազատել ի* կախաղանին *զդաւաճանն.* Գ. 36:

ԿԱԿԱՆՈՒՄՆ· Չկականումն *ողբոյն բարձրացուցա-նէին.* 10:

= *Լուեալ զձայնն մանկանցն՝ հանգերձ մարցն* կականմամբ. Բ. 80:

ԿԱՐԳ ԲԱՆԻՑ· *Չի որպէս բանից կարգ է առել.* 128:

= *Եւ ոչ բերէ առել կարգ բանիս.* Ա. 7. 13 *եւ այլն:*

ԿԱՐԾԻՔ· *Այլ* զկարծիս *յաւ ինձ ցուցանէր.* 166:

= *Որպէս համարիմ ինչ հնգման հայեցողացն երեւե-ցուցանէ կարծիս.* Ա. 16:

ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԲԱՆԻՑ· *Չիկայէ կոխեալ* բառ-նայն զհակառակութիւն *նոցա.* 21. *բան այնպիսի նեղութեամբք զփեռպանութիւն կրել.* 20:

= *Ոչ է որէն դիւցազանց զայլոց դիւցազանց զար-միս* բառնալ զհակառակութիւն. Բ. 50:

ՀՈՒՐ· *Վառեալք հուր ազատասիրութեամբք.* 140. 145 *եւն:*

= Հուր *վառել (զինուս).* Ա. 10. Հուր *վառուա-ծոյն.* Բ, 79:

ԸՆԴ ԿՐՕՆԻՆ ԴԻՒՑԱՆ· *Դարձեալ ընդ կրօնսն զնոցին յաշխարհին իւրեանց.* 8:

= Ընդ կտակին գործոց քաջին Տերենտիոս. Դ. 39:
Հմմտ. Ոսն. Ը. 15. Բ. Թգ. ԺԱ. 15 եւն.

ՀԱՄԱԶԳԻ. Որոց (Խամաչէնթայեաց) ընդդատ լինել համազգին որք եւ կանայք. 141:

= Համազգիք քաջին ԽԻ. Բ. 27. առ զհամազգին իւր զՄուրքէն պատմայ. Դ. 65:

ՀԱՄԱՁԱՅՆ. Ձայնակցութեամբ իւր. 23:

= Որդէս համազն նորա կատարածան. Դ. 65:

ՀԱՄԱՏՈՀՄ. Զամենայն համատոհմ նախարարս. 121:

= Ազգայս տորա եւ համատոհմիցն. Բ. 64:

Աստուծ Ղեւոնդեայ եւ Մովսէսի:

ՀԱՅՀՈՅՈՒԹԻՒՆ. Որ ինչ գտանէր ի ձեռին արքայ հայհոյանօք ընդ անձին իւրոյ ոչ լինէր տալով զնոյն. 167:

= Ի հայհոյանս մերոյ նեղութեան. Դ. 57:

ՀԱՅՑՈՒԱԾ. Եթէ տեսուցես զհայցուածս իմ. 29, 30:

= Կատարէ զհայցուածսն. Դ. 55:

ՀԱՏՈՒԱԾԵԱԼ. Ստորոտ անկեալ ի նոյն առանձին... հատուածեալք փախուցեալ անկանէին ի Սերաստ քաղաքին. 155. գործեն ի Հայս՝ հատուածեալք ի կողմերէն Մոկաց. 36. հատուածեալք անկան ի կողմն արքային. 129. հատուածեալ ի զօրավարէն զնոցին ի դրունս Դարեհի. 8:

= Հատուածեալք ենին քաղաքին մեր. Բ. 8. վասն հատուածելոց կողմանցն. Դ. 8:

ՀԱՐԿԱՊԱՀԱՆՋ. Հարկապահանջ բանութեամբ վասն զէին զնոա. 119. տարեկանի էին բանութեանն հարկապահանջից. 125 եւ այլն:

= Ընդդէմ բռնաւոր եւ հարկապահանջ կողոպտչ. Ա. 23:

ՀԱՐԿԵԼ. Հարկեցուցը նոցա. 122. եթէ ոչ հարկեալ էիր իմ. 14:

= Հարկիւն հանգուցելոց ամենայն կողմանց հայոց. Բ. 25 եւն:

ՀԱՐԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ. Հարկատուութեան զնա կամակցել եւ մերձաւորել անդ ի հարկաց. 121:

= Այերանայ (գետ) համեմատ հարկեցուցանող բանից, Թադէոս ... Բ. 7· ի բոյ հարկեցուցանող բանից· Գ. 56։

ՀԵՂՁԱՄԱՀ· Հեղձամահ վճարէին ի կենաց· 25։

= Հեղձամահ եղեւ յերրոց անձնասպանութեամբ· Գ. 22։

Հմմտ· եւ Կոչանք· 120· գտան չարչարանօք հեղձամահ արարեալ ալքէն։ Այլոց անծանօթ։

ՀԵՂՄՈՒՆՔ ԱՐԵԱՆՑ· Հեղմունս արեանց կատարել· 127· ամենայն աւարառութեան եւ հեղմունս արեանց· 144· բազում հեղմունս (ապ· հեղուլ) արեանց ինքեանց յինքեանց համէին· 15։

= Հեղմունս արեանց ամենայն անդրառ· Բ. 20։

ՀԶՕՐ· Առ եղերբ գետոյն հզօրագունի· 37, 103, 132· հզօրագոյն իշխան բան զամենայն թագաւորս· 38։

= Իբրեւ զհզօր ինչ գետ· Գ. 36· գետոյն հզօրի ընդ մէջ անցանելով· Բ. 86։ (Հմմտ· եւ գետոյ բարեգնացին· Ա. 16), արանց ... հզօրագունից· Ա. 28։

ՀՐԵՇՏԱԿԱԿԱՆ· Զերկնաւորական երգս ի վերայ երկրի· 29։

= Զի զոյր անսլեալ հրեշտակական· Գ. 67։

ՀՐԿԻԶՈՒԹԻՒՆ· Հրկիզութեամբ բանակին ի մէջն (գիշերն)· 132։

= Հրկիզութիւն յիշատակացն· Բ. 46։

ՁԵՌՆԱՄՈՒԽ ԼԻՆԻՄ· Թեւ յերթ մեզ ձեռնամուխ լինել ի բանակարան փառացն Տեառն· 27· ձեռնամուխ եղեն յերա զոր ոչ կարէին վճարել· 137· ձեռնամուխ եղեն յերա աղաղակութեան· 138· Տաճար ձեռնամուխ եղեւ առ իշխանն Իսմայէլի· 139· ձեռնամուխ եղեալ անօրինացն· 34· եւ այլն։

= Ձեռնամուխ լինել ի բարեգործութիւն· Բ. 25։

ՂՕՂԻՄ· Կողեալ իբրեւ զանբան կայով· 133· զօդեալ թագէին· 135։

= Իբրեւ ի կարգի համբարատութեան դողեալ· Բ. 74։

ՄԱՔՐԱԳՈՐԾ․ Միայնոյ մաքրագործին (Աստուծոյ)․ 21:
= Այլիւր մաքրագործեսցի պարապեալ բանիւք․ Դ․ 65:
ՄԻՋԵՐԿՐԵԱՅՔ․ Անցանէր ընդ Կիլիկիա յԱսորւոց աշ-խարհն Միլոփիւոն, որ Թարգմանի Միջեր-կրեայք․ 103․ այլ եղեալ անցանել ընդ Մի-ջերկրեայս․ 111:
= Սահմանս հատանէ նմա (Վաղարշակայ) զմե-ծին յարեւմտից Ասորւոց եւ զԴաղեստանն եւ զԱսիա եւ զամենայն Միջերկրեայս եւ զԲի-ւթանիա․ Ա․ Ց․ ի թեւոյ իւր Միհրդատ հա-սուցեալ զՄաժաք եւ զհօրն Միջերկրեայցն (ապ․ Միջերկրեայցն)․ Բ․ 14․ Պոմպէոս... հասեալ ի Միջերկրեայս՝ զԱկաւրոս զօրապետն իւր յԱսո-րիս առաքէ՝ այլ պատերազմ ընդ Տիգրանայ․ Բ․ 15․ Շաղուս ... հասեալ ի Թեսաղոնիկէ, եւ նստէր ամիսս յոլովս ... Վաղենտիանոս ... գումար-եալ ի Միջերկրեայս առաքեալ հալածա-կանէ զզօրս Պարսից․ Դ․ 19: Եւ այլն:
ՄԻՏԻՄ․ Արանց ոչ միանգամ զնոսա իշխանութեան նորա․ 121:
= Ամենայն արանց միանգեր զնոսա Հեթանոս թա-գաւորին․ Դ․ 57:
Հռոմ․ եւ Շամ ՀԱԿԱՄԷՏ բարուց իւրոց․ 166
= Եւ մերոյն Սոսրովու ոչ յոր ՀԱԿԱՄԻՏԵԱԼ․ Բ․ 75:
ՄՕՐ․ Վասն մօրին կոչին ... Պատերազմեցաւ ընդ նմա ի մօրամէջ զաշտին Պաղիկոյ․ 19:
= Մարից եւ եզեգնապարակաց․ Բ․ 21․ զեզերս մօրին շամբոց․ Դ․ 59:
ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆ․ Իբրեւ զայս յաջողուած գործոյն տեսա-նէին․ 141:
= Տրոշութիւն յաջողուածոց ունէր ի մարտս պատ-ուել ըստ զամենայն որ․ Բ․ 49:
ՅՈՒՂԱՐԿԵԼ․ Կենդանւոյն յուղարկեցին ի խոյր ծովու․ 28․ եւ իբրեւ յուղարկեցաւ յաշխարհէն․ 28․ զվէրն յուղարկեցին յանձն․ 33:

= Զօրքն ... ի հրամայելոյն մեր յուղարկեսցուք [illegible]. Ա. 4. յուղարկէ զզօր իւր (ի [illegible]). Ա. 28 եւ այլն։

ՅՂԵԼ. Ուղարկել (պատգամ) առ ձեռնարկութիւ... յանձին կալեալ [illegible] (զիրս) պատգամաւոր յղե-լոյ. 38—39. 103. յղէր զեսպան առ Լեւոն. 103. 120. զպատուիրս ... յղէր հրովարտակս առ կայսրն. 106 եւ այլն։

= Յղէ զնոյն իսկ զՎարդան առ Պապ. Գ. 22. յղէ պատգամ առ Արշակ զօրս. Գ. 34. յղեալ մեծա-գործութիւն. Գ. 50. յղել Թշնամանս. Բ. 46 եւ այլն, յաճախ։

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ. Զթագաւոր լինել ի նախարարական տոհմէ. 23։

= Նախարարական ազգաց եւ տոհմից. Ա. 2. նախարարականացն ծննդոց. Ա. 4. նախարարական-ներս այսուհետեւ արարեալ. Ա. 8։

Մինչ Ղեւոնդ եւ Մովսէս կը կիրարկեն այս ձեւը։

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ. Կարգել պատուական նախագահութեան (Եփրատայ). 13։

= Հաստատել զքաւանս նախագահութիւն Եփրատայ. Գ. 13։

Հմմտ. Սեբէոս, 95. «հրամայեաց կալնուլ զնախագահութիւն»։

ՇՐՋԱՊԱՏԻՄ. Ահա շրջապատեալ պահեն զմեզ շարժ-ման[illegible] շրջապատեալ զմեօք ... բազմաց [illegible]. 33. փոխել շրջապատեալ. 103։

= Մինչեւ շրջապատէր հուրն. Գ. 55. ընդ շրջա-պատեալ [illegible]. Բ. 43. շրջապատեալ [illegible]. Ա. 11։

ՉԱՐԱՉԱՐ. ի չարաչար ապիրատութենէ զրպարտո-ղացն. 148. չարաչար կամք. 151։

= Իմացեալ զախտակիր բարս նորա եւ զչարաչար. Ա. 16։

ՈՐԴԻՍՈՒԹԻՒՆ. Ա՛ռ որ չոգան հարցանել զորդիսու-թեան գործոյն. 23. անչեխանայր ... զորդիսու-թեան զործոյն Հայոց. 145:

= Որոյ որդիսութեան գրութեան յորինուածոյ ոչ ի յանյիս մեր հասեալ. Ա. 16. այլ զայսր զայսն որդիսութեան ի կարգին պատմեցուր. Բ. 28:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. Աչաս ... փայթ յուսումնա-սիրութեան. 16:

= Գերմեզինաւս ... էր օրանչելի յուսումնասիրու-թեան. Բ. 72:

ՊԱՂ. ՊԱՂԻՍ. Եղանէլին ի վերայ պաղին ... խորաս-կեալ պաղին ... հասեալ պաղին. 25: Պաղպաղեալ էր (զետն) ի խաստութեան ջրոյն. 25:

= Պաղ անման. Գ. 45. ի զանազան հեշման հի-աքան պաղպաղեալ ծովեալ վտակին. Բ. 30:

ՃԱՌՈՑ. Հարեալ ջախջախեաց զԹեփուսն երեալ տապակա-ցայն առանձին ... եւ այնպէս ատամնեալ զնո-գինն փախուցան յաշխարհէն. 164—165:

= Հրամայեաց ջախջախել նարկանին յերկար, մին ի գանէլն ատամնեաց գնոցին. Գ. 14:

Համմ. Վարք եւ վկայաբանութիւնք Սրբոց. Բ. էջ 331. են. Հրամայեաց զգլուխս նոցա նար-կանին պայար ջախջախել:

ՃԱՆԵՄ. Զամենայն զօրս խորտակեալ ջախէին. որք մինչեւ էին ընդդէմ նոցա, ջախեցին ման-կութեամբ իրրեւ զփոշի. 150:

= Եհար վաղերս զգլուխն Երուանդայ ... ոսկեպո-ջախջախեր վախճանեցաւ. Բ. 43:

Համմ. Կայիոթ. 91. Եհար (այս. էգարհ) զգագաթն (այս. զԹաղն) Աղեքսանդրի եւ ջա-խեաց գանգուղացն նորա:

ՈՍՏԻԿ. Զամփիոն որք ընդ նոսա. 149. զոստիկ թագաւորին մարզպան. 137. ի ոստիկ մաս-վրդոց. 142. յոստիկ մազովայն. 147, 149. նա-խարարք եւ ոստիկք Հայոց. 29 ևն.

= Թագաւորութեան տամկին, Բ. 60. 92 և ն. Հասեալ հանապազորդ տամկաց. Գ. 36. զտամիկ չինականս. Գ. 7. անթիւ նեղութիւնք տամկաց. Գ. 68 (Ողբ)։

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ. Դիմեցին տաճկաստանս ի վերայ նոցա. 26. կազմեալ զզօրսն տաճկաստանս և խորախալով. 28, 33։

= Տաճկաստանս հարեալ տառապեցան զօրքն Հերովդի. Բ. 27. յայժ քաջաբար և տաճկաստանս լայնս. Գ. 32. պատերազմեալ տաճկաստանս. Բ. 54. վարել տաճկաստանս. Գ. 46 և այլն։

ՏԱՃԿՈՒԹԻՒՆ. ի նոյն ամի տաճկման Արգլայի. 155։

= Տաճկութիւն նորին ի Տիգրանայ. Բ. 17. տաճկութիւն Սլիվանեայ. Բ. 84. Արիւն ի դարձելիթեկայն զտաճկութիւն. Բ. 89. յաղագս տաճկման ամբարշտին Մերուանայ. Գ. 37 և ն։

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ. Հանդերձ տիեզերութեան. 106. 109։

= Բ. 20. 33 (չորս անգամ)։

ՏԻՐՈՂՆ. Որ ի սկզբանէ և այժմ արարեալ ի վերայ աշխարհի. 38. որ ի սկզբանէ պահեալ զգուշացութեան. 107. 151։

= Որ յսկզբանէ մերոյ ազգաց միշտ գործածանս միայն զօրք. Ա. 3։ Զամբարշտութեան ազգին մերոյ յսկզբանէ և այժմ. Բ. 92։

ՏՈՒՐՔ. Մասնաւորեցին ... ծառայութեան տուրքի. 31. մասնեալ զմեզ ի տուրքերին ծառայութեան. 4 և ն։

= Մասնակցութեամբ ի տուրքս կարգի պահել. Բ. 50. ծառայ և տուրք արդարև որովայնի լինելով. Բ. 22։

ՎԱՐԴ. Թարգմանեալ զօրավարքն ի վերայ իշխանին' մեկը զկարգն (այլ. վարդն) որ ի մեծին հարա. 3։

= Հաս վարդքն (այլ. վարդերը) զգլուխ Երուսաղղայ. Բ. 46։

Ինչպէս Հ. Ա. Վարդանեան, Թարգմանական գիտութիւններ. Գ. Վիեննա 1921, էջ 110—

112 ուղիղ նկատած է, բայց է վայր, ուսկից կազմուած է վաղրաւոր (Փ. Բիւզանդ, 100. ի վէպսն Արեւելից, 127. Հրտ. Տէր-Մկրտչեան): Միայն Ղեւոնդ եւ Մովսէս ունին բառս:

ՎԱՂՆՋՈՒՑ. Զվաղնջուց խորհեալ դաւաճանութիւնն. 123:

= Զբուցոյց վաղնջուց. Բ. 23. վաղնջուց ազգաբանութիւն. Գ. 48. զվաղնջուց գանձս նշանագիր ատենից. Գ. 53. ի վաղնջուց մինչեւ ցարդ. Գ. 19:

ՎԱՏԹԱՐԱԲԴԻ. Եղէր զուժ անօրէն եւ վատթարաբաղդի որդի աղախնոյ միոյ. 167:

= Իբր թէ բախտաւորմիք ընդ վատթարաբաղդուս ընակէ. Բ. 60:

Հմմտ. եւ բախտաւորի. Բ. 50:

ՎԵՐՆԱԳԻՐ. Գայէն վէմ մի մեծ ... որ ունէր վերնագիր դրոշմեալ օրինակ գոյն. Մարկիանոս ինքնակալ ... 41:

= Գտանէ մատեան մի հելլենացի գրով, յորոյ վերոյ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի. Այս մատեան ... Ա. 9:

Հմմտ. Սերգիոս, 1. Եբրայեցի այս սիւն (աղյուսէ) ունէր վերնագիրն այսպէս. Եւ Ագաթանգեղոս:

ՎԻՀ. Վիհ գրոց. ի բերան վհին. զկափարիչ վհին. ելանէր բոց վհին. յոր անկեալ ընկեցին զզործունեայս չարին. 154:

= Հրամայեաց ընկենուլ ի վիհ մեծ եւ ծածկել. Ա. 15. վիհս երկարս. Ա. 16. եւ ընկենուլ ի վիհ մեծ ներքոյ. Ա. էջ 92:

ՎԻՐԱԳ. Համառատեալ նոյն վիրագն. 133:

= Սերկիր կործանեալ զահագին վիրագն. Գ. 9:

ՎՏԱՐԱՆԴԻ. Համօրէն գրուոր երկիրս Հայոց արկանէր ընդ անհնազանդութեամբ վտարանդութեան. 135:

= Անմեղսն ազգին իւրոյ տարեալ զնա իբրեւ զվտարանդի առ զօրավարս իւր որ ի Հայս. Բ. 81. էթէ վտարանդիս ոչ արարեալ. Բ. 55:

ՓՈԽԱՆՈՐԴԵՄ· Եւ Լեւոն որդի նորա փոխանորդեալ զաթոռ հօր իւրոյ. 155· յաւելու։
= Փոխանորդեալ զթագաւորութիւնն Դիոկղետիա-նոս. Բ. 79. յաւելու։
ՓՈՂՈՑ· Ի մէջ գործոյ Հայոց ամբարուեալ զփողոցս աւանին. 24։
= Ընդարձակ փողոցիւք զեղեցկածս քաղաքին որո-շելով. Ա. 16։
ՔԷՆ· Վասն քինին զոր ունէր առ Արշամայ. 131։
= Ոխացեալ քինու գեղեցկին իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի. Ա. 13։
ՔԻՆԱԽՆԴԻՐ· Որպէս թէ քինախնդիր եղեալ ... վասն մահուան հօրն իւրոյ. 19. Ի մէջ Արտաւան ... պա-տերազմէր ընդ այգին իւրում, որպէս թէ քի-նախնդիր եղեալ մահուանն Վկիթի. 116. Վասն քինախնդիր լինելոյ կորստեան եղբօրն. 121։
= Ի գրգռել ... ի մարտ պատերազմի ընդ աքեմենի Ճամբրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի. Ա. 15. քինախնդիր անդէլոյն մարտից կամեցաւ լինել Շամիրամ. Գ. 25. զքինախնդիր լինել Յուսիկայ. Բ. 67։
ՕԺԱՆԴԱԿ· Զգաստացեր ... ունէին օժանդակ. 4։
= Տիգրան օժանդակ զնիւրս ունելով. Ա. 30։
Եր գործածուի հինէրուն քով առ հասարակ օժանդակ կամ, լինիմ, գտանիմ։

Պիտի պահանջուէր, որ նիւթ բառացու-ցակիս տայի նաեւ համառօտիւ պատկեր մը քերականական նմանութիւններու եւ տարբե-րական համաձայնութեանց։ Վերջինս համար որի-նակներ պիտի գտնեն հետաքրքիրները հա-մարտրբրութեան մէջ։ Քերականական նմանու-թիւններն ալ աւելի ուշադիր համեմատութեան կը կարօտէին, ինչ որ գանց ըրի յընթացս

ուսումնասիրութեանս. Համադրուած նմա-ներ կային աչքիս առջեւ, բայց դժուար էր անոնց մէջ չօշափել անհատականութեան նկարագիրը, որովհետեւ կը ներկայացնէին ձեւեր, որոնք հաւասարապէս նախորդ շրջանին մատենագրութեան այլ սեփհականու-թիւնն են, մինչ հեռու Ե. դարէն: Յովհաննէս Օձնեցւոյ Դպրոցը առանց տարակուսի ազդուած է թէ միոյն եւ թէ միւսին վրայ, եթէ ուղղակի ոչ, բայց ապահովապէս գրական արտադրութիւններու միջնորդութեամբ: Ընդհանուր նմանութիւն երկու հեղինակնե-րուս քերականական—ոճաբանական յատկա-նութիւններու մէջ կ՚արտայայտուի յատկա-պէս շարադասութեան եւ ոճին ընթացքին հա-տանքին մէջ. օրինակի համար Ղեւոնդի չղե-տայն հզօրագոյնին ունի մեծ յաճախութեամբ իւր նմանութիւնը Խորենացւոյ քով: Այս ակներեւ է ոճի տարբերութիւնը, զոր մասնաւորապէս Ղեւոնդի պարզութեան եւ Խորենացւոյ խրթնաբանութեան մէջ, բայց պէտք է նկատի առնել, որ Ղեւոնդ յօրինած է իւր Պատմութիւնը երիտասարդական հա-սակին, անմիջապէս Աղաթանգեղոսի եւ Սե-բէոսի ազդեցութեան տակ. գրած է ժա-մանակակից դէպքերու նկարագրութիւնը, որ ինչպէս յայտ եւ նկատուած է, առանց ընդարձակութեան, առանց հնարագիտու-թեան ի գործ դնելու. եւ ունէր աչքի առաջ հա-սակակից եւ թերեւս աւելի երիտասարդ

ունենգիր մը՝ Շապուհ Բագրատունի, որուն դժուարընկալ ոգւոյն ըլլար ամէն խրթնաբանութեան եւ պերճաբանութեան : Առաջ հակառակ ծերունին Մովսէս պատրաստուած էր գրի առնել անգիր ժամանակներու անցոյ պատմութիւնները, եւ այն «գեղեցկին մէջն խոկալով, ոչինչ մարդկութեանց պարապելոյ բանիցս» (Ա. 1) : Պէտք էր առ այդ հնարագէտ միտք. այր հանճարը կը ակնարկէր, հին խօսքը ոգւոյ ճարտարաբանէր : Արտաքին համեմատմամբ բաղմադիմութեան անհամաթութիւնն սրբագրել, ձայնի ելեւէջներով այն առայ ակար փաստերուն՝ այդ արուեստն է պերճաբանութեան : Եւ Մովսէս ինքզինքն կը խոստովանի իր հեղինակութիւնը այս հնարքներուն երբ կը գրէ Երրորդ գրոց «կերպը (ուր ունէր այլ եւս զրուար ազգին իր առաջ, եւ նման հեռաւորական հնարագիտութեանց պէտքը չէր զգար այլ եւս). «Ահա որ ինչ առ մերով ժամանակաւ եղեալ կամ գոյն ինչ հեռի գրեցից քեզ անսխալ, Երրորդ առնելով գիրս, ... հասարակաց խօսիւք անցանելով ըստ պատմութեան, որպէս զի մի ոք կրկնեսցի՝ ի պերճաբանութիւն գրաւեսցի առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ ամէն ամէն եւ անյայտ անձինքեն գրնթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց» (Գ. 1) : Եւ առաջի ալ Երրորդ գիրքը շարադրուած է «հասարակաց խօսիւք», պարզ, դիւրընկալ

ռնով, մինչ առաջին երկու գրքերու մէջ ըն-
թերցողին ուշն ու ցուցուչը դրաւուած է «ի պերճաբանութեան» հեղինակին, խրթին, յունաբան ասութիւններու «անհամարձակագոյն բանից» ցանցին մէջ։ Առանց տարակուսի եթէ «ղոյզն ինչ հեռի» ժամանակներու պատմութիւնն «Հասարակաց խօսիւք» յօրինել ուզողիր եղած է Մովսէս Հաւկանայի ըլլալու համար, յուսալի էր որ Ղեւոնդ երբ «որ ինչ առ մերով ժամանակաւս եղեալ» դիպածի պատմէր, ուրիշ շարժով «մաքրագոյն» եւ «Հասարակաց խօսիւք» գրէր իր Պատմագրութիւնը։ Այսպէս ալ եղած է գործնականը։

Յ. Նոյնութիւն մտքի եւ արտայայտութեան։ — Ղեւոնդ եւ Մովսէս այս անգ մէկ գգածում, մէկ պատկերաւորում գէպքերու եւ մէկ արտայայտութեան եղանակ ունին նոյնանման կամ համանիչ բառերով.

Ղեւոնդ.

148 Ց. Լաւ համարեցան զմահ անձանց քան տեսանել զնեղութիւն աշխարհին եւ զանարգութիւն եկեղեցեաց Քրիստոսի... ասելով. Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս. եւ մի տեսցեն աչք մեր կործանումն լեալ դպրութեան արանց գործարանաց մեր։

Մովսէս.

Ա. 13. Ա. (Արամ) ... յաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխել զսահմանս հայրենեացն եւ հարստահարել արեան նոցա տիրել արանց օտարաց։

13. Հանդերձէր (Թէո-
դորոս) զորդին իւր
զՎարդ. երթալ ընդ իշ-
խանին Ամրայ. եւ
[illegible] հրաման՝ նենգու-
թեան առնել [illegible]
միաբանել ընդ Թշնա-
մեացն... Եւ մատուցեալ
[illegible] Թէոդորոսի [illegible]
[illegible] (ի զօրավարէն Մու-
շեղ) [illegible] կարգել պա-
տերազմ [illegible]
[illegible] հրամայեալ նմա
[illegible]. Եւ
[illegible] ընդ [illegible]
[illegible] (զորդի
[illegible] եւ Մուշեղ)...
[illegible] զօրացեալ զորդի
[illegible] [illegible]
[illegible] Մուշեղ.
... [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] զօրա-
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible]). եւ
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], զի մի [illegible]
[illegible] [illegible]. Եւ
[illegible] ի մէջ [illegible]
[illegible] Մուշեղ՝ [illegible]
[illegible] [illegible]. եւ
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] Մու-
շեղ.

25. ... [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

Գ. 13. Եւ յորժամ զնա
([illegible]) ընդդէմ
Պարսից [illegible] [illegible]
[illegible], եւ [illegible] ընդ [illegible]
[illegible] [illegible] ի [illegible]
[illegible]. եւ [illegible] Պար-
սից [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] մեր [illegible] (որ
[illegible] էր [illegible] ընդ
[illegible]) [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] ի
[illegible] Պարսից [illegible], եւ
[illegible] [illegible]. եւ
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], եւ [illegible] ի
[illegible] [illegible].

Բ. 20. [illegible] էր [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], եւ

համանենայ եւ եւս առա-
ւել տառապեցեալ դառնա-
շունչ օդոյն … անկեալ ի
գետն Երասխ, բանզի պա-
ղացեալ էր ի խստութենէ
օդոյն:

ի յերկարել ձմերայնոյն,
եւ ի դառնահամ (ՎՏՐ.
դառնահոտ) փչմանէ հիւ-
սիսոյ պաղացեալ մաւ-
մանն …:

Մ. Սուքիասեանցի կը գրէ. Գ. Տ. «Բանզի ի ժամանակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեգական եւ օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանտահոտութեամբ փչէին…»: Անանց տարակուսի բառախաղով մը ուզած է հոս խօսիլ Մովսէս. այս ինքն հպատակութեամբ (Արէս = Մարտ) ամառն ժամանակ տեղի ունենալով ջերմութեան սաստ գիշերները ապականեցան եւ ժանտահոտութիւն մը տարածուեցաւ օդի մէջ: Այսպէս յայն պատահմանները Նմանութեամբ ներկայացուցած է ամառուան ջերմութիւնը նաեւ Ղեւոնդ (էջ 161). կ'ըսէ «Տանանս իշխանն … յաւուրս ամառնային ծագման Հեթեանոսաց կռապաշտութեան. եւ հարկանէր զօրանակ իւր ի գաւառին որ կոչէր Վերան, ի գծնդակ եւ յանհանդուրժելի ջերմութեան խորշակին: Եւ զորմանդակ առուր ամարայնոյ անդրուցանէր ի հնոցանն. արդ անձին զաւուրն: Որում ոչ կարացեալ հանդուրժել նախարարացն Հայոց՝ մախանանէին ի տապախառն օդոյն. որ վտանգեալ բառնայր ի կենաց աշխարհիս …»:

4. Նմանութիւն գաղափարակցութեան: Մովսէս ժողովրդական աւանդութիւններ եւ

կամ անպաճական մարդի յղացումները պատմական հանդերձանքով ընծայելու համար սովոր է շատ անգամ իրեն կաղապար ընտրել պատմական դէպքեր։ Իր ճարտար գրչին տակ կ'այլափոխուին դէպքերու արտաքին երեւոյթները միայն, շարժառիթները կը մնան անփոփոխ· որոնց վրայ ապա տարածելով իւրաքանչիւր նորահիւս հանդերձանքը, կը ներկայացնէ ամբողջին բարեխառնել կերպարանքի մը մէջ, հասուն ու գունաւոր անձնաւան։ Բայց որովհետեւ նման փորձերու մէջ յաճախ կարուած ձեւուած հանդերձները կամ երկար կ'ըլլան եւ կամ կարճ, մտադիր աչք մը դիւրաւ կրնայ վեր հանել պաճուճանքի տակ ծածկուած իրանը։

Մովսէս Խորենացի հին գրաւոր յիշատակարաններուն շահագործած է իր երեւակայութեան ազատութիւնը բարեփոխելու համար, Նոյնպէս կրած է հզօր ազդեցութիւն ժամանակակից դէպքերէն, որոնցմով այնքան լի էր այն դարը, երբ նա կը շարադրէր իր պատմութիւնը։ Ղեւոնդ գրի առած էր դառնոք իր երիտասարդութեան օրերուն։ Յետագայ համեմատութիւնները գեղեցիկ նմոյշներ են, թէ ինչպէս Մովսէս իր ժամանակներու եւ յղացումներու մէջ կը տանէր պատմութիւնները պատմական դէպքերէն, եւ յատկապէս Ղեւոնդի Պատմագրքին մէջ ընծայուած պատկերներէն։ Դէպքերը կը կրկնուին պարզապէս ուրիշ հանդերձներու

մէջ, այս անգամ ներկայացուած երևակայա-կան Թատերաբեմի վրայ:

Ղեւոնդ.

40—42. Եւ նորա (Վլիթայ) փոխանորդէ զիշխանութիւնն Սուլէյման ... նա յերկրորդ ամի իշխանութեան իւրոյ գումարէր զօրս բազումս և առեալ ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ և առաքէր ի դրունս Կասպից: Որոց եկեալ և մարտ եդեալ ընդ զօրս Հոնաց որ ի Դարբանդ քաղաքի. հարին զնոսա և հալածեցին ... և մինչեւ քանդէին զպարիսպ ամրոցին՝ գտին վէմ մի մեծ ի հիմանց նորա, որ ունէր գիր արձանագիր ... Եւ ապա Մսլիմ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ անցանէր ընդ պահակն ձորայ տարա-ծեալ սփռեալ յաշխարհն Հոնաց. և երթեալ բանակէր մերձ առ Թարգու քաղաքի Հոնաց: Իսկ բնակիչք աշխարհին իբրև տեսին զնէն, որ զարթուցեալ հասանէր ի վերայ նոցա, վաղվաղակի այլ առին ար-քային Խազրաց, որ անուանեալ կոչէր Խաքան: Իսկ

Մովսէս.

Բ. 65. Սա (Վաղար-շակ) Թագաւորեալ ամս քսան՝ մեռաւ... ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն հիւ-սիսականաց, զԽազիրս ասեմ և զԲասլս, ան-ցանեն ընդ դուռն Ճո-րայ եկեալ ... որք ան-ցեալ զաւարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատա-հեալ Վաղարշ ամբո-խիւ մեծաւ և ա-րամբք մարտիկօք ... և մեծ զհետ եկեալ անցանէ ընդ կապանն Ճո-րայ: Ուր միաբանեալ միւսանգամ թշնամեացն, յորինեցին ճակատ ... Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղ-նաւորաց:

* Հմմտ. Ղեւոնդ 16. Եւ ի չորրորդում ամին (685) ահրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսայինն ազգն, որ ասին Խազիրք ...: Տես և էջ 17:

նորա առեալ ընդ իւր զբազմութիւն զօրացն՝ եւ զա-մենայն յաղթանդամ հսկայազունս իւր ... (Մոյիմ) ընդ չնաւն կովկաս ... ճանապարհ արարեալ զերծանէր մազապուր ի ձեռաց թշնամեացն:

Ղեւոնդ.

57—59. Զօրն ժամանակաւ դարձեալ զրգռէր ոգւոց զօրավարին Մահմետի ի վերայ աշխարհին ձեռաց. եւ խնդրէր յէխանէն հրամայել զի զօր բազում, եւ խոստանայր նմա՝ առնել զաշխարհն ձեռաց ի հնազանդութիւն ծառայութեան: Իսկ նորա զումարեալ զօր բազում եւ առ ի ձեռն նորա երրեւ առս ՄԾ: Եւ խաղացեալ Մահմետ ի կողմանցն Դամասկոսայ բազմութեամբ զօրացն ի կողմանս արեւելից՝ ... երթեալ հասանէր ի մասն ինչ ձեռաց աշխարհին եւ պատէր առ երր զնացն հզօրագունին, որ Թոմայ կոչի: Դրէ հրովարտակ առ արքայն ձեռաց. Ընդէր, ասէ, զու միայն ընդդիմեալ ոչ մտանես ընդ հնազանդութեամբ իշխանին մերոյ...

(ձեռնարկութիւն պատասխանի առնէ) ... յար

Մովսէս.

Բ. 50. Զայսու ժամանակաւ միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով եւ զկէս Վրաց աշխարհին՝ մեծաւ ամբոխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր: Ժողովէ եւ Արտաշէս զիւրոց զօրացն բազմութիւն, եւ լինի պատերազմ ի մէջ երկոցունց ազգացն քաջաց եւ աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգն Ալանաց. եւ գնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, եւ բանակի առ եզերբ գետոյն ի հիւսիսոյ. եւ հասեալ Արտաշէս բանակի ի հարաւոյ, եւ գետն ընդ մէջ նոցա:

Բայց քանզի զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց ածեն առ Արտաշէս՝ զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Ալանաց, տալ Արտաշիսի զինչ եւ խնդրեսցէ. եւ երդ-

ցանկութիւն քո ի համբառ- գեղեցիկ կուսից իմոց ինքըն արքայ համբերեցայ զերգ զնեղ զանձն քո (ի վտանգ)... բայց թէ քանայ յիմէն ինդրեալն բառ արիւն թագաւորաց ազգ քեզ եւ յարուցեալ երթիցեն խաղաղութեամբ ի տեղի քո.

Իսկ Մամիկոնի զարմեալ յղեալ առ ձեռբակուր. Տուր ինձ, ասէ, աղջիկունս Է., եւ զնոցին ի քեն խաղաղութեամբ. ապա թէ ոչ պատերազմաւ եկից ընդդէմ քո: Եւ յանձին կայսր արքայն ձեռաց (զիրս) պատերազմին ընդ այս. եւ առաքեաց առ Մամիկոն եւ ասէ. Մեր աղջիկն ի բանակի քում, մինչեւ կատարեցից զխնդրուածս քո. (ձեռաց թագաւորք խաղաղութեամբ փոխանակ աղջիկներուն կը զինէ 4000 այր եւ կը պահէ զարշաւանս.) ... Եւ եկեալ յերր զնոյն բանակէին ընդդէմ նորա. ... Եւ առաքէր առ Մամիկոն զարամարն. Արի, ասէ, զոր հաշեցերն յինէն՝ զայս էԹ աղջիկս յամենայն իշխանութեան

մանուկ եւ զայլին աւելր հաստատեսցէ մշակներ-տարս, որպէս զի մի եւ մանկունսն Սյունեաց առաջարկեսցէ հինդ կրզին յաշխարհն Հայոց.

Եւ ի յաւուրս յայնմ Արտաշիսի առ ի այս զզատակին՝ զայ բար պատանւոյն յանին զնայն ի զարուած մի ... եւ ի ձեռն Թագաւոր ձայնէ ի բանակն Արտաշիսի. Ահա ասեմ, որ բաշ Արտաշէս, որ յայթեցեր բաշ աղջին Սյունաց, եկ համանեաց բանից աշխարհի զաներ Սյունեաց՝ առայ զզանից ...

Եւ յուսայ Արտաշիսի զազգայնոյ իմաստութեան բանս՝ զնայ յեղր զնոյն եւ տեսեալ զկոյսն գեղեցիկ. եւ յուսայ ի նորա բանս իմաստութեան ցանկացաւ կուսին. Եւ կոչեցեալ զզայրկանն իւր զՍմբատ, յայտնէ նմա զկամս սրտի իւրոյ, անուն զորինացն Սյունաց ի կնութիւն իւր. եւ զա-

իմում ընթերցի պատուասիրաց քոց։ Արդ առեալ զպատուասուրս յորուց բառ Թուոյ այլնակս իմոյ՝ անց յայս կոյս զնայս, եւ առաջ զազդիմանս իմ բառ Թուոյ վիճակաւ ում եւ հասցէ. ջողէ մարս պատերազմի լինեցի ի մէջ գորաց քոց։

Եւ ես ասեմ նմա յանկայս գնայն, զի միջամտայն անցցեն առ նա։ Իսկ նոքա անխարհագրդ մասը ընթերցայ զպատուասիկան գորայն՝ անցին յանկայս գնայն իրրեւ արք երեւան հաջոր։ Եւ իբրեւ վախճանեցին զանգաներն՝ հրամայեր արքայն մեծաց յորմամբել ի փերայ զորուն Թամայեցի։ ... եւ ի մէջ ամեայ կատարեցին ի սուր սուսերի, մինչեւ ոչ մնաց ի նոցանէն այրեայ եւ փախստական։ ... Եւ այսպէս կորացոյին ամօթով զօրմեայ յարքայէն մեծաց՝ զնացին յերկիր ընկալութեան իւրեանց։

չինս եւ ուխտս հաստատել ընդ ազգի քաղդեն, եւ զդատանին արժանել ի խաղաղութիւն։

Եւ հանդոյ Թուեցեալ Սմբատայ, յղէ առ արքայն Արաբաց՝ առայ զակկին որդւոցն Արաբաց զՄահմեդի ի կնութիւն Աշոտայ։ Եւ առէ արքայն Արաբաց. «Եւ սոսի՝ ասացէ քաղի Աշոտյեա հազարս ի հազարաց եւ բիւրս ի բիւրուց ընդ քաղաքաց կոյս որդւոցն Արաբաց»[1]։

[1] Արաբաց Թագաւորի այս բացագանչութիւնը ենթադրուածաչին է. նա կ'ուզեմ հաս անհնարինութ անաներ Սամձեանի 20·000 քաղաքի զինուորներու կորուստը ի դին մեծաց Թագաւորի քաղաքի որդւոցըներու։

Եւ ոչ ևս յաւել ելանել ի պատերազմ ի վերայ աշխարհին մերոյ.

113—114. Զօր բազում գումարէր Արտաւան որդի Արտաշիսի և առնոյր ընդ իւր զիշխանն Աշոտ հանդերձ նախարարօքն և նորին հեծելովք, և միաբանեալ առաջնորդէին յաշխարհն Հոնաց (=Կասպից)։ Եւ մարտուցեալ ընդ թագաւորին՝ հարին զզօրս թագաւորին և առին զքաղաքն. Իսկ զայլ բազմութիւն և զաւարն առեալ դառնային Խոռայէլի հանդերձ իշխանաւն Աշոտով դառնայր Արտաւան ի կողմանսն Հոնաց մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ։ Եւ իբրև հասանէր ի շահաստանն Պարսից՝ արարին ի գերելոյն և յաւարէն հրճուանս և առատէր իշխանին իւրեանց Հայոց. և զզարդուցանէր նմա զիրս յաղթութեանն. ... Իսկ Արտաւան զխաղաղեալ աւարն հանդերձ գերելովքն բաշխէր զօրացն իւրոյ. այլ մեան Աշոտոյ, և այլոց պատուաւոր նախարարացն նուէրս և պարգևս....

Ք. 52. Արշամ ... յետ այնչափ արութեանց՝ պատերազմն եղբօրն Սանատրկայ յաշխարհին Ասորեստանի հանդերձ զօրու երթայ հրամանաւ Արտաշիսի թագաւորին Պարսից. հայր Սանատրկոյ, և այլ ամենայն թագաւորաց աշխարհին Ասորոց, և հալածէր զեգրայրն Սանատրկոյ. զոր վասն հերքէ Արշամ, և ապստամբէ ի վերայ այլոց եղբարցն Սանատրկոյ, և զերկիր հասարակութեան առեալ. զամենայն միահամուռ առնէ զերի առաքելոյն Աբգարու։ ...

Ք. 53. Եւ ոչ կամեցան հնազանդել նմա (Արտաշիսի Պարսից արքայի) բնակիչք երկրին որ անուանեալ կոչի յերկրին յայսն Պարսկահայ գաւառ, որ է Պերժանին յետոյ, և Նախիջևան, և այլք ևս բաց ընդ նմա. Կայսրն երկիրն յայն տանն պատահմամբ ի մերոյ արքայէն. Վասն որոյ առաքէ ի վերայ նոցա զԱրշամ

ամենայն զօրօքն Հայոց։ ... Իսկ Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան. բայց զերկիրն Կասբից աւերեալ՝ առաւել քան զԱրտաշատեան գերի առնէ ի Հայս ... վասն որոյ արժանի բան վաստակոյն պարգեւէ նմա Արտաշէս զման արքունի ... եւ զաւարն ամենայն նմա թողու։ ...

5. Աշխարհագրական եւ ազգագրական ծանօթութիւններու նմանութիւն։

ա. *Մովսէս իւր «Հայոց պատմութեան» մէջ կ'ակնարկէ յաճախ թէ իրեն լաւ ծանօթ է Գողթն գաւառը, գտնուած է այն տեղ եւ լսած ժողովրդեան բերնէն հին զրոյցներ եւ երգեր* (Ա. 30. Բ. 49, 61 *եւն*)։ *Տեսանք արդէն վերը* (*էջ* 9—10), *թէ նաեւ Ղեւոնդ այն կողմերը գտնուած կ'երեւայ։ Երկու պատմագիրներուս ծանօթութիւնք գաւառին տեղագրութեան երեւան կու գայ յատկապէս հետեւեալ հատուածին մէջ, ուր կարծես մէկ է աչքը, որ կը նկատէ շրջակայքը, եւ մէկ է գրիչը, որ կը նկարագրէ գրեթէ նոյնանման բառերով։*

Ղեւոնդ.	Մովսէս.
7. *Եւ անդուստ (Ծամակաբերդի) ի գերութիւն գաւառն Մարաց եւ զզա-*	Ա. 30. *Իսկ զՍնդուկ... եւ զբազումս ... ազգովն հանդերձ պատա-*

ռեան Դողքն եւ զդաստակերան Նախըսամնու. եւ զրաղումն յարանց ընդ սուր անցուցանէին եւ զայլս զերի վարեալ կանայք եւ մանկանաւ անցուցանէին ընդ զետն Երասխ ընդ հանն Զուղայոյ:

18. Գունդ մի աւազակապետութեամբ ... յարձակեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ... զարծէին զանբարշտութիւն յաւանս Մարաց ի երամ, ի Զուղայ եւ ի եօրնէւթնէ... նենգով եւ բազմութեամբ զերեալքն ... ընկեցուցանէր յարեւելեայ աւուց մեծի լերինն Մասեաց ի սահմանս Դողքան, որ են Տամբատ, Ոսկիոցոյ, Դամզոյնս եւ որ այլ առ եղերբ գետոյն գաւառակերանն, յորոց մինն էր Վրանշնհիր, մինչեւ հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. եւ զերիս աւանսն՝ զերամ եւ զՋուղայ եւ զեօրշապատն... խաղ ի մէոս կոզմանէ գետոյն զրոյոր զաշտն. արոյ զյուխն Արփանկան, մինչեւ ցետն ինքն ամուրն Նախճաւանու։ ... Իսկ պաշտօնեայս այս Աստուծոյ ի եղն Մարաց, որ առ սաամր լերինն ընակեցան։

Թէ՛ Ղեւոնդ եւ թէ՛ Մովսէս ցոյց կուտան հոս անծանօթ ծանօթութիւն յիշուած վայրերուն, կը հաստատեն տասնեւ կամ նոյն տեղեկութիւններ բացատրելու եւ զետի հոսանքի մասին։ Ասուելութիւնն եւ նմանութիւնը վկաներն են երկու հեղինակներու անկախութեանը, բացատրութիւններու միաձեւութիւնը կ'ապացուցանէ ժամանակակցութիւնն եւ նոյնութիւնը երկու պատմագիրներուն։

բ. Կը գրէ Մովսէս Բ. 47. «Պատմի առըս ի նոյն աւուրս ներկայ այգ զորդին Տուրայ, պատանին հինգ հանդերձ տասամբ, յանուն հօրն իւրեանց Տրունիոս»:

Տրունեաց ազգը, որ կ'իշխէր Դողթան կամանց գաւառակին, առաջին անգամ կը յիշուի Պատմութեան մէջ Ղեւոնդէն, «եւ որք ի տանէ Արշակունեացն եւ Տրունեաց» (էջ 144). «Իսկ ի տանէ նախարարացն կախաղանեցան արք չորք, որք էին ի նոցանէ երկուքն ի տանէ Տրունեաց եւ միւսն յՈւրծայ գեղջէ» (147): Այս մասին խօսք եղաւ առա-ջին մերայոյն, էջ 10:

գ. Խորենացի, Բ. 57, ծանօթ եւ մերձա-ւոր կը ցուցնէ իւր զինք Արշակունեաց տոհ-մին եւ կը ներկայէ զանոնք այլ հրէական ծա-գումէ, նկատելով անոնց մէջ Սամսոն ա-նուան յաճախակի գործածութիւնը: Թէպէտ եւ զայթած են, կ'ըսէ, առանց «ի կողմանց որեւէիցէ Արեաց աշխարհին», այս ինքն Ա-մատունի կողմերէն, «որոց են առաս բնու-թեամբ հրեայ, ի Մանուէլայ ումեմնէ, որոյ որդի էր մեծահասակ եւ ուժեղ, Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է հրէից՝ բստ յուսոյ զնախնեացն կոչել զա-նուանս: Բայց է ճշմարիտ, որպէս եւ այժմ եսկ է տեսանել ի զարմս Ամատունեաց, բանզի անձնայք եւ բարեձեւք բստ պատշաճի վայելչ են անձինս իւրս եւ ուժեղք»:

Ղեւոնդ իր Պատմութեան մէջ, էջ 144.

146 տասնմին կերպով կը յիշէ Աստուածնեաց շահատակութիւններ 775ի պատասխանութեան ժամանակ, որոնք Արճէշի քով կը կռուին Վասակ Բագրատունեաց իշխեւ զինակիցներ։ Եւ էջ 168 կը պատմէ գաղթականներու շուն, որոց առաջնորդք Շապուհ տանէ Աստուածնեայ եւ Համամ որդի նորա։ Ինչպէս ուրիշ տեղ (Համմա. էջ 24) տեսանք, Հասանորէն նաեւ Ղեւոնդ այս գաղթականներու թուին մէջ էր. ուստի ի մերձաւոր ծանօթ տոհմին յառաջութիւններուն։

Դ. Սորենացի մասէն ծանօթ կ'երեւայ Տայոց աշխարհին եւ մերձակայ Կողին։ «Եւ այսպէս կատարեալ՝ կարգէ (Վաղարշակ) պետղմանս Մամարայ եւ զՊոնտացիս եւ զԵգերացիս. զատնոյ զհիւսիսեան առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի գիջին եւ ի մառախլուտ տեղիս մայրեաց եւ ի յոռութեան. զեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն, հաստատելով զլեռնայինն եւ զջերմահոսն ի դաշտերդ եւ ի զուգադեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսեան երթիցէ։ Դոմա գերկու առաջարական տնտատախիտս հանդերձ լերամբքն կարգելով, եւ որոց տեղիս, եւ զՋերմութիւնն Կողայ՝ ի մարանդս այգեաց եւ բուրաստանաց» (Բ. 6). Կը գրէ այլուր գարմեալ. «Ի սորա (Արշակայ) աւուրս այգմունք մեծ լեալ ի գաւիս մեծի լերինն Կովկասու

յաշխարհին Բուլղարայ, և բազումք ի նոցանէ հաստատեալք էին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ի ներքոյ Կողայ, յարգաւանդաող և ի հացաւէտ տեղիս մինչև ի ժամանակս բազումս» (Բ. 9)։ Այս կողմերուն քաջածանօթ է նաև Ղևոնդ.

Հայ Գաղթականները Շապուհ Ամատունւոյ առաջնորդութեամբ կ'անցնէր Կողի վրայէն դէպի յունական բանակն. հոն «ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կողյ արաբները հետամուտ կ'ըլլան գաղթականներուն, և կը ջանան արգելել ձորերը անցնիլ։ Բայց հայ զօրքը կը խորտակէ թշնամւոյն ուժը և «ինքեանք անցանէին ընդ գետն Ակամփսիս, որ ի կողմանս Տայոց բղխեալ՝ երթայ զհիւսիսով արևմտից, անցանելով ընդ Եգեր՝ մտանէ ի Պոնտոս»։ Յունաց կայսրը Կոստանդին կ'ընդունի սիրով հայ գաղթականութիւնը և «բնակեցուցանէր ի բարւոք և յարգաւանդ երկրի» (ի ներքոյ Կողայ) (Ղևոնդ, 168—169)։ Ղևոնդ այս գաղթականներու թուին մէջ էր, ուստի ունեցաւ առիթ անձամբ ծանօթանալու երկրին արգաւանդահող և հացաւէտ տեղերուն։

Ե. Մ. Խորենացի գիտէ Վրաստանի Վերին անուանակոչութիւնը. կը գրէ. «Ի Վերիայն յեզր երկրի յարևմուտս»։ «Ի մերոյ գերութեանն ի Վերիացւոց ազգայն, զոր էած Նաբուգոդոնոսոր» (Բ. 8, 11)։ 774ին մեծ ապստամբութեան նախօրեա-

կին Արտաւազդ Մամիկոնեան եւ իւրայինք հերթեալ պատրաստէին յաշխարհին Եգերացւոց. եւ առանձին անձամբ զիշխանութիւն անձին իւրոյ ի վերայ Եգերացւոց եւ ի վերայ Վեռիայ (այլ. Վէռիոյ, Զեռիա), որ են Վիրք*» (Ղեւոնդ, 139)։

Գ. Յոր. Բ. 81 կը գրէ Ճենաց մասին. «Արքուն ամե Ճենրակուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատուի բագատրութեան... Իսկ-ստակս սաստէր (առ Արտաշիր) խնդրել զնա (զՄամգոն). եւ ի չլակին Արտաշրի՝ պատերազմ ի վերայ նորա յարինէ Թագաւորն Ճենաց ... (յետ մահուան Արտաշրի Շապուհ) յղէ առ Թագաւորն Ճենաց՝ ասելով, թէ Մի թուեսցի քեզ գժուար զի ի ձեռս քո ոչ կարացի առնել զՄամգոն ... այլ վասն անխռով գրեց աննելոյ հայանեցի զնա յաշխարհին իմմէ ... որ հաւատար է նմա մահու. եւ արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս եւ ընդ քեզ։ Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երկրի երկրին խաղաղասէր ասեն զոլ զազգն Ճենաց՝ յանձն առնու առնել զխաղաղութիւն, ասացի յոյս ինձ է, եթէ են արդարեւ խաղաղասէր եւ կենսասէր ազգն Ճենաց»։

Ղեւոնդ (էջ 37—40) կը պատմէ Մահմետի արշաւանքն Ճենաց դէմ. եւ կը գրէ.

* Հմմտ. Յոր. Աշխարհագրութիւն, 605. «Վերիա, այս ինքն Վիրք. յետ ին կողմ Եգերաց — Սարմատիա առ Կովկասու մինչեւ յԱզովեանց ... առ Կուր գետով»։

«խոստանայր նմա (ամիրապետին) առնել զարքայն ձենաց ի հնազանդութիւն ծառայութեան ... Եւ երթեալ հասանէր ի մատն ինչ ձենաց աշխարհին ... զրէ հրովարտակ առ արքայն Ճենաց. ... զու յա՞մ ապստամբեալ չհնազանդիս մեզ. մի արդեօք իբրեւ զազգկունաց քո համարիս զմեզ, յորոց միջի փերեւեալ ճախանես ... Բայց մի յանհոգս լեալ յապաղեսցես զպատասխանի գրոյս. այլ արագ դարձուսցես այսրէն։ Իբրեւ ընթերցաւ զգիրն արքայն ձենաց, որ կոչէր Ճենբակուր ... խորհէր թէ զի՞նչ առաջէ բանիցն պատասխանի ... (Եւ գրէր այսպէս). զիտասջիր զի աշխարհս մեր ոչ է մանալ ընդ հարկաւ ուրուք. եւ ոչ եա ի յանձին կալայց. բայց թէ ընծայ յինէն խնդրեսցես՝ բաս որինի թագաւորաց տաց քեզ, եւ յարուցեալ երթիցես խաղաղութեամբ ի տեղի քո։ Իսկ Մահմետի դարձեալ յղեալ առ Ճենբակուր՝ ասէր ինձ առէ ազգկունս էթ, եւ զնայցիս ի քէն խաղաղութեամբ. այս թէ ոչ՝ պատերազմաւ եկից ընդդէմ քո։ Եւ յանձին կալաւ արքայն Ճենաց [զիրս] պատգամին յղելոյ ...»։

Ղեւոնդի տողերուն մէջ գեղեցիկ կերպով կարկառուն ընծայուած է Ճենբակուրի «խրոխտաբան» բարքը, մինչդեռ այն «կենդանէր» պերճախօսութիւնը։ Այն աղբիւրը, որ հաւաքուած է Ղեւոնդին Ճենբակուր յորջորջումը

ճենաց թագաւորին¹ եւ առ հասարակ այս գրոյը, կարող էր տեղեկացուցած ըլլալ նաեւ մանրամասնութիւններ ճենաց բարքին վրայ. ինչ որ Ղեւոնդ աւելորդ համարած է գրի առնել իր Պատմութեան մէջ, նոյնը Մովսէս գիտցած է չահագործել «Հայոց Պատմութեան» համար: Թէ՛ միոյն եւ թէ՛ միւսին մէջ ցայտուն է գաղափարակցու-թիւնը:

6. Դատողութիւններու եւ ըմբռնումնե-րու նոյնութիւն:

Մ. Խորենացի Հայոց սերունդը կը բղխեցնէ յորդւոյն Յաբեթայ՝ «Թիրաս ծնանի զԹորգոմ. Թորգոմ ծնանի զՀայկ» (էջ 19, 32, 42). անկէ նաեւ կը համարի Հայ ժողովուրդը տան Թորգոմայ. Հայկ «անուանէ զանուն յանդագայական Հարք, այսինքն թէ հարք են առաջին բանակեալք՝ ազգը տան Թորգոմայ» (33): Անշուշտ ունէր հոս Մովսէս աչքի առաջ ազգային աւանդութիւն մը (Հմմտ. Բուզ., էջ 1, 2, 28, 155, 192, այլ. Պատմ., Ագաթ. 16, 776, 796) եւ յատկապէս մերձեցուցած է Եզեկիէլի «Թորգոմայ տուներ»:

¹ Հմմտ. առ այս Hannès Sköld, L'origine des Mamiconiens d'après Moïse de Khorène. Revue des Etudes arméniennes VI (1925), p. 131—136, ուր ձեռնարկուած անուններ թրքական քան չինական յորջորջումներ կը համարուին: Ղեւոնդ յառաջ է դրած հատուածներէն արտաքսուած այդպիսի, ա՛յն դէ-նուորներէն, որոնք մասնակցեցան Ը. դարու կէ-սին Կովկասի հիւսիսային կողմերը մղուած կռիւ-ներուն:

Այս ըմբռնումը հաստատ արմատ գտած էր Ը. դարուն. եւ Մանդանը, որ իւր ամբոխավար քարոզներով ապստամբութեան կը գրգռէր ժողովուրդը՝ ի մէջ այլոց կը մարգարէանար անանց հայկական թագաւորութեան մասնաւոր վերադարձը. «Այժմ ընդ հուր դարձցի զաւազան թագաւորութեանն միւանգամ ի տունն Թորգոմայ» (*Ղեւ.* 141)։ *Նաեւ Ղեւոնդ կը պատմագրէր «վասն ժամանակագրաց տանս Թորգոմայ»* (170)։ *Ուսկից կը տեսնուի թէ ժամանակին ըմբռնումն էր Հայ ժողովուրդն նկատել տուն Թորգոմայ, մինչ Սեբէոսի համար չէ ունեցած այն որ եւ իցէ իմաստ, ուստի եւ ոչ անգամ մը գործածած է զայն իւր Պատմութեան մէջ։*

7. Ժամանակակից պարագաներու նոյնութիւն։

Սեբ. Ա. իբ (իգ), կարեւոր կտուած մը կ'ընծայէ մեզի, ծանօթանալու իւր ժամանակի պայմաններուն. կը գրէ.

«Կորեալ թագաւորաց մերոց եւ համար նոցունց որդի ի հօրէ անցելով։ — Արդ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թէ թագաւորաց, մինչեւ ցանէրութիւնն Պարթեւաց։ Քանզի ինձ այսորիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք. որպէս բնիկք եւ իմոյ արեան առուք եւ հարազատ հարազատք։ Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ գալ փրկչին եւ զիս գտնել, եւ առ [illegible] յաշխարհ զմուտն իմ

լինել, եւ նոյն անէութեամբն խորախնանալ, եւ յարդեցայ ապրել վտանգիցս: Այլ վաղ ուրեմն փախեաւ ի մէնջ պատանութիւնն այն, բէ արդեօք եւ վինակ: Բայց այդ եւ առ ստարաց բազմադրութեանց կացեալ ընդ նոցայն զմերս ազգի ածից զկարգ բագաւորացն, զի մերոյ աշխարհին ընկէք պատկառերք առք այնոցիկ, զորոց զանուանան ի ներքոյ գրոշմեցուք»:

Մոլենայի գիրք թէ «Վաղ ուրեմն» գագտած է Հայոց թագաւորներու յաջորդութիւնը, ինչը այժմ, «արդ», «առ ստարաց թագաւորութեամբն կացեալ», ստարացուրթին բանաւորներու իշխանութեան ներքեւ, համեկայացուած է գրել իր ազգին հին թագաւորներու յաջորդութեան պատմութիւնը, ենթարկուած «արդեաց վտանգից», ժամանակակից բազմապան հարստահարութեանց: Նախնի թագաւորներու որով հայրենիքի բարօրութիւնը բարեբաստիկ եւ երջանիկ կը տեսնէ, կեանքը կրկին անասկէ առով երանելի երջանիկ. եւ կը վառի իր սրտին մէջ հայրենասիրութիւնը, կ՚ըղձայ տեսնել որով աշխարհ եկած ըլլալ, ընդ «նոյն անէութեամբն խորախնանալու» համար: Անոնք «ստարք» չէն, այլ «ընկէք եւ իմոյ արեան ատուք եւ հաւատոյ հարազատք»:

Անկեղծ արտայայտութիւն հայրենասէր սրտի, անխարդախ ակնարկութիւն ժամանակի եւ պարագաներու:

Կորիւն մը պիտի չկարենար ստորագրել այս տողերուն տակ. եւ ոչ ուրիշ մը իր երիտասարդ եւ կրտսերագոյն ընկերներէն։ Թերեւս նաեւ Ղազար Փարպեցւոյ համար «վայ ուրեմն փախած չէր այն պատահումը եւ ոչ ալ անհնարութիւնը թագաւորութեան վերահաստատման»*։

Եթէ մտքով անցնենք Մ. Խորենացւոյ գրչին տակ Ղեւոնդի սիրտը, որ կը ներշնչէր գրչին տողել այդ տողերը, զարմանալի պիտի չերեւար մեզի արտայայտութեան եղանակը։ Նա կարող էր համոզուած ըլլալ թէ «վայ ուրեմն փախեաւ ի մէնջ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ», այս ինքն եթէ թագաւորութեան պատահումը փախաւ, երանի թէ նաեւ արդի չարաչուք վիճակը փախչէր, այն գրկումին փոխարէն գտնէ այժմեան գոնէ համգամանքներն խնայուէին մեզի։ Աւելի քան 300 տարիներ անցած էին այն օրուան վրայ երբ դադրած էր Հայոց թագաւորութիւնը. եւ չկար յոյս անոր վերանորոգութեան։ Ժամանակի համգամանքներն անտանելի էին, վասնզի ամէն կողմէն. աւարբին յուժը ծանր ...

* Նոյն ինքն Մովսէս, եթէ ուզած ըլլար կերպել ինք զինքը Սահակայ եւ Մաշտոցի աշակերտ, — հեշտէ կ՚ըմբռնուի առ հասարակ — պիտի չըլլար ինք զինքը գծագրել որ հայ Թագաւորներու պորտ չէ պատահած իր մօտերն յաջորդ, որովհետեւ այս պատահումն ըմբռնելով պիտի ըլլար նա գանէ քանաւոր Վռամշապուհի օրով։

Մանուկները երբ կը քարոզէր «ահա մերձեալ է ժամանակ փրկութեան ձերոյ, զի այժմ ընդ հուր դարձցի դատաստան թագաւորութեանն միւսանգամ ի տուն Թորգոմայ, առնուլ ձեռն զվրէժ յազգէն Իսմայէլի» ... կը համարէր Ղեւոնդ թէ «մոլորութեան հոգւով շարժեալ մարգարէանային սուտս եւ ընդունայնս». կը պատմէր «առնուին սուտս եւ ընծայէն ի սրտից որ բան որէ» - եւ որոնք կը հնարէին անոր քարոզներուն, անոնք «պատրեայք» էին «ի կարծիս տան մանկանց» (141) եւ մանուկները «խաբեբայ եւ մոլեկան այրք» է։ Բայց եւ այնպէս շատերը հաւատացին այն «տեսանողին»։

Աշոտ Բագրատունին է միայն որ յընչայ կը բերէ այդ ամէնը. եւ Ղեւոնդ համակարծիք է անոր։ Չէին սխալած. Փորձը ցուցուց թէ հայկական ուժը անբաւական էր «զդէմ ունել զօրութեան բազմագլուխ վիշապին» (142—143)։ Ձախողեցաւ ապստամբութիւնը։

Ուստի ինչպէս Ղեւոնդ, նոյնպէս Սամուէլ չունէին յոյս, թէ իրենց օրով պիտի վերադառնայ այն բարեբաստիկ պատահումն թագաւորութեան։ Սամուէլ տեսաւ Բագրատունի տան բարգաւաճումը, բայց իր մարգարէական հոգին չկրցաւ գուշակել թէ դար մը յետոյ պիտի գար այն «պատահումը»։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՏՈՒՆԵ-ՐՈՒ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ։

Տ. Նոյնութիւն միտումներու։ *Մովսէս կը յայտնաբերէ իր Պատմութեան ընթացքին անչափ համակրութիւն դէպի Բագրատունիները եւ անզուսպ հակակրութիւն հանդէպ Մամիկոնեաններու. նոյն զգացումներուն հաղորդակից է եւ Ղեւոնդ։*

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ։ Մովսէս գիտէ թէ Բագրատունի ազգն չէ այժմ մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհիս Հայոց (Բ. 3)։ Բագրատունիները սերած են «ի Հրէիցն» եկած գերուոր եւ իմաստուն նահապետէ մը՝ Բագարատէն, Շամբատի որդիէն, որուն Վաղարշակ տուած է «իշխանութիւն ազգաթագադիր լինել Արշակունեաց» (Բ. 3. հմմտ. եւ Բ. 33)։ Բագրատունիները հաստատուած են «ի Սպեր գաւառի, ի չէնն Սմբատաւանի» (Բ. 37), մօտ ի Բայբերդ. անոնք ծագմամբ Աբրահամու ցեղէն են, Դաւիթ մարգարէին արիւնակից եւ աստուածապաշտ. տուած են կրօնի համար զոհեր (Բ. 24). եղած են հաւատարիմ նեցուկները հայ թագաւորներու, դայակները որդւոց (Բ. 37), ասպետներ (Բ. 43)։ Առաւելէս իր գրելին՝ Սմբատայ ծառայութիւնը կը վարձատրէ տալով անոր «բազց մեծայն յերկրոյ գնդացն եւ ի կարմիր կօշկէ, եւ ուլէյի քան զհայրենական գիր թագակապ

առաքելութիւնն եւ դիւցազնութիւնն արեւմտեան գրոցն՝ հաւատայ ի նա զամենայն գործ Հայոց, եւ զբոլոր աշխարհին զզօրաժողովս եւ զհամօրէն ասենն արքունիս» (Բ. 47)։ Սմբատ քիչ յետոյ կ'ընդունի Արտաշէսէն նաեւ «զմասն արքունիս որ ի շէնս Գողթան եւ զՄեղրու աւանսն» (Բ. 53)։ Բայց Սմբատ երկար չի վայելեր այս ամենափառ իշխանութիւնը. իր վրայ կը ծագէ արքայորդւոյն Արտաւազդի նախանձը, որուն առջեւ ակցի ատոյով «զնաց զնացմամբք Աւարետանի, ի բնակէ կամօք թագով դիւցազնութեան գործոյն Հայոց»։ Հոն «Հրամանաւ Արտաշիսի ընկէց ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱշխի նատուցեալ զբաղմութեան ծերութեան. բանզի էր ի ծերութեան կին արարեալ յԱնդրեատենայց հաւաք յայն կողմանս, զոր յայժ սիրելով, վասն այնորիկ եւ զնորին կողմամբք բնակեցաւ»։ Այնուհետեւ «իշխանութիւնն գործոյն ամենեցունն» կ'անցնի Արտաւազդի ձեռքը։ Բայց Արտաշէս իր միւս արքայորդիներուն անիրաւած չլլալու համար նոր բաժանման կ'ենթարկէ «դիւցազնութիւնն գործոյն». Արեւելեանը կը յանձնուի Արտաւազդին, Արեւմտեանը՝ Տիրանին, Հիւսիսայինը Զարեհին, իսկ Հարաւայինը կը թողուի Սմբատ Բագրատունւոյն ձեռքը (Բ. 53)։ Մովսէս Բ.ի որով Բագարատ ապետ, որդին Սմբատայ կը կարգուի «զօրավար արեւմտեան զնդին» (Գ. 6). իսկ ա-

ասոր որդին Սմբատ ասպետ Գայլի որով կը ներկայանայ արդէն ասպետ (Գ. 37, 38)։ Նոյն ասպետութեան կը ժառանգէ Սմբա-րով Գ-ի որով Սահակ ասպետ, որ էր հանէր Վաղարշակայ եղբօր Արշակայ (Գ. 43, 44, 46, 51)։

Մովսէս այս տեղերու մէջ նկատած է Հայաստանի 790—806 շրջանի պատկերը. գոյզն փոփոխութեամբ կրնանք պատշաճեցնել զայն դարուն հանգամանքներուն, որոնց մէջ ապրած է Ղեւոնդ։ Առաւել իրաւամբ կարող էր ըսել Ղեւոնդ թէ Բագրատունի տոհմը հայոց մեծ նախարարութիւն է ի մէջ աշխարհիս։ Իր խոստովանութիւնը կը յուսի տեղերուս մէջ. «Ինձ թուի, թէ որ այժմ կոչին Բագրատունիք Բագարատ»* Բագա-

* «Բագարատ մեծ իշխան ասպարապետութեան» կը յիշուի տասներն անդամ Փ. Բիւզանդի քով (Գ. 7, Դ. 4)։ Գիտէ նաեւ Սեբէոս (էջ 6, 9) «Բագարատ որդի Փառնաւազայ»։ Այսուհետեւ մինչեւ Ը. դար չի պատահիր հայ պատմագիրներու քով։ Ղեւոնդ գիտէ Բագարատ Բագրատունի հայր Աշոտոյ (750) եւ «Սպարապետն Բագարատ, որ 785ին մեռաւ ի Դարոնոյ (էջ 128 եւ 161)։ Ասոր մինչեւ Ը. դար շատ գործածական չէր։ Բագարատ = Բագարատ ասուպարանութիւնը Սարեհացւոց շատ ծանօթական է։ Պաւարատ ժամանակի Բաբելոնական արձանագրութեանց մէջ կը պատահի Bagratum անուն մը (հմմտ. Albert T. Clay, Documents from the Temple Archives of Nippur, էջ 84)։ Եթէ ստուգաբանութեան երրորդական ձայնագրելը համարենք անունը, շատ շատ պիտի համեմատուէր երր. bkrh = կով բառին հետ, որով ոմանք Թէրեքա անունը ստուգաբանել կ'ուզեն (H. Bauer, Was bedeutet Rebekka? ZDMG. 1913. էջ 344)։

գիտ է, եւ Ասոյ՝ Աշոտ[10], գոյնպէս Վասպուրկան՝ Վարազ[11], որպէս Ճամբուռ Սմբատ[12]» (Բ. 63)։

Հայ բանակին աղաբաղեսութիւնը կամ «իշխանութիւնն զօրացն ամենեցուն» 760էն ետքը կը գտնուէր Բագրատունիներու ձեռքը։ 786—820 շրջանին բովանդակ Հայաստանը կը կառավարուէր Բագրատունիներէն. անոնք իսմայելական կարգերով գրաւած էին իրենց նաեւ միւս գլխաւոր նախարարութիւնները. այնպէս որ ամենայն ինչ Բագրատունիներու ակնարկութեամբ կը կատարուէր։ Թ. դարու սկիզբը Հիւսիսային կողման ամէրը կը ներկայանայ Աշոտ Մսրակեան, Աբելեկեան, Աբեւմանեան եւ Հարաւային կողմերունը՝ Աշոտ Սահակեանի որդիները՝ Դաւիթ, Բագրատ եւ Սահակ (տե՛ս այս մասին քիչ յետոյ)։

Նաեւ Ղեւոնդի աշխին «երեւելի են Բագրատունիք եւ Ամատունիք ի մէջ նախա—

---

[10] Աշոտ պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կու գայ 601ին. «Պատմ. Բագրատունի, որդի Աշոտոյ տարեկերի». Սեբ. 56։ Բագրատունիներուն սերունդն առնուլ կրնան կ'երեւայ այս Թուականէն ետքը, բանկացեալ Է. եւ յաջորդ դարերուն։ Աշոտ թերեւս արտաքին արտաստանութեան արմատաւորը նկատուի։

[11] Վարազ պատմութեան ծանօթ է. Հայկական շրջաններու մէջ կը գործածուի միայն իբրեւ ձեւ-գիր. Վարազ-Տիրոց, որդի Սմբատայ Բագրատունւոյ. Է. դար (Սեբ. յաճախ. Հմմտ. եւ Ղեւոնդ, 39)։ Վարազ-Սահակ եւայլն։

[12] Սմբատ՝ Բագրատունիի տան ամենահին անունն է Է. դարէն սկսեալ։

բարաց Հայոց» (16), «ճոխ եւ պերճ յիշխանութեանն» (16), «խոհական հանճարով» (142), «յամենայն վարս երկրայինս զգաստ եւ առաքինանայր եւ ազնուական քան զամենեսեան եւ ծանօթ երկիւղին Աստուծոյ, եւ հոգաբարձու ամենայն բարեգործութեան, փոյթ յուսումնասիրութեան, զարդարիչ եւ շինող եկեղեցեաց» (16), խաղաղասէր, արդասէր, հակառակ ամէն աղաւաղականի մեծարկութիւններու (122-123, 142—143). անոնք «բոլոր աշխարհիս պարծանքն» են, եւ «զգայուն պերճութեամբ նախարարներու գլխին», «փառքն ազգիս Հայոց» (124): Թագաւոր կամ Փաւստոս չեն շռայլած այսքան գովասանք ի պատիւ Մամիկոնեաններու:

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ: Երբ Բագրատունիները այսպէս բարեհամբիկ, տիրասէր եւ աշխարհաշէն կը ներկայանան, ասոնց հակառակ Մամիկոնեանները տիրանենգ եւ աշխարհաւեր են, բարեգործ եւ արիւնռուշտ. անոնք իրենց ճանապարհը պատմութեան մէջ ողողած են արիւնով: Արդէն իրենց բնիկ երկրին՝ ճենաց աշխարհին մէջ վտարահամբաւուած էին Մամիկոնեանները իրենց արմենեններէն, բարեգործներ: Մամկոն եւ Կոնակ եղբայրները մեծ նախարարներ էին, ճենաց թագաւորին դայեկորդիները: Մամկոն կը շարախօսուի իր եղբօրմէն ճենրակուրի առջեւ իբրեւ տիրանենգ. եւ թագաւորը կը հրամայէ մահուամբ պատժել ար-

բազբումը։ Սա վասնզի վերահասու՝ կ'ա–
նապարէ փախստեամբ ազատեցնել անձը. Ար–
տաշիր Սասանեանի քով կը գտնէ ապաստան.
բայց Ճենբակուր կը պահանջէ փախստա–
կանը. երբ կը մերժուի խնդիրը՝ պատերազ–
մով կը սպառնայ։ Արտաշրի որդին Շապուհ
հարկադրուած կը զգայ ինք զինքը հիւրին
ճանապարհ ցոյց տալ, որպէս զի իջեցնէ
Ճենբակուրի զայրոյթը։ Մամգուն այս ան–
գամ Հայաստան կ'ապաստանի, ուր կը գտնէ
Տրդատի հիւրասիրութիւնը։ Ճիշդ այս մի–
ջոցին ընդվզած էր Հայոց Թագաւորին դէմ
Սլկունեաց մեծ նախարարը եւ ամրացած
Ոգական բերդին մէջ կը դիմադրէր Թագա–
ւորի կամքին։ Տրդատ հրաման կ'արձակէ.
«Ով որ ածցէ առ իս զնահապետն ազգին
Սլկունեաց՝ տաց նմա յաւիտենական իշխա–
նութեամբ զգեօղս եւ զդաստակերտս եւ զա–
մենայն իշխանութիւն ազգին Սլկունեաց»։
Բազմահնարն Մամգուն կը մտերմանայ նեն–
գամութեամբ Սլկունեաց նահապետին հետ.
կը հրապուրէ որսի. կը սպանէ. տիրանա–
լով բերդին [illegible] կը կոտորէ բերդա–
կանները. եւ այսպէս ի գին արեան կը ժա–
ռանգէ Տարօնը. այնուհետեւ իր տոհմը կը
կոչուի «Մամգոնեան», որ են Մամիկոնեան–
ները (Բ. 84)։ Մ. Խորենացի այսպէս մեկ–
նաբանած է Փաւստոսի եւ Սեբէոսի հաղոր–
դած աւանդութիւնները Մամիկոնեաններու
ծագումի մասին, ցոյց տալու համար որ

անոնց մուտքը Տարօնի մէջ կատարուած է տիրանենգութեամբ, այսօրէն ճանապարհով։ Այս բացատրութեամբ պիտի արդարանար Բագրատունիներու տիրապետութիւնը Տարօնի վրայ, Բ. դարու առաջին տասնեակին. պիտի չմերժուէր Մեհրուժան Արծրունւոյ հիւրասիրութիւնը, որով Վասպուրական ապաստանած խնդրոյ Մամիկոնեան եղբայրները պատուեցան եւ պահուեցան. եւ Մամիկոնեան անմատանց հոգերը բանադրուեցան Բագարատ եւ Աշոտ Բագրատունիներէն թէ Տարօնի եւ թէ Բագրեւանդի մէջ։

Մ. Աբեղեանցս «Հայոց պատմութեան» մէջ երկրորդ անգամ երեւան կու գան Մամիկոնեանները յանձին Վարդանի, իբրեւ գործակից Տիրիթի՝ Պնելի սպանման գործին մէջ (Գ. 22—23)։ «Երդնոյր Վարդան եւ ասէր. Իմովք ականջօք լուայ ի Պնելայ, զի ասէր, թէ ոչ թագաւոր հարկեալ իմում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն գորա եղեւ [13]»։ Վարդանն է, որ որսի ժամանակ «ընդ խորս ինչ վիրապակաւ» կը սպաննէ զՊնէլ (Գ. 23)։ Բայց անպատասխան չի մնար Վարդան. երբ ապստամբած Արշակէն առ Շապուհ փախստական կ'երթար Վարդան, իր եղբայրը Վասակ հետամուտ կ'ըլլայ իրեն եւ նենգաւոր կը սպաննէ. այսպէս Մամիկոնեան մը «ի

[13] Կը յիշեցնէ Գրիգոր Մամիկոնեանի վրէժխնդրութիւնն՝ Աշոտէն՝ իր եղբօր Դաւիթի սպանման համար (տե՛ս վերը)։

հարազատ եղբօրէ իւրմէ» կը պատասխանուի։ Վեռնըս պիտի ըսէր. հարցանել չար ներմանցն չար արդիւնաւորութիւնն»։

Հետաքրքրական է եւ այս մէջբերումը. Հայոց նախարարները Դուգսան Կամսարական եւ ընկերք, որոնք Արշակ Բ.ի հետ կը գտնուէին Յունական բանակին, կ՚որոշեն Սարգիս Դ.ի ծառայութեան մէջ մանել. Սարգիս յանձն կ՚առնէ անյիշաչար ըլլալ։ Դագաւոն թագաւորին հաւանութիւնն կը յայտնէ նախարարներուն, որոնք կ՚անցնին անմիջապէս Հայաստան. «Բայց Սամուէլի Մամիկոնեանի չինչն ընբռնելով զթագին Սարգիսու եւ զդաւաճան թղթայն նախարարացն՝ զատուցեալ ի նոյանէ գնաց առ Կայսրն Արկադ[14], ...Իսկ Արկադեաց բարի արարեալ նմա[15], հրամայէ պճառատար թղթոցն Հելլէն գրով ի գիտանի իւրում գնել, զի պատճէնքն յիշատակք ազգաց ապառաժրոցոյ, որ կայ մինչեւ ցայսօր[16]» (Գ. 48)։ Ասասի զարձեալ

14 Այս տողերը գրուած են, ինչպէս ինծի կ՚երեւայ, Ղեւոնդի ազդեցութեան տակ. կը պատմէ Ղեւոնդ, Աշոտ պատրիկ թէպէտ միաբանեցաւ նախարարներու հետ եւ ապստամբելով Արաբներէն անցաւ Յունաց կողմը, բայց յետոյ զղջալով հեռացաւ միութենէն եւ ուզեց զայրացուցի միւսանգամ միանալ Արաբներու հետ։

15 Այսպէս կը մեկնէ Մ. Աւգերեանցի Մամիկոնեաններու մէջ հիւղի անկախութիւնը Բիւզանդական Յոյնի վրայ։ Այս գաղթը պատահած է ասկայն քառ ամենայն հաւանականութեան Զ. դարու երկրորդ կէսին։

16 Նման մէջբերում մ՚ալ կը պատմէ Ղեւոնդ Սմբատ Կիւրապաղատի մասին. Նոյնպէս ու ապստամ-

գրմութիւն նախարարաց միութեան եւ մասնութիւն։

Մամիկոնեաններու առաջին անգամ Ե. դարու առաջին քառորդին կը ստանան դիրք Հայոց պատմութեան մէջ, ունենալ հինգե-րորդ գահ նախարարացն Հայոց, հրամա-նաւ Վռամայ եւ բարեխօսութեամբ Սահակ Կաթողիկոսի, երբ Համազասպ Մամիկոնեան կը խնամանայ Պահլաւունի տան առնելով Սահակի դուստրը իրեն կին (Գ. 51) եւ այս-պէս կը վայելէ Կաթողիկոսի պաշտպանու-թիւնը. ուստի ոչ ըստ արժանեաց կամ իրաւանց, այլ միայն ի շնորհս Կաթողիկո-սին։ Արդեօք այն, որ ամէն ջանք տարած է այսպէս անշքացնելու Մամիկոնեաններու դերը պատմութեան մէջ, այսքան ալ զիջած է ընել Մամիկոնեաններուն, որպէս զի Կար-միր Վարդանի առաքինութիւնը կերպով մը օրինաւոր ցոյց տայ, բայց զարմէն իբրեւ յաջորդութիւն իշխանութեան մը, որ կը պատկանէր Բագրատունիներուն[17] (մերժին

ընելով Արտաշիրի նախարարներու հետ համաձայնեցաւ Սասանեան բանակէն, մտաւ կայսեր ծառայութեան մէջ. եւ ընդունելով ընծայուած Փայտ (Բաթու՞մ) քաղա-քին մէջ. բայց այս հրապուրուելով Արտաշիրի ընդմիջելու կայսեր դէմ եւ վերադարձաւ Հայաստան. այս ապերախտութիւնը չմոռցուեցաւ ի Բիւզանդիոն. որ մէջ նոյն ատեն (Զեւոնդէն) կարդացուածներէն ամէն մէկ գեղջ նոյնն ընթեռնու մինչեւ օրս, այս ինչ ի յիշատակ ազգաց ապստամբութեան. Ղեւոնդ, էջ 38։

[17] Այս անցքին բով ուշադրութեան արժանի է այն պարագան, որ Ը. դարու երկրորդ քառորդին Աշոտ պատրիկ կը ստանայ իշխանութիւնը, որ կը

Բագրատունի ազատազգեան էր Սահակ ա-սպետ)։

Եթէ յառաջ բերուած տեղիքները զգալ-տուին մեզի այն Թուականից սխալները, զո-րանք ծրարած է Մովսէս իր կարգաբարին մէջ ի վէպս Մամիկոնեաններու, առաւել պիտի ապշեցնեն զմեզ իր կեղծիքները, որոնք նպատակը կը հետապնդեն, Մամիկոնեան տոհմին ի պարծանս պերճին կառուցած յու-շակերտներն խարդախել, ըսել զէպքեր՝ որոնք Մամիկոնեան հերոսներու պարծանքն են եղած, վերագրել ուրիշներուն։ Բագրատու-նիները, որոնք առանց կարեւոր յիշատակ-ներու անցած գացած են, ներկայացուած են մեծագործ, աշխարհահռչակ, քաջարի. բայց յուռած, լաւ եւս խարդախուած են նպատա-կաւոր չարամտութեամբ Մամիկոնեաններու գործերն, որոնք լեցուցած են Դ. եւ Ե. դա-րերու Հայոց պատմութեան պանծալի էջերը։

Ինչո՞ւ այս անտանելութիւնք Մ. Խորե-նացւոյ քով. ի՞նչ նպատակաւ ջանք տարած է անշքացնել ազգի մը քաջարի, ահռաւէր, աշխարհահռչակ դէմքերը։ Եթէ Խորենացի ա-պառաժ վէմերէ աղբիւրներ կը բղխեցնէ ծծելու համար ջուր ի յագուրդ, ի՞նչ պատ-ճառ ունէր արհամարհելու եւ առ ոտն կո-խելու Փաւստոսի ծաղկալից մարգերէն

պատկանէր Մամիկոնեաններուն — բարեխօսութեամբ Մուսան սարկաւագին եւ Հրամանաւ ամիրապետին, սակայն ոչ իրաւամբ, այլ ի շնորհս։

րցնող ամենադուարթ ակումբները, հայ ժողովուրդի գրաւոր աւանդութիւնները: Ի՞նչ չու՞ երեն, եթէ եկող սերունդը հաւատար իր կեղծիքներուն եւ երես դարձնէր այդ-րադեսութեան առն, որուն պատմագիրներն եղած էին Փաւստոս եւ Ղազար: Համակրութիւնը կը խօսի հոն:

Այս տեսութեամբ յուծման բանալին կ'ընձեռէ մեզի Ղեւոնդ: Ը. դարու Բագրատունի եւ Մամիկոնեան նախարարութիւններու մրցակցութիւնը ատաւձնաբերելով բարեկի կ'ըլլայ մեզի նաեւ, թէ ինչո՞ւ Մովսէսի Պատմութեան մէջ կը պակսին 440ին յաջորդող շրջանին դէպքերը, որոնց գլխւորներն էին Մամիկոնեանները, նահատակները հայրենիքի ազատութեան:

Ոչ նուազ համակրութեամբ վարուած է հանդէպ Մամիկոնեաններու նաեւ Ղեւոնդի գիրքը: Եւ որովհետեւ ինչպէս Մովսէս, նոյնպէս Ղեւոնդ ընդունած են պատմագրելու յանձնարարութիւնը Բագրատունի իշխաններէն, պէտք է ենթադրել թէ անոնք իրենց կարգադրանքներուն եղած են Բագրատունիներու, արձակուած նեւերը Բագրատունեան գինարաններու մէջ միուած պատրաստուած են. Բագրատունիներու գդածուծերուն թարգմաններն են եղած Մովսէս եւ Ղեւոնդ:

Մանսթանանը այժմ ի մերձաւոր երկու նախարարութիւններու մրցակցութեան:

Մուաւիա, երբ նուաճեց Հայաստանը, 663ին «զօրավարի իշխանութեան (զօրացն) Հայոց» յանձնեց Գրիգոր Մամիկոնեանի, որ այս 685ին ինկաւ Խազարներու դէմ մղուած պատերազմի մէջ։ Իրեն յաջորդեց Աշոտ Բագրատունի պատրիկ (685—690)։ Աշոտի մահէն յետոյ կ'երեւայ թէ իշխանութիւնը յանձնուեցաւ (Վարազ—Տիրոցի՞ որդւոյն) Սմբատ Կիւրապաղատին։ Վերջինս վախճանեցաւ հաւանօրէն 727ին (Մարկուարտ, էջ 25)։ Ղեւոնդ կը յիշէ յաջորդին անունը. թերեւս ըլլայ «Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետ Հայոց», որուն իշխանութեան տեւողութիւնը յայտնի չէ [18]։ Յամենայն դէպս 732ին իշխանութեան թիկնածուներ կային

[18] Դաւիթ Դուինեցւոյ վկայաբանութեան մէջ (Հայապատում, Բ. § 196) կը կարդամ. «Եւ հանեալ ի ժամանակս [illegible] Հայոց Կաթողիկոսի (677—703) եւ Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց իշխանի, յորում Տաճիկք տիրեալ ունէին զաշխարհս Հայոց, եւ ոստիկանք զօրուն որ ի Հայս՝ Արգլոյ անուն, զաւն եւ շարաբաշխ, որ մինչ հեգմամբ արհամարհէր ամենայն զաւարճանս, յագգման յարինս։ Արդ զայն կը կարդանորոսի Դաւիթ Դուինեցին եւ նահատակութեան ժամանակը կը կարծուի 696, Յունուար 24, Բշ. կամ 703, Յունուար 22, Բշ. (Վկայաբանութեան նոյն մէջ «էր որ ջաւն եւ երեք էր արեգ ամսոյ յաւուր երկուշաբթու, ի վեցերորդ ժամու»)։ «Եւ այնորիկ փութով ի տեղին հասանէին՝ Սարգսաւ Աբ[illegible]ունեաց եպիսկոպոսն... եւ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն Հայոց. եւ Արտաւազդ նորին եղբայր, քաջամ սպասօք. եւ ինքնեանք ի փայտէն՝ առաւ ի Ս. Գրիգոր գնչխաւրս երանելոյն Դաւթի... Եւ զգեստներն որով խոցեալ, ընդ բան զաւհեալ յինքն Հայոց. Մուշեղ սպարապետն որդի [Գրիգոր] Մամիկոնեանի եւ Մարգարիտի, զի խաչ ձեռագործ պատուէալ, յիշատակ այդպէս յաղթ ամեմի խորոյ։

Մամիկոնեան եւ Բագրատունի նախարարութիւններէն։ Այս թուին Հայաստանի ոստիկան կը կարգուի Մուսան որդի Մահմետի. «Իբրեւ հասանէր Մուսան ի քաղաքն Դուին՝ յանդիման լինէին նմա նախարարք Հայոց։ Եւ խօսէր ընդ նոսա բանիւք խաղաղութեան, եւ կոչէ առ ինքն զԱշոտ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունեաց, եւ տայր նմա իշխանութիւն պատրիկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանաւ Հեշմայ. եւ բազում պատուով պատուէր զնա» (Ղեւ. 112)։ Այս ընտրութիւնը ամբողջութիւն կը պատճառէ Մամիկոնեաններուն. «Դաւի խմացեալ որդւոցն Արտաշիրայ[19] զպատիւն Աշոտոյ, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հեշմայ եւ զօրավարքն Մուսանոյ [նախանձեցան] եւ յամխաւսութեամբ կէին ընդ նմա, մինչեւ հասնէր զմտութիւն նոցա յականջս որդւոյն Մահմետի» (իմա՝ ոստիկանին Մուսանոյ)։ Եւ վարվարակի հրամայէ (Մուսան) ածել զնոսա եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի՝ զԳրիգոր եւ զԴաւիթ, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան. եւ զրէր ամբաստանութիւն զնոցանէն, թէ հակառակք եւ խռովարարք են իշխանութեանն Աշոտոյ։ Եւ հրամայէր տանել զնոսա յԱմանն կախելով, որ է անապատ,

[19] Հաւանօրէն «Արտաշիր» որդւոյն Մուշեղայ Մամիկոնեանի։ Խօսքը Գրիգոր եւ Դաւիթ եղբայրներու մասին է, «որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան» (112)։ Արտաշ անունը Մամիկոնեան նախարարութեան մինչեւ այս թուականը անծանօթ է։

և դնել զնոսա ի կայսեան քաղաքի մինչև վախճան կենաց իւրեանց» (էջ 112—113)։

Զի դատաստանաբանք դատամարդիկք, թէ ի՞նչ հիմամբ ասացաւ ճշմարտին Սամիկոնեան եղբայրները Աշոտի ընտրութեանն։ Անշուշտ ունէին անոնք թեկնածութեան իրաւանց-րմէ անտարակոյս զրկումը վիրաւորանք եղաւ իրաւունքի։ Մուսան լսեց անշուշտ անոնց պահանջքը Դուռնոյ նախարարական խորհրդին մէջ. բայց հզօր բազկով և հաստատով լուծեց ինքնին վէճը, առանց իրաւանց հարցնելու։ Այս առեղ կարելի է մտածել թէ Աշոտն ալ իր կարգին գործադրեց ճարտարութիւն՝ խնդրին ի նպաստ իւր վերջաւորութեան համար։ Յամենայն դէպս Սամիկոնեան եղբայրներու արարքն ընդհանուր անարգար վէճին վերջնական լուծումը չէր։

744ին ծագեցաւ Օմմայեանց և Աբբասեանց մէջ ներքին քաղաքային կռիւը. Մուսան, Հայաստանի երկեամի ոստիկանը, Օմմայեան անէն, կ'ուզէր ամիրապետութեան աթոռը յինքն գրաւել։ Այս շփոթի մէջ կը յաջողի արտաքսականներուն քախուր-հայնանով գերծեալ որդիքն Սմբատայ ի կալանաւոր պատանդէն (բանդէ՞ն)... անկան ի Հայս։ Եւ իբրև հասին յաշխարհն Հայոց, յետ առելու ինչ ժամանակի երթեալք ի կողմանս Վասպուրականի աշխարհին՝ խաչտանգանս և աղաղակ մեծ յարուցանէին ի վերայ երկրին։ ... Այսպէս իբրև գիրս մարտին

եւ զամբոխ ժամանակին առաջին՝ ակամա վերադարձին հանգստեալ լինել իշխանութեան Աշոտոյ. եւ ամենայն արիւք ջանային զայրակցութիւն դնել անձին նորա: *Եւ յարձակեալ ի վերայ նորա ի գիշերի․․․ կամէին սպանանել զնա: Բայց Աշոտ «փախստական եղեալ ազրէր ի ձեռաց նոցա»* (118—119). *Այսպէս Սմբատեան եղբարք սկսան կրկին հաստատել իրենց իրաւունքը:*

Հայաստանի նոր ոստիկանը՝ Մահակ որդի Մուսիմի կ'երեւայ թէ Սմբատեան եղբայրներու կողմն էր. եւ չուզեց պաշտպանել Աշոտը: Վերջինս կը առնուի իր զօրք անձամբ ներկայանալ իր մեծ պաշտպանին, որ այս միջոցին Դամասկոսի առջեւ ճակատած էր իր մրցակիցներու դէմ: Անոնց իր հաւատարիմ զօրքը կ'ուղեւորէ դէպի կուսի դաշտ: Հոն բանակին պալատատր մէջ կու տայ Մուսայեանն եւ կը տանի յաղթութիւնը (120):

Աշոտի բացակայութիւնն եւ Միջնադետքի քաղաքային կռիւները շահագործեց Հայաստանի Ոստիկանը եւ ինքնագլուխ «կացոյց ի վերայ զօրացն Հայոց իշխան զԳրիգոր ի տանէն Սմբատեանց փոխանակ Աշոտոյ» (120): *Բայց կարճատեւ կ'ըլլայ ուրախութիւնը:*

Մուսան կը տեղեկանայ Աշոտէն Հայաստանի անցքերու մասին, յանկարծէ «զամբարտաւանութիւնն զօրացն Սմբատայ, եւ զոր ինչ արար ընդ նա (Աշոտ)՝ Դաւիթ եղբայր Գրիգորի, եւ հրամայէ սպանել զԴաւիթ

եւ տայ ի ձեռս Օրբոյի ամենեն, զի դատա-
ստանեսցէ զնա որպէս եւ հրամայեալ էր
վասն նորա» (120)։

Սուսանի հրամանն էր «ծայրակոտոր առնել ամբուք ձեռաց եւ փայտիւ զատտապար-
տել ի մահ։ Կ՚ամեւյցնէ պատմագիրը. «Եւ
այսպէս ողորմելի եւ ծանականաց մահու
վճարէր ի կենաց, որպէս աստցաւ՝ քան անա-
հաճոյ Աստուծոյ բարուց առեյութեանն, զոր
ունէին առ միմեանս. զի արդարեւ չար նկր-
մանցն չար արդիւնաւորութիւն, քան աստ-
ղին բանին» (121)։

Աչստ կրկին հաստատուած իւր իշխա-
նութեան մէջ՝ յաղթական կը դառնայ Հայ-
աստան. բայց եւ այնպէս «եւ յանժհեալ ոչ
դադարէր Գրիգոր յերկնից զհակառակու-
թիւն վասն Ճնմախնդիր լինելոյ կորստեան
եղբօրն. Թէպէտ եւ վասն երկիւղի բանա-
բացն առնէր խաղաղութիւն ընդ Աշոտոյ բա-
նիւք միայն, այլ սրտիւ ոչ միաւորեալ զհետ
իշխանութեան նորա. բանզի այսպէս հա-
ստատել մամու, յորում հասանէր կամացն
խորհրդին» (131)։

Ուստի թէպէտ քաղաքական պայմա-
ները ստիպեցին, որ Գրիգոր տեղի տայ
Աշոտին, որուն երբեմնի պաշտպանը՝
Մուսան, այժմ իբրեւ ամիրապետ էր Հրա-
մայէր (744—750), բայց այս խնդրոյհեցումը
մէկ կողմանէ եւ եղբօր՝ Դաւթի սրտակցուր
մահը — տեղի ունեցած Աշոտի աղբանոր,

գաղնացուցած էին իր սիրտը. գժտութիւն էր հաշտութիւնը պատրիկին հետ. Թափուած արիւնը վրէժ կ'աղաղակէր։

Արդէն պատմագիրը ակնարկեց թէ Գրիգոր հօրքենէր կը խորհէր եղբօր արեան վրէժը լուծելու։

Մուսանի գահը հաստատ չէր. ներքին երկպառակութիւններով զբաղած էր Դամասկոս։ Հայ նախարարները ուզեցին օգտագործել այս խռովութիւնները եւ ազատամարտով Արաբացիներէն՝ ենթարկուելու Յունաց Կայսեր գերիշխանութեան։ Գործին գլուխն էր Գրիգոր Մամիկոնեան, որ, ինչպէս պատմագիրը կը նկարէ, «գոյս խորամանկութիւն նիւթէր վասն հանելոյ զիշխանութիւնն յԱշոտոյ» (121)։ Աշոտ երկընտրանքի մէջ տատանեցաւ ժամանակ մը. բայց «սակայն խաղաղական ակամայութեամբ... տանէր միաբանութիւն ընդ Գրիգորի եւ ընդ այլոց նախարարացն, եւ դնէին դաշինս ուխտի առ միմեանս միջնորդութեամբ աւետարանական նշանին, անձինք պահել զսէր միաբանութեան» (122)։ Հազիւ տարի մը անդորր անցուցած Տայոց լեռները՝ Աշոտ կը խորհի «մեկնել ի նոցանէ», այս ինքն ի սիրոյ միաբանութեան նախարարացն. գաղտագողի կը հեռանայ «եւ ամենք ի նախարարացն ընդ նմա» եւ «կամէր միաբանել ընդ որդւոյն Իսմայէլի»։ Փախստականին դաւաճանութեան վերահասու կ'ըլլայ «չարաւէրն» Գրիգոր. եւ «զվա–

դրնէուց խարհեալ դատաստանութիւնն ի գլուխ կամեցեալ տանել», կը հետապնդէ ուխտադրուժը մինչեւ ի գիւղն Հայոց Բագրեւանդայ, կը ձերբակալէ եւ տայր ի ձեռս ծառայիցն Դաւթի, եւ հրամայէր բառնալ զխստութիւն այնպէս նորա» (749)։

Դաւթի արեան վրէժը լուծուած էր։ Աշոտ երկու աչքերէն կուրացած փոխադրուեցաւ իր ապարանքը։ «Իսկ բարեգործն Գրիգոր որպէս ի մեծ արիութենէ դարձեալ՝ անկանէր ի քաղաքն Կարնոյ. եւ ապաշէր ի կողմանս ունենա գլաղթութեան իւրոյ։ Եւ յետ բազում աւուրց հասանէր ի վերայ նորա դատաստանն Աստուծոյ բառ արժանի գործոյ իւրոյ քանզի ուռուցեալ որովայն նորա՝ ումգին վտանգիւ տագնապէր զանձն նորա. եւ այնպէս սատակէր ի կենաց անյիշատակ բարձեալ ի միջոյ։ Եւ փոխանակ նորա կացուցին իշխան զեղբայր նորին զՄուշեղ տակաւին ինչ մանկագոյն» (124)։ Ուստի Աշոտի իշխանութիւնը կրցաւ Գրիգոր ձեռք առնել (750), իրեն կայան ընտրելով Կարինը։ Աշոտի մեծ պաշտպանը Մանուէլ չկար այլ եւս. եւ Արշաւենայք չուզեցին վրէժխնդիր ըլլալ Մանուէլի պաշտպանեալին իրաւունքներուն ի նպաստ։

Աշոտ պատերէն 13 տարիներ անցուց խաւարած աչքերով։ Նա, ինչպէս պատմագիրը կը գրէ (124), կրցած էր հակառակ ամէն դժուարութիւններու տանել «զփիշխա-

նութիւնն ամս ժէ (732—750) փառաւորա-պէս պատուով քան զամենայն առաջին իշ-խանսն. վախճանեցաւ չորրորդ ծերու-թեամբը 762ին: Կուրութեան այս 13 տարի-ներուն գործունէութեան անշուշտ արտաքներ վրէժխնդրութեան Մամիկոնեան՝ յառաջացաւ բարեկարգում Գրիգորի, ասն դէմ: Պատմա-գիրը, որ 790ին կ'արտայայտուէր Գրիգորի մասին այսպիսի գանձուած խօսքերով, գրի կ'առնէր առանց տարակուսի Բագրատունեաց զգածումները, յառաջացեալ Աշոտի որդիներու եւ թոռներու յիշողութիւններէ, որոնց հետ ինքը մտերմական յարաբերութեան մէջ էր եւ անոնց յանձնարարութեամբ կը գրէր:

Այդ անշուշտ փորձեր հաշտութեան, Մամիկոնեան ճիւղերէն: Հաւանօրէն այս նպատակաւ տեղի ունեցած է Մամիկոնեան-ներուն տիրոջ Սամուէլի խնամութիւնը Աշոտի տան հետ: Սմբատ, Աշոտի որդին, որ յետոյ սպարապետ եղաւ Հայկական բա-նակին, իրեն կին առաւ Սամուէլի աղջիկը. 775ին Արձնիի առջեւ փեսայ եւ աներ ի միա-սին կ'իյնային պատուոյ դաշտին վրայ («Սա-մուէլ ալ Մամիկոնէից, որ էր... աներ Սպարապետին մեծի» (151):

Բայց տաքարիւն եւ յանդուգն Մամի-կոնեանները հանդիստ չկարողացան կենալ արաբական ծանր լուծին տակ: 774ին Ար-տաւազդ Մամիկոնեան, Հմայեկի որդին ա-ռաջինը կ'ըլլայ որ կը բարձրացնէ ապստամ-

րութեան գրոցը (138)։ Քիչ յետոյ կ'ըմբոստանայ Նաւէ. Մուշեղ որդի Հրահատայ կամսի, նախարար ի տանէ Մամիկոնեան (139). իրեն հետ կը անձնուի Նաւէ. Սամուէլ ալ իր Մամիկոնէից (151)․ որոնք իրենց կը յանձնուցանեն Նաւէ. Հայոց սպարապետը՝ Սմբատ, Մամիկոնեան տան փեսան։ Ապստամբութիւնը ընդարձակ չափ կ'առնէ, բայց կը յանդգի անյաջողութեան։ Թէ Մուշեղ եւ թէ Սամուէլ կ'իյնան պատերազմի դաշտին վրայ։

Յաղթական Թշնամին հետամուտ եղաւ Մամիկոնեան տան ճիւղաւորդներուն, չի Թողրեւանց. եւ ի սահմանակիցս նորա ընտանիքին ընկերու ապստամբութեան ազդրիները․ մինչեւ անգամ շմարէին ուժգին հետութեամբ ընդ բռնանայս եւ ընդ մանուկս եւ ընդ պաշտօնակիցս նոցին, իբրեւ առաջնորդք նոցին՝ որք վախճանեցան ի պատերազմին (152)։

Մամիկոնեանց համար կենաց եւ մահու խնդիր էր պատերազմը. անոր անյաջողութիւնը եղաւ պատճառ իրենց ընաջնջման քաղաքական ասպարէզի վրայ։ Ասպարէզը մնաց Բագրատունի տան Բագարատեան ճիւղին, շնորհիւ Աշոտ Մսակերի արագամիտ քաղաքականութեան, որուն եւ յանձնուեցաւ հաւանաբար Հայաստանի իշխանութիւնը այնուհետեւ․ գիտենք որ 785էն սպարապետութիւնը Բագարատ Բագրատունւոյն ձեռքն էր, որ Աշոտի եղբայրն կ'երեւայ։

«Մուշեղ Մամիկոնեանի երկու որդիք և. յորս զաւակք մնացին. անդրանիկին Ճաղուն անուն. որք անկան յերկիրն Վասպուրականի, զորս հաւան զերկուսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թէ ի պատճառս հօր նոցա եղեւ աղէտն մեծ (ընդունչ' առ Արճէշիս)։ Եւ մի ի թերց նոցա էտ զինքն յամուսնութիւն Ձահատի ամեհն Խամայեկայեայ՝ թիկունս առնելով զնա» (Վարդան, 76)։ Մինչ աղքիկնեւ մասին խօսք չկայ պատմութեան մէջ։ Ուշադրութեան արժանի են Գաամադրին (ընչուշտ ի բանից Ճաղ՞ոյ Բագրատունւոյ) խօսքերը՝ «Թիկունս տանելով զնա»։ Մուշեղի զաւակը որո՞ւն դէմ «Թիկունք» պէտք ունեցած է։ Առանց տարակուսի Արտաշիրու պարսիկ քաղաքականութեան եւ կամ Բագրատունիներու, յանկարծ Սմբատ սպարապետի որդիներուն՝ Աշոտի եւ Ճաղուհի դէմ, որոնք ի մօրէ նոյնպէս Մամիկոնեան ցեղակով, որդունթեամբ Բագրատունեաց քանի ատարած են իբրեւ ժառանգութիւն մեծ անցեալու Մամիկոնեանց եւ Կամսարականաց կալուածները։ Բայց Զահապ երկար ժամանակ ընդդիմացաւ բռնագրաւել իր կնոջ իրաւունքները. կռիւները Զահապի տան եւ Բագրատունիներու մէջ շարունակուեցան մինչեւ Բ. դարու առաջին քառորդը։

Ահա այս միջոցին էր մամենագրէին Ղեւոնդ եւ Մովսէս։ Բարձ էր դեռ յիշողութիւնը Աշոտ Գառերիկի եւ Գրիգոր Մամիկո-

նեանի անհաշտ թշնամութեան ; զգալի էին դեռ 774/775ին Մամիկոնեանց թելադրութեամբ եւ առաջնորդութեամբ ձեռնարկուած ապստամբութեան չարաչար հետեւութիւնները։ Այրիներու եւ որբերու անէծքները կը լսուէին։ Եւ որովհետեւ Մամիկոնեանները այլ եւս պատմութեան կը վերաբերէին, կենցանքի միայն իրենց փառապանծ անցեալին մէջ, վրէժխնդրական զգացումը կը թելադրէր այժմ խեղաթիւրել պատմութեան էջերը, Մամիկոնեաններու կատարած դերերը անցեալին մէջ՝ վերագրելով ուրիշ նախարարներուն, յատկապէս Բագրատունիներուն, եւ կմախքին՝ որ կը մնար այնուհետեւ, տալ այնպիսի տեսք մը, որ ընթերցողը Մամիկոնեան անուան ներքեւ տեսնէր եւ իմանար դժոխաձեւ, վիշապադէմ հրէշ մը, որ մահ եւ աւերածի սփռած է երկրի վրայ։

Մամիկոնեաններու անշքացումով պայծառագոյն երեւան ելան դար Բագրատունիները, մանաւանդ երբ ճարտարապետներ քանդակէր անոր վրայ մեծագործ նկարներ, վեհանձն արքայի։ Այս աշխատանքը յանձնուած է Մովսէսի։

ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ։ Ինչպէս Բագրատունիներու, նոյնպէս Արծրունի նախարարութեան հանդէպ տածած են Մովսէս եւ Ղեւոնդ համակրութիւն։ Ասոր հիմը կը տեսնենք այն պարագային մէջ, որ Համազասպ Արծրունի, Գագիկի որդին, խնամացած էր Բագրատու-

նինեբու հետ, առնելով իրեն կին Աշոտ Սա-
հակեանի դուստրը Հոփփսիմէն, այս ինքն
քոյրը Սահակ Բագրատունւոյ՝ Մովսիսի Մե-
հենասին (տե՛ս վարը)։

Հետաքրքրական է այս տեսակէտով նաեւ
համակրութիւնը, զոր երեւան կը բերէ Մով-
սէս Խորենացի հանդէպ Մեհրուժան Ար-
ծրունւոյ, որ ուրացած քրիստոնէութիւնը,
դրժած Հայոց արքային, անցած էր Պարսից
կողմը (Գ. 29)։ «Յետ մահուանն Արշակայ
զօրավարեալ Շապուհ զոր բազում ի ձեռն
Մեհրուժանայ, եւ արձակեաց ի Հայս, ի նա
հաւատալով զաշխարհս։ Եւ առնէր նմա կին
զքոյր իւր զՈրմիզդուխտ, եւ հրամայեաց
բազում չինից եւ զատաւորաց ի Պարսից
աշխարհէն. եւ խոստացաւ տալ նմա զՀայոց
թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն
նուաճեսցէ՝ ի գէն մարդկանց աշխարհիս
դարձուսցէ։ Որոյ յանձն առեալ եւ եկեալ...
զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր
խափանել...» (Գ. 36)։ Ձիրաւ դաշտի ճա-
կատամարտէն ետքը, ուր պարսկական ոյժը
պարտութիւն կրեց, Մեհրուժան կ'արժանա-
նայ այպանիչ բախտի. «Բայց ամբարշտին
Մեհրուժանայ վիրաւորելոյ ձին՝ ոչ կարաց
երագել ընդ փախստեայսն. որում ածայա-
րեալ հասանէ ասպարապետն Հայոց Սմբատ,
եւ զորս ընդ նմայն էին կոտորեալ՝ ձերբա-
կալ առնէ զմտաշուէրն յեզեր շամբին Կո-
գովտի։ Եւ զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ

թափիցէ զնա մեծն Ներսէս, այնորիկ ապա-զաւ ոչ առնէ ի բանակն. այլ զանեկեալն զատանէ պատարաստական ատ ի կորուստ ամ-բարբշարին զամանս խորանաւորս հուր լու-ցեալ, եւ շամփուր երկաթի՝ մխս խորովե-լոյ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որ-պէս պսակ, եւ յոյժ առաբաչէկ արարեալ, ասէ. «Պատկեմ զքեզ, Մեհրուժան, քանզի ի խնդիր էիր Թագաւորել Հայոց. եւ ինձ տայեալս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սո-վորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց»: Եւ մինչդեռ տաքն էր իբրեւ զհուր՝ եդ ի գլուխն Մեհրուժանայ, եւ այնպէս սատա-կեցաւ չարն: Եւ յայնմհետէ խաղաղեցաւ եր-կիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ» (Գ. 37):

Ի դէմս Արծրունեաց ուրուագծուած է Համազասպ եւ Սահակ արծրունիներու կերպա-ները եղբօր՝ Մեհրուժանի պատկերը, որ 786ին ուրացած էր քրիստոնէութիւնն եւ քիչ յետոյ սպանուած: Կը պատմէ Ղեւոնդ (163), թէ Մեհրուժան ահաբեկած մահուան երկիւղէն եւ չլացած տառիկանին խոստով-ներէն «խորտակէր զբազդր լուծ հաւատոյ որ ի Քրիստոս. եւ որոշէր ի հօտէն տեառն եւ զգենոյր զկնդպարան զայլոյն»: Կ'աւելցնէ այս խուքերու վրայ վկայագիրը. «յանձն առնոյր... զօրէնադրութիւն նոցա արտաքս-պէս Թլփատել... եւ ելեալ իշխանական ճո-խութեամբ (կամէր) զալ մտանել յաշխարհն

Վասպուրական, տիրել փոխանակ եղբարց իւրոց: Զայս լսեալ Դաւիթ Մամիկոնեան փութացաւ վազվազակի ընդ առաջ Ներսե-պատահեաց նմա եւ եհատ զգլուխ Ներսէ եւ եբարձ զնախարարս նորա ի տանէ Արծրունեաց» (Վերլուծութիւն, Սոփերք Հայկականք. ԺԲ. 67—68): Այս անցքին մենք յետոյ նորէն պիտի անդրադառնանք. եւ պիտի տեսնենք, որ Մամիկոնեանը Բագրատունի մըն է, Սահակ Բագրատունւոյն եղբայրը, որուն յանձնուած էր ի բացակայութեան Արծրունի եղբայրներուն՝ Վասպուրականի իշխանութիւնը, խնամակալի տիտղոսով, որովհետեւ Դաւիթ եղբայրն էր Վասպուրականի տիրուհւոյն: Բագրատունի մը տարաշէկ շամփուրը բռնորած կը պտտէ արացեալ Մեհրուժանի գլուխը՝ Թագաւորի ապստամբութեան տիտղոսով, Բագրատունի մը գործեալ սուր շողացուցած կը կարէ արացեալ Մեհրուժանի մը գլուխը, խնամակալի տիտղոսով: Վկայագրի համանման դէպքը պատահած է Վասպուրականի սահմաններէն դուրս: Խորենացին կ'երեւայ թէ ճիշդ անցն կ'ակնարկէ երբ կը գրէ. «յետոյ շամբին Կոգովտին»: Կոգովիտը Բագրատունեաց հողաբաժինն էր եւ անկէ կ'անցնէր ճանապարհը Դունէն դէպի Վասպուրական:

Մեհրուժանի սպանութեամբ Վասպուրականը կ'ենթարկուէր Բագրատունիններուն, թէեւ խնամակալութեան տիտղոսով: Արծրու-

նոր ձեռքը կը յուսացուի մեկնութեամբ թէ «երարժ գնախօսութիւ ի տանէն Արծրունեաց»։ Ղեւոնդ ունէր յայս, թէ Մեհրուժան կը փոխէ գոյլի կերպարանքը. նաեւ Մովսէս փաստ էր թէ Ներսէս մը կարող էր մորթի փոփոխութիւն յառաջ բերել ուրացեալին մէջ. բայց Բագրատունի իշխանները սիրած են գործել արագ եւ ներկայացնել իրողութիւնը fait accompli։

Չեմ կասկածիր թէ Մովսէս ծանօթ էր 785ի դէպքերուն. եւ Մեհրուժանի ուրացութիւնն եւ պատմութիւնը ուզած է նա խորհրդաւոր կերպով նշել իր Պատմութեան մէջ յանձին նախնաւոն Արծրունւոյ։ Փաստօս, որ հօն գլխաւոր աղբիւրդն եղած է Խորենացւոյ, չի գիտեր Մեհրուժանի պատման այս մանրամասնութիւնները. անոնք Մովսէս Խորենացւոյ հարազատ աւելադրութիւններն են։

ՈՎ Է ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, ՄԵԿԵՆԱՍՆ ՄՈՎՍԷՍԻ — ՄՈՎՍԷՍ ԵՒ ՂԵՒՈՆԴ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՇՈՒՐՋԸ։

9. Սահակ Բագրատունի, Մեկենաս Մ. Խորենացւոյ։ — *Ղեւոնդ երէց իր Պատմութիւնը կը գրէ 790ին «ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ»։ Աւելի ունեցանք ուրիշ տեղ*[20] *ծանօթութեանց Շապհոյ անձ-*

[20] *Տես վերը, էջ 17—19։*

ուսուցութեան, որ Սմբատ սպարապետի († 775) որդին էր, եղբայրն Աշոտ իշխանի († 826) եւ ինկած էր Սեւադայի դէմ մղուած կռուին մէջ (823/24)։

ա. Նաեւ Մովսէս Խորենացի իր «Հայոց պատմութիւնն յերկրին հաստատման» գրած է «ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ», ինչպէս գրուած է իր երկասիրութեան ճակատը. եւ կը կրկնուի Ա. գլխոյ ընծայականին սկիզբը. «Մովսէս Խորենացւոյ յաղագս մերոյ ի սկզբան աղօթ (այլ. յայտ) բանիցս՝ Սահակայ Բագրատունւոյ խնդրոյ». այսպէս նաեւ առաջին գլխուն խոստովանութեան մէջ. «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ եւ խոստումն կատարել զհայցուածս նորա»։ Այս տողերէն կ'իմանանք միանգամայն, թէ Մովսէս գրաւոր դիմում մ'ընդունած է Սահակ Բագրատունիէն, որուն եւ պատասխանած է։ Սահակ եւ Մովսէս մինչեւ այն ժամանակ դեռ արդէն չէին ունեցած անձնական ծանօթութեան. վերջինս բացայայտ կը խոստովանի իրողութիւնն, երբ կը գրէ. «Ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս՝ յառաջ քան զմարմնոյդ զհոգւո՛յդ ընդելանել ծանօթութիւն» (Ա. 1)։

Սահակ ծագումով կը պատկանի «ազգի նախնականին», որ է «Ե՛ւ քա՛ջ Ե՛ւ արդարասէր ոչ միայն ի բանս եւ ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ եւ ի մեծամեծս եւ ի բազում գործս արժանաւորս» (Ա. 1)։

Անոնք Թարգմանութիւններն են։ Մովսէս նաեւ Սահակի հասցէին կը շռայլէ գրուածքներ. «ամենեցուն քան զբեզ նախադասելոցն համաչխս վեհագոյն, եւ բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց» (Ա. 1). Նա «ուշիմ ընթերցասէր» է (Ա. 5), «ուսումնասէր» (Ա. 16), «ընթերցող» (Ա. 31) եւայլն։

Ո՞վ է այդ «ուսումնասէրը» եւ «բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց» Սահակ Բագրատունին։ Ճանէրը, սխալայ Թովմա Արծրունիէն (էջ 75), ուզեցին անոր մէջ Սահակ առաջեա Բագրատունին ճանչնալ, որ 481ին Պարսիկներու դէմ ապստամբած հայ նախարարներու կողմէն կարգուած էր «մարզպան Հայոց», Վահան Մամիկոնեանի առանուէրութեան օրով եւ գրուատուած է Ղազար Փարպեցիէն (էջ 120) իբրեւ «լաւայր» եւ «սքանչելի առաքեալ» եւ քիչ յետոյ ինկած նահատակական մահուամբ Ճարմանայնու կռուին մէջ։ Բայց, ինչպէս վերագոյն բացատրեցինք, Մովսէս չէր կրնար այս Ապեան աչքի առաջ ունեցած ըլլալ, քանի որ ամէն կասկածէ վեր է, որ «Հայոց պատմութեան» հեղինակը ժամանակով շատ հեռու է Ե. դարէն[21]։ Ինչպէս իր անձը, նոյնպէս իր Մեկենաս պէտք է փնտռել Ը. դարու վերջերն եւ կամ ի սկիզբն իններորդին։ Մեր

[21] Հանդ. Ամսօրեայ, 1929, Թ. 4, էջ 67 եւ շար.

բնութիւնները հաստուած էին գմեզ 790—810 շրջանին։

Որոնենք այժմ այս տարիներուն համանուն Բագրատունի մը։

Բ. Սահակ Բագրատունւոյ անձնաւորութիւնը վեր հանելու համար հարկ է նախ ճշդել Բագրատունի տան ճիւղաւորութիւնը Է. դարու վերջին քառորդին մէջ։

775ի ապստամբութեան զարնուելէն ետքը Հայաստանի վարչական կազմը երեք դպալի փոփոխութիւն. նախարարական կալուածները նոր բաժանման ենթարկուեցան. նոր տէրեր իշխեցին անոնց վրայ։ Մամիկոնեանները արաբական Հայաստանի մէջ բնաջինջ էին եղած. աւարտած էր Կամսարականներու յաջորդութիւնը. Արծրունիներու տունը անցուցած էր մեծ վտանգ։ Նաեւ Բագրատունիները կը գտնուէին լուրջ դժուարութիւններու առջեւ։

Աշոտ պատրիկի որդիք Սմբատ սպարապետ եւ Վասակ ժառանգած էին նոյն պատուանդութեան։ Արճէշի կռուին մէջ գլխաւոր հրամանատարներէն մին էր Վասակ, որ հայկական այս խորտակումէն յետոյ փախաւ Կղարջք եւ հիմնեց Արդանուջի իշխանութիւնը Բիւզանդական հովանաւորութեան տակ։

Սմբատ սպարապետ ինկած էր 775, Ապր. 25ին Բագրեւանդի կռուին մէջ Արձնի առջեւ։ Իր որդիք Աշոտ եւ Շապուհ անշա–

փախած էին տակաւին. Համառօտէն վրէժ-խնդիր Թշնամւոյն առջեւ պատսպարուած մնացին Սպերի մէջ։

Կար հրապարակի վրայ ԱՇՈՏ Բագրատունի, որդի Սահակայ, որդւոյ Բագարատայ, որ չէր մասնակցած ապստամբութեան, ուստի եւ մնացած էր Արտաշիրներուն հաւատարիմ եւ արժանացած անոնց շնորհին եւ պատուհասութեան։ «Կայ Աշոտ ի տանէ Բագրատունեաց, որդի իշխանին Սահակայ, զի էր այր խոհական համեստով՝ ոչ միաբանեալ ի գործ պատերազմ ազգատրն. այլ եւ գնաց (զապստամբն նախարարս) եւս խորտէր, ի բաց Թողուլ զՊատերազմ կարծեաց» (Ղեւոնդ, 142)։ Բայց անոնք «զգտան խրատու օգտութեանն յրնչայ քերէին, իբրեւ զխրատ նենգութեան» (144)։ Աշոտ, ինչպէս Ղեւոնդի տողերէն կ'երեւայ, իր բնակութիւնն ունէր Երաթի մէջ։ Երբ ամիրապետին ուղարկած զօրաբանակը Ամր հրամանատարի առաջնորդութեան տակ հասաւ քաղաքս, «Աշոտ որդի Սահակայ, զի էր ի քաղաքին յայնմիկ՝ զեկուցանէր զզայրուստ Թշնամեացն նախարարացն Հայոց, զի ուր ուրեք եւ իցեն, ի մի վայր գումարեսցին կեալ եւ մեռանել ի վերայ միմեանց»։ Բայց զարմեալ «անհնարատալի Թուեալ իրր հրակարակին՝ համարէին, Թէ դուռս խորամանկութեամբ կամի փրկել զքաղաքն (Արճէշ) ի պաշարմանէ անտի, իրր մաերիմ զինքն ցուցանել Իա-

մայեկալույն» (Ղեւ. 146)։ 775 Ապրիլ 15ին նուաճուեցաւ Վասպուրականի ապստամբութիւնը Արճէշի առջեւ մղուած արիւնահեղ ճակատամարտին մէջ։

Դժբախտաբար չի պատմեր Ղեւոնդ ուրիշ մանրամասնութիւններ Աշոտի մասին այս թուականէն ետքը։ Բայց պէտք է ենթադրել թէ անոր հաւատարմութիւնը Ամիրապետէն վարձատրուեցաւ տասնամեակներէն։ Վասակեան տունը յանձին Սմբատ սպարապետի եւ Վասակի չորրհարդւրդ եղած էր յոյս Ամիրապետին։

Թէպէտ Ղեւոնդ կը ջնէ պատմել իշխանութեան յաջորդութեան մասին, բայց պատճառ կայ մտածելու թէ իշխանութիւնը անցաւ Աշոտ Սահակեանին եւ սպարապետութիւնը անոր եղբօր՝ Բագարատին։ Վերջինս «սպարապետ» տիտղոսով կը ներկայացուի Ղեւոնդին 785ին, երբ Օթման ոստիկանին հետ կը մտնակցի Հոնաց եւ Խազարաց դէմ մղուած արշաւանքին եւ կը վախճանի Դերբենդի առջեւ (Ղեւ. 160—161)։ Ղեւոնդ կը յիշէ գիրքը պարզապէս «սպարապետն Բագարատ» յորջորջմամբ, առանց հայրանունի։ Բայց «Բագարատ» անունը գուշակել կու տայ, որ նա եղած ըլլայ եղբայրն Աշոտի, որդին Սահակայ իշխանին, որդւոյն Բագարատի, կոչուած պապենական անուամբ։ Սակայն չէ մեզ նաեւ թէ Բագարատ թող՛ւց ժառանգներ. եւ թէ որո՛ւն փոխան-

ցուեցաւ սպարապետութիւնը իր մահուընէն ետքը։

Աշոտ Մաճակեան ի կեանս էր հաւանաբար նաեւ 785էն ետքը։ Նա իւր իշխանութիւնը կը վարէր ըստ ամենայն հաւանականութեան Ալաթ-Մոկք-Տարոն գծի վրայ, եւ ժամանակ մը թերեւս նաեւ բովանդակ Հայաստանի վրայ, իբրեւ «իշխան»։ Եթէ ուղիղ է մեր ենթադրութիւնը, պիտի ընդունինք թէ ինքն էր, որ ունեցաւ մրցակից իշխանութեան յանձին Տաճատ Անձեւացւոյ 783—785 տարիներուն։

Տաճատ «տէրն Անձեւացեաց» ժամանակ յառաջ ընդվզած էր արաբական լուծի դէմ եւ անցած (760—783) բիւզանդական հող եւ ստանձնած ծառայութիւն բիւզանդական բանակին մէջ (Ղեւ. 155, 158—159, Թէոփ.)։ Բայց ապա զղջացած՝ անցած էր կրկին Արաբացիներու կողմը (783) եւ արժանացած Մահմէդ Ալ Մահտուրի որդւոյն Ահարոնի շնորհին. եւ Մահմէդ (774—785) «հաստատէ նմա պարգեւ իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց. եւ առաքէ զնա յաշխարհ իւր մեծութեամբ». Հաւանօրէն նախ յերկիրն Անձեւացեաց։ Բայց հոս նախարարներու հաւանութիւնն եւ կամքը չգտաւ հոն Տաճատ. նաեւ Արաբացի ոստիկանն Օթման չյաջողեց իրեն սիրայիր ասպնջականութիւն եւ չյանձնեց երկրին իշխանութիւնը անոր ձեռքը։ «Իսկ իբրեւ հասանէր իշխանն Տաճատ յաշ-

խորհին Հայոց հրամանաւ իշխանին Իսմայէլի առ Օմմանն, որ էր հրամանատար եւ ազգապետ ի վերայ երկրիս, անընկալ եղեալ ոչ կատարէր զհրաման իշխանին իւրոյ, այլ յապաղէր եւ յղէր զհաղամն առ իշխանն (ամիրապետն) իւրեանց, եթէ ոչ է կամք միաբանութեան նախարարաց Հայոց [22], եթէ գայր մի ապստամբեալ յիշխանութենէդ քումմէ եւ ձեռն տուեալ առ արքայն Յունաց՝ կարասցուք իշխան ի վերայ այնոցիկ, որ նուաճեալ են ընդ իշխանութեամբ քով - դուցէ եւ զուսման զօրաց մերոց լինիցի։ Երբ առկայն կը սպէղ Ամիրապետն իւր կարգադրութեան վրայ, կը տարիւսի տաճկանը հիրբէ. յանկարծ կամաց առաջ դիշխանութիւն Տաճկաց հրամանաւ իշխանին Իսմայէլի (160), ասաթ իրր 784ին։ Նաեւ այստեղ կը յոյ Գառամիքը յիշատակել, թէ ո՛ր նախարարներն յանկարծ հակառակեցան Տաճկաց իշխանութեան։ Կրնայ պաշտպանել թէ ամէնէն յառաջ Աշոտ Բագրատունին էր պզդոհ եւ իրեն հետ Արծրունիները, որոնք Տաճկաց 23 ամեայ բացակայութեան միջոցին անբաւած էին անոր կալուածներուն։

Տաճկաց հանդուրժեց առկայն իր իշխանութեան որերուն Բագարատի ազատապե-

[22] Որո՞նք են այդ նախարարները, անշուշտ առաջին հերթին Բագրատունի տան Բագարատեան նախարարը, որոնք 774/775ի ապստամբութենէն առաջ էին հաւատարիմ տաճկական իշխանութեան։

տութեան։ Իր իշխանութեան օրերն ալ շատ կարճատեւ եղան։ 785ին ինքն ալ՝ «Իշխանն Տաճատ» մասնակցեցաւ Հիւսիսային Կովկասի ազգերուն դէմ ձեռնարկուած արշաւանքին եւ մեռաւ Դարբանդի առջեւ, ի մեծ ատեղ Ամիրապետին, որ Հայոց ցասուցեալ ընդ աւարական մահ իշխանին Տաճատայ եւ նախարարացն որ ընդ նմա՝ խափանէ զիշխանութիւն Օթմանայ ոստիկանին (Ղեւոնդ, 160)։

Յաջորդ ժամանակի անցքերու պատմութիւնը մինչեւ 806 կը պակսի մեզի։ Ղեւոնդ չ՚աւանդեր, թէ ո՛վ յաջորդեց իշխանութեան եւ սպարապետութեան գաւառին մնացած աթոռներու վրայ։ Բայց կարգադրութիւն մ՚եղաւ անշուշտ այս մասին Բագդատի Կառավարութենէն. եւ ինչպէս յուսալի է՝ ի նպաստ Բագրատունիներուն, յատկապէս Աշոտի տան, որ շարունակած էր միշտ հաւատարիմ արաբական իշխանութեան։

Հարկ է վերադառնալ Աշոտ Մսակերին քաղաքական դեր, յիշելու համար այն կարգ մը կնճիռներ, որոնք կը յանենէ Թ. դարու սկիզբը։

Գ. Ունէին անշուշտ կապակցութիւն այս խնդիրներու հետ Տաճատ իշխանին եւ Բագարատ սպարապետի մահէն յետոյ 785ին նոյեմբեր—786 Յունուար ի Դուին տեղի ունեցած անցքերը։ Այս միջոցին, Հայաստան ոստիկան կ՚ուղարկուի Եզիդ ի. Մազիդա. ոս-

«իշխէ եհաս ի քաղաքն Դունին՝ ընդ առաջ եղեն նմա ամենայն նախարարք Հայոց. ընդ առաջ յինէին նմա եւ իշխանք տանն Արծրունեաց Համազասպ[23] եւ Սահակ եւ Մեհրուժան»։ Վերջիններս հրամանաւ Ոստիկանին «վրդովապէս» կը կալանաւորուին եւ կը դրուին «ի պահեստ բանտի», ուր կը մնան երեք ամիս, եւ ապա՝ 786 Յունուար 6ին երկու եղբարք՝ Համազասպ եւ Սահակ կը նահատակուին. իսկ Մեհրուժան ուրացութեամբ կ'ազատի մահուընէ (Ղեւ. 162—164)։ Պատմագիրը կալանաւորութեան պատճառը թէեւ ոստիկանին չարամտութեան կը վերագրէ, բայց մենք ունինք իրաւունք ենթադրելու հոն քաղաքական վրէժխնդրութեան գործ մը, այս ինքն 775ի ապստամբութեան մասնակից իշխաններու պատուհասումը[24]։ Առանց

---

[23] Վկայագիրն կը գրէ. «Ի ժամանակին յայնմիկ էր հաւատացեալ մարզպանութիւնն Համազասպայ ի տանէն Արծրունեաց, որ ունէր սեպհական տէրութեան Վասպուրական գաւառաց իշխանութեանն». Սոփերք Հայկականք, ԺԲ, էջ 63։

[24] Վկայագիրն կը վերագրէ քաղաքական կասկածի. «Եղբարք սոքա էին ի ժամանակին յայնմիկ գլխաւորք Տաճկաց, Մուսի եւ Աճարոն անուանք նոցա՝ որդիք Մահմեդեայ. յերկուս բաժանեալ էին զաշխարհն զոր էին նուաճեալ ընդ տէրութեամբ իւրեանց։ Եւ էր վիճակեալ աշխարհն Հայոց Աճարոնի. եւ նա խաղ եւ խաղ փութայցէ յղեալ առ նախարարսն Հայոց զօրս, որոյ անուն ճանաչիւր նագիրմայ. ի կասկածի եղեալ մի գուցէ ամբարտաւանութիւն զհետ ածիցէ որ վասն քաղաքաւորին Յունաց էին, ի պատիւ եկեալին (հմմտ. եւ էջ 66. Աճարոն զոյգն պատրաստ առ հասա [Արծրունիսն՝ ի բանակին] զինեցեալ խորհուրդ ապստամբութեան ի ձեռն այնր

տարածուած իշխաններս նոյն էին այն Արծրունեաց ազգի նախարարներու հետ, որոնք 774ին գումարեցին «զզօրս Վասպուրական աշխարհին», այսինքն «Համազասպ տէրն Արծրունեաց եւ եղբարք իւր» (Ղեւոնդ 146), եւ խաղացին Արճէշի վրայ, բայց կոտորուեցին ճակատը (775 Ապրիլ 15)։ Անոնք էին թերեւս նաեւ այն նախարարները. Թուին մէջ, որոնք խորհրդեալ յարուցին Տաճատ Անձեւացւոյն իշխանութեան դէմ։

Երկու եղբարք՝ Համազասպ եւ Սահակ նահատակուեցան վկայական մահուամբ (786 Յունուար 6). իսկ Մեհրուժան կրցաւ ուրացութեամբ ազատիլ մահուընէ։ Ղեւոնդ թէեւ Մեհրուժանի դարձի մասին յոյս ունի, բայց չ'ակնարկեր, թէ դարձա՞ւ. Վասպուրական եւ ինկա՞ւ ձեռք երկրին իշխանութիւնը։ Այս թերին կը լրացնէ Արծրունի եղբարց վկայագիրը, որ կը գրէ թէ Մեհրուժան մինչ իշխանական ճոխութեամբ կ'երթար «ամառանել յաշխարհն Վասպուրական, տիրել փոխանակ եղբարց իւրոց», Դաւիթ Մամիկոնեան «խութացաւ վազվազակի ընդ առաջ նորա, սպա-

իրի [ուրացութեան] բանով ի մէջդ»։ Եւ իբրեւ եկն ի աւանդան Հայոց. փութացաւ ըդեալ կարծականս ընդդէմ զալ նորա ամ նաա ուրով խաղաղութեամբ»։ Մինչ Ղեւոնդ ժամանակագրութիւն Դուին դրուել, վկայացերն կը նշանակէ Վարդան։ Բայց էք (8) Համաձայն Ղեւոնդի փ'ենթադրել Դուինը. Եւ յանցի մնանկաց մինեանց աւանն գրեթեայ հրապարակական ամբողջ աս պատրաստ մոլորութեան մինչերգեղով զայս ասացն ի նախարարացն Հայոց. որք ի նախնեացն նարարածութեան ժառանգեցին Նկեալ էին։

տուհեալ նմա եւ հնար գգլուխ նորա եւ երարձ գնախատանս նորա ի տանէն Արծրունեաց» (Սոփերք հայկականք, ԺԲ. 68)։

Այս Դուքիթ Մամիկոնեան նոյն վիպագրի համաձայն Արծրունի եղբայրներէն կարգուած էր անպատահ իշխանութեան կամ խնամակալ, որովհետեւ չի կրնար լինէին ի նոցա (յԱրտաւազդեայ) խաղաղութենէն եւ զմեքենայութիւն աշխարհին եւ զգործս իւրեանց տային ի ձեռն Դուքիթ Մամիկոնէի» (էջ 65)։

Բայց դժուարին է մտածել թէ Արծրունի եղբարք իրենց իշխանութիւնը հաւատացած ըլլան Մամիկոնեանի մը, քանի որ իրենցմէ մին՝ Մեհրուժան ինքնին սպաննած էր Մուշեղ Մամիկոնեանի երկու որդիները՝ ինչպէս կը պատմէ Վարդան. «Իսկ Մուշեղայ՝ երկու որդիք եւ չորս դստերք (ճամզին), անդրանկին Ճապուհ անուն, որք անկան յերկիրն Վասպուրականի. զորս եսպան զերկուսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թէ ի պատճառս հօրն նոցա եղեւ աղէտն մեծ», այսինքն 775ի ապստամբութիւնը եւ պարտութիւնն Արճէշի քով։ Այս պատահած ըլլալու է անմիջապէս 775էն ետքը։ Միւս կողմանէ չի կրնար նաեւ մտածուիլ թէ Արծրունի եղբարք յենուին Մամիկոնեանց վրայ այնպիսի ժամանակ մը, երբ Մամիկոնեանք նկատուած էին պետական թշնամի եւ արաբական հոգի վրայ դատապարտուած ընտանիքման։

Այս պատճառաւ ալ կը թուի ինձ, թէ այս Դաւիթ նոյն է Աշոտ Բագրատունւոյ համանուն որդւոյն հետ, զոր կը յիշէ Վարդան, իբրեւ եղբայր Բագրատայ Տարօնի իշխանաց իշխանին։ Ենթադրութիւնս կը գտնէ ստուգութիւն, եթէ նկատի առնենք խնամական կապակցութիւնը, որ կը տեսնուի Աշոտի եւ Համազասպի միջեւ, այսինքն Արծրունի տան խնամութիւնը Բագրատունի տան հետ։

Թովմա Արծրունի խօսելով Վասպուրականի Աշոտ իշխանի մասին, կը յիշէ որ անոր մայրն Հռիփսիմէ քոյրն է Տարօնի Բագրատ իշխանին, Աշոտի որդւոյն։ Թովմա թէպէտ չի տար Վասպուրականի տիրոջ Աշոտի հայրանունը, բայց արաբ մատենագիրն Բելազորի պահպանած է զայն, որ խօսելով Բուղայի արշաւանքի մասին կը գրէ. «Այսպ պաշարեց Աշոտ ի. Համզա ի. Դադիկ Վասպուրականի իշխանին Աղբակում. տալ ցեց նրան վայր իջնել իւր ամրոցից եւ տարաւ նրան Սամառա (Բ. Յարութիւնեան, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 65)։ Դադիկի որդի Համզան նոյն է հաւանօրէն նահատակ Համազասպի, Արծրունեաց տիրոջ հետ, որ որդին էր Դադիկ Արծրունւոյ (Ղեւոնդ, 133—135)։ Այս դէպքին հարկ է ենթադրել թէ Համազասպ ամուսնացած էր Աշոտի դստեր Հռիփսիմէի հետ 785էն յառաջ, եւ Հռիփսիմէ ծնած

է իւր 765ին. եւ որովհետեւ վախճանած է իւր 855ին Սմբատ (Թովմ. Արծր. 208), պէտք է ապրած ըլլայ իւր 85/90 տարեկան։ Իսկ իր որդիք Աշոտ, Գուրգէն եւ Գրիգոր ծնած պիտի ըլլան 786էն յառաջ, եւ որովհետեւ Աշոտ վախճանեցաւ 874ին, հարկ է ընդունիլ թէ իւր 90/95ամեայ կեանք մ'ունեցաւ։ Եթէ այս կարգադրութիւնք համարուին անհնարին, կը մնայ ընդունիլ թէ 786—836 շրջանին գոյութիւն ունեցած են նահատակ Համազասպի որդի՝ Գագիկ եւ Թադիկ՝ Համազասպ. եւ այս վերջինս է Աշոտ Իշխանի հայր Համզա, Հոփիսիմէի ամուսինը։ Համզա վախճանած ըլլալու է 836ին։ Այս դէպքին ո՛չ Գագիկի եւ ո՛չ Համզայի անունները պահուած են հայ մատենագրութեան մէջ։

Նաեւ այս երկրորդ կարգադրութիւնը չ'արգիլեր զմեզ ենթադրելու թէ Դաւիթ Բագրատունի, Աշոտի որդին եւ եղբայրն Բագրատայ Տարօնի իշխանին, համաձայն վկայագրին՝ կարգուած է խնամակալ-վերակացու նահատակ Համազասպի եւ իւր եղբայրներու կողմանէ Արծրունեաց տան։ Ընդհին այս վերաբերութեան առաջ տեղի ունեցած է Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց տուներու միջեւ խնամութիւն. Դաւիթի մէկ դուստրը՝ Հոփիսիմէ եղած է հարս Արծրունիներուն, իբրեւ ամուսին Համազասպայ. ուստի մօտաւորապէս 800ին։ Թովմա Արծրունի գիտէ որ Բաղէշի տիկինը, հաւանա-

րէն Արզնի տիրոջ՝ Մուսայի կինը, քոյրն է Բագարատայ (Թովմ. 110). Երբ Հայ զինուորները կը հետապնդէին Մուշի ամիրէն խորտակուած Թշնամւոյն զօրքը եւ կը պաշարէին Բագէշը՝ «Ելեալ արտաքս տիկինն ի հեծեալս (խնդրէր) լի հաւատով՝ բանական համարել զզօրն նահատակութեանն, զոր ետ Աստուած ի ձեռս Աշոտոյ. եւ համոզեալ ի միջի նոցա յուղարկել զնոսա, զի էր քոյր Բագարատայ». Արաբացի Մատենագիրներու համաձայն Մուսէ որդի Զուրարի, Արզնի ամիրը առած էր Բագարատի դուստրը (Տաբարի, անդ, էջ 97. «Մուսա ի. Զուրար, որ ամուսնացած էր Բագարատի դստեր հետ»). եւ կ'իշխէր «Արզնայ եւ ներքոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարօնոյ» (Թովմ. 108).

Հռիփսիմէի անձը կը հետաքրքրէ զմեզ միայն անոր համար որ նա կը ներկայանայ քոյր Բագարատայ. եւ կարեւոր է մեզ որոշել Բագարատի եւ անոր եղբայրներու յառաջագայութիւնը Աշոտի տիրոջ Աշոտ Բագրատունւոյ, Սմբատի որդւոյն զծէն. եւ ոչ Աշոտ Մսակերի՝ Սմբատ Բագրատունւոյ որդւոյն զծէն, ինչպէս Մարկուարտ եւ այլք կ'ընդունին, առանց հոգ ընելու որ կ'իյնան այսու հակասութեան մէջ ժամանակակից պատմագիրներու հետ. այսպէս օրինակի համար Երբ Վարդան, էջ 79, կը գրէ թէ Սմբատ ասպարապետ, որդին Աշոտ Մսակերի «ամուսնացեալ ընդ քեռն Դաւթի՝ ծնանի Երկուս որդիս»,

եթէ յանձին Դաւթի իմանանք զիչ վերը (էջ 79) յիշուած Դաւիթը՝ Սմբատի եւ Բագարատի եղբայրն, եւ համարինք զանոնք որդիք Աշոտ Մսակերի, հարկադրուած պիտի ըլլանք հաստատել թէ Սմբատ ասպարապետ ամուսնացաւ իւր քրոջ հետ, որ անհաւատալի պիտի հնչէ։

Դ. Կը համարիմ եւ թէ Վարդանի խօսքին (էջ 78) «յետ այսորիկ վախճանի Աշոտ ի մանկան, եւ տանուտիրութիւնն Սմբատ որդի նորա առ մի. եւ այս մատուցելոյ ընդ չորից հայրապետաց, հինգ հարիւր արամբ պատկի ի Բրիտանա յԻսմայելականացն։ Եւ եղբարք նորա Դաւիթ եւ Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ տանեալ զմայրն իւրեանց չոգան ի Նփրկերտ առ Աբլաքին ամիրայ, որոց ընկալեալք ի նմանէ» պէտք է իմանալ Աշոտ Արաբի որդւոց համար ըսուած։ Որով կը ստանանք հետեւեալ ճիւղագրութիւնը.

Սահակ

Աշոտ — Բագարատ

Աշոտ ունեցաւ հինգ ուստր՝
Սմբատ, Դաւիթ, Սահակ, Բագարատ, Մուշեղ. եւ երեք դուստր՝
Հռիփսիմէ (մայր Աշոտոյ, որդւոյ Համազասպայ, իշխանին Վասպուրականի), Ա. Ա. անյայտ Բագիչոյ (կինն Մուշեղի, որդւոյ Զուրաբի, տեառն Արծնոյ), Ա. Ա. կինն Սմբատ ասպարապետի, որդւոյ Աշոտոյ։

Գիտի հետեւցնել. Աշոտ Արքայի ամէրը ինչպէս 775էն յետոյ, նոյնպէս 786էն մինչեւ 803/04 գործեց իբրեւ իշխան Հայոց։ Այս թուին ունենալու իրեն յաջորդ իւր երէց որդին Սմբատ, որ տարի մը յետոյ ինկաւ կռուի դաշտին վրայ։ Իշխանութիւնը անցաւ Բագրատունեաց երկրորդ ճիւղին՝ Աշոտ Սմբատեանին, որ ընտրեց իւր նոր իշխանութեան կեդրոն Անին Շիրակայ։ Իսկ Արքայի որբո՞ւ Աշոտի որդիք «Եղբարք Սմբատայ» իրենց մօրը հետ իջան Նախիջեւան եւ բանակցեցան Ամիրապետին կամ անոր մէկ կուսակալին հետ հարաւային եւ արեւմտեան Հայաստանի իշխանութեան ստացման մասին։ Ձեռք բերին Մոկքը, Տարօնը եւ Աղձնեաց աշխարհն, այս ինքն Կորճայքը. Աշոտ Մսակերի գերիշխանութեան տակ թերեւս, բայց քաղաքականապէս կապուած ուղղակի Սամարայի հետ։ Հիւսիսային Հայաստանէն կը հրաժարէին, Կողովիտն իւր սահմաններով թողլով Աշոտ Մսակերի, իսկ Վասպուրականը իրենց փեսային Համազասպին՝ Հռիփսիմէի ամուսնոյն։

Յետագային կը նկատենք այս բաժանումը յիրականին գործադրուած։

Ե. Տեսնենք այժմ Աշոտ Մսակերի որդիներու գործունէութիւնն որքան անոնք կը հային մեր նիւթին։

Դաւիթ կը կարգուէր համաձայն մկայագրին Արծրունի եղբայրներու կողմանէ մե-

րակացու Վասպուրականի։ Վարդանի խօսքերս (էջ 79). «Եւ Դաւիթ եղբայրն Ամրատայ չինէ զՕձ բերդ» պէտք է իմանալ իւր մասին։ Այնչափ Վարդանի ծանօթութեան մէջ ծանօթագրած է. «Օձ բերդ Թուի Օձ քաղաք Տարօնոյ». բայց Տարօնի Օձ քաղաքը, եթէ հաւատ ընծայենք Յովհ. Մամիկոնեանի, իւր գոյութիւնն ունէր վաղ ժամանակներէ. Վասպուրականը ունէր Օձ ձոր, որուն բարձունքին վրայ, «որ անդի բանակի զակէշ անուանեալ էր տանն Արծրունեաց», կը չինէ Դաւիթ «ամրութիւն մը» Դադկանակերտ անուն (Թովմ. 256)։ Թերեւս ճիշդ հոս հիմնած ըլլայ Դաւիթ իւր նորակերտ բերդը։ «Ի դեղս Անձաւերդ ընդհովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Ս. Ստեփանոսի Նախավկային, ի առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տէր Դաւիթ եպիսկոպոսի» կը գրէ Գեւորգ գրիչ 1581ին իւր Աւետարանը[22]։ Ը. դարու վերջին քառորդին գործած էին այն կողմերը կարգ մը ատար գեղեր, որոնք հետամուտ էին նուաճումներու. Երկրին պատար վիճակը կը հարկադրէր ամէն աչալրջութին անոնց աշխարհական ձգտումներու առջեւ։ Դաւիթ, իբրեւ վերակացու Վասպուրականի, պէտք էր ամրացնել կիրճերը։ Թ. դարու երրորդ քառորդին «Աշոտ գնացեալ տայ պատերազմ ընդ ծովեզրեցւոն որք Ութմանիկ

[22] Ե. Լալայեան, Ցուցակ Վասպուրականի հայերէն ձեռագիրներու, Ա. էջ 694։

կոչին, որք ամբառնային ի յԱմիւկ անկանելա–ծելի քարանձաւին, վասն զի . . . ի Վասպու–րական գաւառացն համար Թուեալ է գաւառն այն, զոր հարիւր ամօք յառաջ հանեալ էր բռնակալութեանն Տաճկաց ի Վասպուրական պետութենէն» (Թովմ. 214)։

Բագարատ «ունէր յայնմամ (850) զգլխաւորութիւն բարձրացութեան իշխա–նաց Հայոց» (Թովմ. 107)։ Յովհ. Դրաս–խանակերտցի գրէ զնէր «Հրամանատար եւ իշխան իշխանաց Հայոց» (էջ 115)։ կո–չուած է Յոյներէն ἄρχων τῶν ἀρχόντων եւ batrik el batarika Արաբներէն (Տաբարի, 77)։ Կը ներկայանայ 850ին «իշխան Տարօնոյ» (Թովմ. 107) եւ պատրիկ Եղաթի (Բելա–զորի, 76)։ Բար–Հեբրէոս (Պատմ. Եկեղ. 1, 388) կը կոչէ նաեւ «տէր Մուշի» եւ Վարդան «Բագարատ իշխան Տարօն յերկրին»։ ուսկից կը անուանի թէ ունենալով ի ձեռին Տա–րօնը՝ կ'իշխէր նաեւ Եղաթի եւ Բզնունեաց՝ Վանայ ծովի արեւմտեան եզերքին եւ մինչեւ Մոյթի լեռնակողմերուն։ Հաւանորէն 826էն հետքը, երբ վախճանեցաւ Աշոտ իշխան, «իշ–խանաց իշխանն» անուանն անցաւ Բագարա–տին, իսկ սպարապետութիւնը Աշոտի որդ–ւոյն Սմբատին։ Բագարատ 851ին Յուսու–փէն կալանաւորուեցաւ եւ ուղարկուեցաւ Սամառա, իր չորս որդւոց հետ։ Հոն ակա–րայաւ Բագարատ հաւատքին մէջ եւ ընդու–

նեցաւ իշխանութիւնը (Հմմտ. Marquart, Südarmenien, էջ 296—298)։

Այս անգ զմեզ չի հետաքրքրեր Բագրատունի կենսագրութիւնը Թուականէս յետոյ, բայց կ'արժէ յիշատակել հոս դրուագ մը իր կեանքի նախորդ շրջանէն։ 812—820ին նա տեղակցութիւն ունեցած էր Նանա Ասորւոյն հետ, որ Մծբինէն կ'ուղեւորէր, անշուշտ Տարօնի վրայէն, Աշոտ Սմբատեանի արքունիքը եւ կը վերադառնար [29]։ Իր խնդրանօք, «իշխանական հրամանաւ», գրած է Նանա Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութիւնը, որուն Նախաբանին մէջ կ'ըլլայ գովութիւնը Բագրատունի իմաստասիրութեան. Հոն կը կարդացուին տողերս. «որում ոչ անհամեմատ եւ գրոյց գիտեմ ճոխութիւն, զոր յատենսդ բարեպաշտութեան ունիս հայրենական պերճանօք յղփացեալ··· որ այդքան յոգնահանճարս զատար ի յեռին ժամանակիս առ խուզմունս իմաստիցն խորս··· որ այդքան պատուես զիմաստութիւն, մինչեւ յազգաց եւ ի ներքինեաց եւս որպէս ախորժեալ» (էջ 3)։ Նոյնպիսի գրուածքը կը շոյէ նաեւ Հայ Թարգմանիչը. «Զաս Թախանձելով մեծին Բագրատայ, որ ի տանէն Բագրատունեաց, այր որ յոյժ բարձրագոյն առաքինեաց զանուն, որ եւ պետ իշխանաց երկրին ի բարբարոս

[29] Նանայի եւ Բագրատունի տեղակցութեան եւ այլ խնդրոց մասին Հմմտ. իմ Մատենագրական Հետազօտութիւններ, Ա. էջ 131—133։

ազգէն Հագարացւոց անուանեալ, *որպէս թէ այնու զնա ասացել պատուոյ արժանաւոր վարկուցեալ*... *իսկ յարժամ ըմբռնեալ յի-նէր ի Հագարական ազգէն* մեծն եւ երեւելին այն իշխանն Հայոց վասամամխան, որ եւ զբաւանդակն յանձին բերէր ունել զգիտութիւն որ ի Քրիստոս հաւատոցն... (էջ 5—6)։

Ինչպէս Թադարատ, նոյնպէս Հոխիխիմէ, ամայր իշխանին Աշոտի (տեսան Վասպուրա-կանի), քոյր Սահակայ եւ Թադարատայ իշ-խանին Տարօնոյ կը զովուի իբրեւ «կին իմաստուն ի բանս եւ յերս եւ յոյժ խոհեմա-գոյն եւ աստուածասէր» (Թովմ. 117, 143, 151)։ *Հոխիխիմէ, որ ընկերացած էր իր որդւոյ եւ եղբօր դէպի Սամառա, կը վախ-ճանի հոն* (Թովմ. 208)։ *Իր մեծ քրոջ, Թա-դէշի անկինէ անունը կը մնայ մեզի անծա-նօթ։ Նոյնպէս անծանօթ է երրորդ քրոջ ա-նուներ, որ ամուսինն եղաւ Սմբատ Սպարա-պետի*։

Մուշեղ Բագրատունւոյ հերքը կը կո-ռուի *պատմութեան մէջ. եթէ նոյն չէ աս Մուշեղ Մոկաց իշխեցողի հետ, զոր Թովմա Արծրունի կ'անուանէ «այր քաջայայտ եւ բարձրագահ»։ Թովմայի տեղերը Մոկաց իշ-խեցողիս եւ «իշխեցողներու» մասին չատ մութ են եւ դժուար է գտնել հոն համաստա-տուն կռուաններ, ճիշդագրութեան աստա-ղութեան համար։ Մարկուարտ (Բագրա-*

ատենեայ ծագումը. (էջ 67) կը համարի զինքը Ամրատ Սպարապետի որդին։

Գ. Բայց ունինք աւելի զուգադիպող տեղեկութիւններ Սմբատ Բագրատունեաց մասին։ Զինքը կը յիշէր Թովմա Արծրունի (էջ 117) իբրեւ եղբայր Բագարատայ եւ Հոփիփսիմէի (ամ'ս վերը)։ Թերեւս ինքն ըլլայ նաեւ Թովմայի յիշատակած «Սեպուհ մի՝ Սահակ, պատրիկն Անձեւացի» (էջ 109, այդ. սեպուհ մի Սահակ, Պատրիկն Անձեւացի), որ 850ին մասնակցեցաւ Աշոտ Արծրունւոյ եւ Բագարատ Տարօնոյ իշխանին հետ Մուսէի դէմ մղուած պատերազմին։ Իսկը կարդացուած էր պատրիկ Անձաւացեաց երկրին (այժ–Ջաւաղանքաւ Արտաշատոյ), որ կը համապատասխանէր հին Կորճէից երկրին իր գաւառներով։ Կարեւոր մէջբերում մը իր կեանքէն կը հաղորդէ Դիոնեսիոս Թել–Մահրէցի [27], որ խօսելով Քուրդան կոչուած աղանդաւորներու վրայ կը գրէ. «Քուրդաններն ուսուցիչներ էին եւ կրօնքով հեթանոս... աւանդութիւն մ'ունէին, թէ իրենց մէջէն Մահդի անուամբ թագաւոր մը պիտի ելլէր... Արդ այս ժամանակներս երեւան ելաւ այս պատուած Մահդին. երեսը քողով ծածկուած էր, երբեմն ինք զինքը Քրիստոս կ'անուանէր,

[27] Քաղուած Միքայէլ Ասորւոյ թղթ., համմ. Michael le Syrien, Chronique, III, p. 52—53, ed. Chabot. Ամբողջ այս հատուածը հայերէն թարգմանութեամբ յառաջ բերուած՝ Ա. Մաքսուդեան, Բագրատունեաց ծագումը, էջ 57—60։

իսկ երբեմն Հոգին սուրբ։ Օրէ որ ամբոխը եւ մեծամեծներն կը հաւաքուէին անոր շուրջը։ Ամէն պատահարէ բազմաթիւ գունդեր ժողովուեցան անոր քովը՝ կողոպուտի եւ գերիներու յուսով։ Իր բնակութիւնը Քարդամոյի ապառաժուտ լերանց վրայ հաստատեց։ Այս մարդուս աւարառը կը տիրէր Ճեզիրայի եւ Հոյաստանի մէջ. Բէյտ Զարդէյն եւ Թուր-Աբդինն աւերեց. անխտիր ամէն ազգերն կը քարդէին։ ... Երբ Քարդամին վանքը եւ շրջակայ գիւղերն կողոպտելու եկան, Հասան (ալ-Հասան բ. Մահլ) եսանգի եկաւ, վանն զի քրիստոնէից հետ լաւ էր, յանկարծակի անոնց վրայ յարձակեցաւ, Քուրդանայիները չախջախեցան եւ փախան։ Իսկ անոնք, զոր աստուածացուցած էին, առինքուեցաւ քովը մէկզի նետած Հասանի առջեւէն խոյս տալ։ Սակաւաթիւ խմբով մը Աչտոյի որդւոյն Մահակի երկիրն ապաստանեցաւ. Մահակ զինքը բռնեց շղթայի զարկաւ։ Քուրդանայիներն երբ իրենց թագաւորին բռնուիլը լսեցին, հաւաքուեցան եւ դիմերը Մահակի վրանին վրայ յարձակեցան. Մահակ ձանապարհեց՝ Մահդիի գլուխը կտրեց. անոր գլուխը, իր ընչից մէկ մասը եւ ընտանիքը առնելով փախաւ։ Երբ վրան մտան, Մահդիի դին միայն գտան։

Քիչ ետքը, երբ Մահակ իր բանակովը Տայայէններու (Տաճկաց) դէմ կռուելու գացած էր, Քուրդանայիներն անոր ընտանեաց

եւ որդւոյ զարման յարեւցին։ Հեթանոս կին մը այս զարմանք յայտնեց գիւղին մէջ։ Սահակի ամուսնոյն կրօնաւոր մէկ եղբայրը եւ մօտովքրդենէ բազմութիւն մը բերդի մէջ ամփոփած։ Քուրդանայիններն եկան, զատմնին ապաննեցին, բերդին մէջ եղողներուն դէմ կռուեցան եւ բարեբով հարուածեցին բերդը· տները մտան։ Այդ, իրենց յայր բարեպաշտ կրօնաւորին աղօթքին վրայ էր, որ Քրիստոսի ողորմութիւնը կը հայցէր երկրպագութիւններով եւ որբոյ մատունքը ձեռքը բռնած՝ իր բարեպաշտ քրոջմէն աղօթքի կը յորդորուէր։ Վերջինս իր անդրեայ մանկիկը Աստուծոյ առջեւ դրաւ բռնելով. «Քրիստոս, ըսէ այս մանկանս համար, որ մկրտութեան անմեղութիւնն ունի, աղնէ՛ ծառայիդ»։ Երբ Քուրդանայինները ներս մանելու վրայ էին, վասն զի բերդին դուռն այրած էր, ուրիշ կրօնաւոր մը՝ Փենեհէսի նման նիզակ մ՚առաւ, պարապէն դուրս խոյացաւ, ինք զինքը Քուրդաններու գլխաւորին առջեւ, գնաց, եւ Աստուծոյ օգնութեամբը խոցեց եւ սպաննեց զանիկա եւ այս կրօնաւորին բան մը չկրցան ընել։ Իրիկուն եղաւ. ամբողջ գիշերը արթուն մնացին եւ հսկեցին։ Սահակի բարեպաշտ ամուսինն առաջարկեց իւր զինքը մահուան վտանգի մէջ դնել, որպէս զի չըլլայ թէ անհաւատից ձեռքը իյնայ· զինուորն մտաւ եւ ոսկեզօծ սուր մը առաւ, որպէս զի անոր փայլին պատճառաւ զինքն

տպաններն, առաւօրնէ խոկ արտմադիր էր գուրս եկլեալ եւ մեռնելոյ։ Բայց Աստուած, որ «զինքը ճշմարտապէս օգնութեան կոչողներուն մերձ է»[19] այնպէս ըրաւ որ Թուրգաններ ըերդին յարձակումը ձգեցին, կարծես թէ արդէն գրաւած ըլլային զայն, եւ սկսան երկրին վրայ ցրուածներն կողոպտել, որպէս զի չփախչին։ Երր կողոպտելով ժամանակ կը կորսնցընէին, Սահակ յուր ասու, հեծելախազոր գրկեց, որոնք ամբողջ մաան. եւ երր անզգամներն վերստին են դարձան՝ գիմացնին հակառակորդ երիտասարդներ գտան, որոնց սուրը քարերով օգնութիւն կը գանէր (?)։ Սահակ երկրորդ որր հզօր քառնակով մը հասաւ, եւ որովհետեւ Թուրգանները ըերդին յարձակումով գրաւած էին՝ իրենց պաշտպանող ձայնը չլսեցին։ Երր յարձակման կրեցին՝ կռնակ դարձուցին եւ փախան. ձեռն մէջ թագուհեցան եւ այսպէս ամէնքը պարտութեան եւ փճացան։ Այս եղաւ Սահգիի եւ անոր բոլոր հեծելազներուն վախճանը»։

Մարկուարտ Սահգիի խորտակումը կը համարի անդի ունեցած 814—816 տարիներուն. եւ որովհետեւ դէպքերը պատահած են Հարաւային Հայաստանի սահմաններու վրայ, կը հետեւցնէ. «ուրեմն այս միջոցին Սահակ Բագրատունին արդէն Հայաստանի

[19] Սաղմ. ՃԽԴ, 18։

իշխան էր եւ այն Թէթ Բարեկայի (Բոհտան) շրջակայքը, ուստի հաւանօրէն Տարօնի մէջ (էջ 62)։ Վերջին կէտի մէջ համակարծիք չեմ Մարկուարտի հետ։ Թէլ-Մահրեցւոյ տուած տեղեկութիւններու համաձայն դէպ-քերն տեղի ունեցան Հարաւային Հայաստանի մէջ, որուն տէրն էր Սահակ, որ ունէր հոն իր բերդն եւ ընտանիքը։ Իր իշխանութիւնը կը տարածուէր հաւանաբար այն մասին վրայ, որ յետոյ Արաբացիներէն անուանուեցաւ Ալ-Զաւազան, այս ինքն Անձաւացեաց երկիր[29]։ Հոս եւ արաբ մատենագիրներու համաձայն Անձաւացեաց իշխանութիւնը կ'ամփոփէր իր մէջ Հարաւ-արեւմուտքէն՝ Կորդուքը, Հա-րաւ-արեւելքէն Փոքր-Աղբակ, Դըմար (Ջու-լամերկ) եւ Արինճ ամրոցներով, Արեւելքէն՝ Մեծ-Աղբակ, Բաշ-Քալա արուարձանով եւ Հիւսիսէն՝ Մոկք եւ Ռշտունիք, ուստի Բոհ-տանու ի աջբերականց մէջ ինկայ։ Անձաւա-ցեաց գլխաւոր կեդրոնն էր Կանգուար[30], զոր կը յիշեն նաեւ Արաբ մատե-նագիրք Kinkiwar ձեւով, Alqif հետ։ Ուստի Սահակի իշխանութիւնը կը տարածուէր ճիշդ այն մասին վրայ, որ երբեմն եղած էր

[29] Ալ-Զաւազանի եւ Անձաւացեաց երկրի նոյ-նութեան եւ այլ խնդիրներու մասին հմմտ. J. Marquart. Südarmenien und die Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Quellen. Wien 1930. S. 353 ff.

[30] Այժմեան Կենգիվարը, Նորդուզ գաւառի արեւ-մտեան կողմ։

բառ Մ. Խորենացւոյ (Բ. 53) Բիւրատեան Սմբատ ասպետի իշխանութեան սահմանը, այս ինքն՝ «Սմբատայ տեղի առնել զնայ զկողմամբք Ասորեստանի, իւրովք կամօք թողլով զիշխանութիւն զօրացն Հայոց... հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք. ի յԱկէի նստուցեալ զրադմութիւն զերւոյն. քանզի էր ի ծերութեան կին արտաքեալ յԱսորեստանեայց՝ հայ յայն կողմանս, զոր յայժ սիրեաց, վասն այնորիկ եւ զնորին կողմամբք բնակեցաւ»:

Տմորիք արեւմուտքէն կը շօշափէր Կորդուքը, որուն եւ քաղաքականապէս ենթարկուած կ'երեւայ ի հնումն, յետոյ միացուեցաւ. Կորդիք՝ ի վաղուց գոյութիւն ունեցող գաւառին հետ. եւ ունէր արեւելքէն եւ հարաւէն սահմանակից Ասորեստանը եւ հիւսիսէն՝ Հայաստանը եւ որովհետեւ խառն ազգաբնակչութիւն մ'ունէր, այս պատճառաւ քաղաքականապէս յաճախ Ադիաբենէի (Ասորեստանի), Հայաստանի եւ Մարաստանի (Ատրպատականի) միջեւ կռուախնձոր կը նկատուէր: Թէպէտ Տմորիք անձուկ իմաստով հայկական գաղթավայրերու սահմանէն դուրս կ'իյնար, բայց շատ կանուխ ժամանակներէ սկսեալ մուտ գտած էին հոն հայ գաղթականներ եւ այսպէս խլուած էր Ասորեստանէն[31]:

[31] Հմմտ. այս մասին Հիւբշման՝ Հայ տեղւոյ անուններ, 263. 267—268. Hartmann, Bohtan, eine

Է. Այսպիսի մեկնութեամբ կը լուսաբանուի Թ. դարու առաջին տասնամեակին Հայաստանի քաղաքական բաժանման պատկերը։ Աշոտ պատրիկ Մսակեր, որդի Սմբատայ սպարապետի, 806ին կը կարգուի իշխան Հայոց, եւ արքունիքը Կոգովիտէն (Դարբինքէն) կը փոխադրէ Անի, եւ այսպէս իր իշխանութեան անձուկ սահման կ'ընդարձակէ Հիւսիսը մինչեւ Կոգովիտ։ Արեւելքը՝ Վասպուրական, Արեւմուտքը՝ Տարօն եւ Հարաւը՝ Անձաւացիք (Կորդրիք) կը յանձնուին Աշոտ Սահակեանի որդիներուն՝ Դաւթի, Բագարատի եւ Սահակի, «Սմբատի եղբայրներուն»։ Այս բաժանումը գտաւ Ամիրապետին՝ Հարուն ալ Ռաշիդի հաճութիւնը ի Նփրկերտ, ուր իջած էին Աշոտի որդիք իրենց մօրը հետ եւ տեսակցութիւն ունեցան։ Այս միջոցին Աշոտ Մսակերի որդին՝ Սմբատ կը գտնուէր ի Սամառա իբրեւ պատանդ։ 826ին, երբ մեռաւ Աշոտ Մսակեր, իշխանութիւնն անցաւ Բագարատի՝ Տարօնի տիրոջ ձեռքը, որ անուանուեցաւ իշխանաց իշխան. իսկ սպարապետութիւնը յետոյ յանձնուեցաւ Սմբատին, երբ սա վերադարձաւ Սամառայէն։ 850ին, երբ Բագարատ գերի տարուեցաւ Սամառա, նոյն իշխանութիւնը յանձնուեցաւ Սմբատին, եւ անոր ալ գերի

topographisch-historische Studie. Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft. Տես Ա. եւ Բ. J. Marquart, Südarmenien, S. 323—380։

տարուելէն (855) հարը՝ անոր որդւոյն Աշոտի, որ իշխանաց իշխան կոչուեցաւ եւ ապա անուանուեցաւ Թագաւոր։

Սմբատ Աբուլ-Աբաս, Աշոտ Սմբատեանի որդին (Սամարայէն դարձէն հարը) առած էր իրեն կին Դուքթի (այս ինքն Բագարատ Տարօնոյ իշխանին եղբօր) քոյրը, որմէ ունեցաւ երկու ուստր, «որոց քոյրն» (այսինքն Սմբատի դուստրը) տրուեցաւ Աշոտ Կիւրապաղատի (Արդանուչի տիրոջ) որդւոյն՝ Բագարատի կին, ուստի հաւանօրէն 855էն յառաջ։

Այս եղանակաւ Բագրատունի տան երեք ճիւղերն զօդուեցան իրարու հետ խնամական կապով։

Բ. Դառնանք մենք կրկին Թէլ-Մահրեցւոյ տեղեկութիւններուն նկատմամբ Սահակ իշխանին եւ իր ընտանիքին։

Սահակ Բագրատունւոյ բերդը, որ Քուրդաններու յարձակման կ'ենթարկուի անոր բացակայութեան, անշուշտ Կանդուարն էր։ Հոն ունի իշխանը բարեպաշտ, աստուածավախ, հաւատարիմ եւ իմաստուն տիկին մը, որուն ծագումն եւ անունը կը մնան մեզի անծանօթ. նա կ'երեւայ թէ նոր էր հարս բերուած, արդեօք «Ատրպատական՚յի» կողմերէն. ունի գրկի մանկեայ զաւակ մը. ուրիշ զաւակներ չեն յիշուիր։ Իր արքունիքի մէջ կը տեսնուին նաեւ երկու տիրասէր եւ քաջարի եկեղեցականներ, որոնք Տիկնոջ

անմեղութեան պաշտպաններն են. մէկն է ամուր կրօնաւոր եղբայրն, երկրորդը դարձեալ կրօնաւոր մը, որ կը ներկայացուի աներկիւղ, հայրենասէր անձ մը, ինչպէս Փենէլօն մը, ինչպէս Ղեւոնդ Վանանդեցի մը, որ նիզակ ի ձեռին կը խոյանայ հայկաբար թշնամւոյն վրայ, կը ցցէ այրասուրը ախոյեանին կուրծքը եւ կը խորտակէ գլուխայ եւ ինքը ատրատափահար թշնամիներու մէջ կը մնայ ողջանդամ: Պատմութիւնը չէ պահած մեղքի անունը այն քահանային, բայց պիտի մնայ անհետ իր գործին մէջ անձամ:

Մինչ բերդականները անկասկածեան ուժով թշնամւոյն յարձակման կը դիմադրէին, Սահակ Իշխանը գրաւած էր Տաճկական գեղերու ապստամբութիւն մը յետս մղել իր սահմաններէն: Առանց կռուելու իր հեռաւորութենէն, նա կը գիտնայ հնարքը բերդականներուն ալ հասցնել օգնութիւն: Սաստարութիւնը գրաւականն է ապարանքեանին յաջողութեան: Տիկինը կ'ընդունի հեծեալներու ջոկատ մը եւ կը յաջողի Թուրքաներու այս երկրորդ յարձակումն ալ, նման առաջինոյն, որ Սահակի իր գլուխն էր սաւմած, խորտակելու: Այնպէս Սահակ յաղթական դուրս կու գայ կարճ ժամանակի մէջ երեք ճակատներուն վրայ: Այս անեղ կարկառուն կը ցցուի մեր առջեւ իր անձը իբրեւ պատերազմող եւ հմուտ զօրավար, չե՛ւ բայց

Ե՛ւ արգասաւոր ... ի մեծամեծս եւ ի բազում գործս արժանաւորաց» (Ա. 1)։

Իր եղբայրն Բագարատ կը դրուատուէր ուսումնասէր եւ հայրենական ճոխութեամբ երեւելի անձնաւորութիւն. եւ քոյրն Հռիփսիմէ որպէս «կին իմաստուն ի բանս եւ յիրս եւ յայժ խոհեմագոյն, միանգամայն եւ աստուածասէր»։ Ինչո՞ւ չենթադրենք նոյն շնորհքը նաեւ Սահակի վրայ, որ աճած եւ զարգացած էր նոյն յարկին տակ։ Սահակ ունէր իր արքունիքին մէջ երկու բարեպաշտ եւ իմաստուն եկեղեցականներ, որոնց հովանաւորութեան յանձնած էր իր ընտանիքը։ Եթէ այդ բարեկամ արանց երեւելի էին իրենց բարեպաշտութեամբ եւ արիական ոգւով, կը սիրեմ յուսալ թէ անոնց մէջ կը ճառագայթէր եւ իմաստասէր միտքը. եւ կ'ախորժէր իշխանը անոնց մտաւորութենէն իբրեւ «Ե՛ւ քաջ եւ արգասաւոր ... ի բանս եւ ի պիտանաւոր խոհականութիւնս» (Ա. 1)։

Բագարատ սիրող էր ուսելի իմաստասիրական եւ աստուածաբանական գրականութեան եւ Նանայէն կը խնդրէր Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութիւնը։ Ուրիշ ժամանակակից մը, համատոհմիկ մը, եւ թերեւս խորհրդակից մը՝ Շապուհ կը հայցէր Ղեւոնդ երէցէն անցեալ ժամանակներու Պատմութիւնը։ Չունեցա՞ւ նոյն նախանձը նաեւ Սահակ, չեղա՞ւ բաղձակերպ եւ ինքը ունենալ

գրաւոր յիշատակ մը, պատմող իւր ուսումնական ձգտումներուն:

Ինձի կ'երեւայ թէ Սահակ Բագրատունի ցանկացաւ չինել իրեն անուն հանդիսանալով Մեկենաս «Հայոց Պատմութեան» մը:

Սահակ, երբ կարգուեցաւ իշխան Անձեւացեաց երկրին, ուր Կորդուքի (806՞), անշուշտ հետաքրքրուեցաւ, ինչպէս երբեմն Վաղարշակ մը, այս կողման անցեալ պատմութեամբ. եւ եկաւ ի խնդիր Մար Աբաս Կատինայի մը, որ գրի առնէր այս կողման եւ այս առթիւ ամբողջ Հայաստանի անցեալ յիշատակները, յատկապէս նախարարական տուներու ծագման պատմութիւնը:

Սահակ Բագրատունի իւր ծրագրած գործին յաջողութեան համար յարմարագոյն անձ նկատած է «Մովսէս Խորենացին», որ «հեշտաբար բերուած է խնդիրքը», վասն զի գտած է զայն «սիրելի իսկ իւր ախորժակացը, առաւել եւս սովորութեանցը» (Ա. 1). այս ինքն պատմական աշխատութիւններ մատենագրելը եղած է համաձայն իւր սրտին եւ սովորական զբաղմունքը իւր գրասիրութեան: Ինչպէս եւ «այր մի ծերացեալ եւ հիւանդոտ» էր նա, բայց եւ այնպէս «անպարապ ի թարգմանութեանց» (Գ. 65), ուստի նաեւ բարձր տարիքի մէջ կը գործէր միտքը, միշտ հաւատարիմ գրչին:

750—850 շրջանէն չունինք մենք աչքի զարնող պատմագիր մատենագիր, բաց

Ղեւոնդ Երէցը։ Ղեւոնդ իւր Պատմագրքովը, զոր գրած էր «ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ», հասած էր անշուշտ հռչակի իւր դարուն, բայց մատենագրական Բագրատունի իշխանական շրջանակին մէջ։ Եւ դիւրին է մտածել թէ Սահակ իւր մեծ ծրագրին յաջող կատարածին համար անձի ընտրութեան ճգնաժամ չապրեցաւ, այլ մղուած Ղեւոնդի հռչակէն եւ վստահ անոր Բագրատունի տան հանդէպ ունեցած մտերիմ վերաբերմունքին վրայ, համարձակ գրեց անոր առջեւ իւր առաջարկութիւնը եւ գտաւ իւր ձայնը պատրաստակամութիւն։

«Մովսէս» այս առաջարկը ընդունած է Սահակէն ի հեռաւորութեան· եւ ինչպէս կ'երեւայ նոյնհետայն մեկնած է անոր արքունիքը· իր խօսքը· «յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւնն» (Ա. 1) ենթադրել կու տայ թէ հոգւոյն ծանօթութիւնը առանձնայէ յետոյ նաեւ մարմնոյն ծանօթ եղած է, այսինքն պատահած են անոնք իրարու դէմ առ դէմ Սահակի արքունիքին մէջ ի Կորդրիք։ Այն պարագան, որ Մովսէս Թիւրաւեան Ամրատ ասպետի սիրած երկրպագմինք կը ներկայացնէ Տմորիք-Կորդրիքը եւ Աղկին յանուանէ կը յիշէ իբրեւ գաղթավայր Ամրատի բերած գերիներուն, յայտնի կ'ընէ պատմագիրը վարագուրի ետեւէն իւր ձայնը, որ Կորդրիքէն կը հնչէ։ Սահակ Բագրատունի իւր սահման-

ները մինչեւ Այնի տարածել ձգտած կ'ե-
րեւայ, եւ Մովսէս պատմական տպաւորութիւններ
կը հայթայթէ այն կողման հայ գաղթա-
կաններու հնութեան ի նպաստ։ Ոչ միայն
իր Մեկենասին հաճոյք եւ պարծանքի ա-
ռիթ ընծայել կը ձգտի պատմագիրը, այլ եւ
անոր աշխարհակալական ձգտումներն ար-
դարացնել կը նկրտի։ Այս հայեցմամբ
ըմբռնելի կ'ըլլան մեզի նաեւ Հայոց Պատ-
մութեան այլ եւ այլ անցքերը, ուր Մով-
սէս պատմութեան պանծացուն գրուագնե-
րուն տեսարանները, նոյն իսկ հայ ցեղին
սկզբնաւորութիւնը Կորճայք–Կորդուք, ու-
րիշ խօսքով Անձեւացեաց երկրին մէջ կը
բեմադրէ. այսպէս Հայկի եւ Բէլի պատե-
րազմը Հայոց ձորի մէջ, տեղագրական այն-
քան ճշգրիտ նկարագրութեամբ (Ա. 11)։
Նա հետապնդած ըլլալու է նաեւ այսպիսի
գաղտնի նպատակ մը, երբ Արդամը, Աղիա-
բենէի թագաւորը կը հայացնէ. եւ Բագրա-
տունիները հրէական ծագումէ կը սերեցնէ,
հերքելով հին աւանդութիւնը (Բագրատու-
նեաց պատմագիր Սերիոսի քով պահուած)
որ նոյն նախարարութիւնը Հայկայ սերուն-
դէն կը ներկայացնէ։

Մովսէս–Ղեւոնդի երթն Սահակի արքու-
նիքը (Կանդուա՞ր) կարող էր պատահած
ըլլալ միայն Աշոտի մահուընէն (803/04)
ետքը, այս ինքն այն ժամանակներն, երբ
Սահակ Բագրատունի իբրեւ տէր Անձաւա-

ցեալ երկրին փոխադրուեցաւ ընտանեօք Կանդուաւր. եւ մեաց հոն հաւանօրէն մինչեւ իւր մահը։ Այսպիսի կացութեամբ դիւրաւ ի՞նչ կարող է արգիլել զմեզ ասելու Ղեւոնդ Երէցի դէմքը յանձին այն արիստոկրատ կղերաւորին, որ արհամարհելով մահը նիզակաւոր կը խոյանար թշնամւոյն բանակը եւ արիութեամբ եւ հայրենասիրութեամբ անդուգական առհաւատչեայ մը հանդէս կը բերէր (814—816)։

Մինչեւ այժմ քննածները թոյլ կու տան մեզ կազմելու մեր եզրակացութիւնը.

1. Սահակ Բագրատունի Անձեւացեաց երկրին, այսինքն Կորճայք նահանգին ընդարձակուած տոհմաններուն տէրն է 806—816 շրջանին։

2. Մուշեղ Մորենացի եւ Ղեւոնդ մի եւ նոյն անձնաւորութիւններն են, ինչպէս մի եւ նոյն են Մուշեղ եւ Մար Աբրա Կատրինայ։

3. Ղեւոնդ երէց նոյն է հաւանօրէն այն կրօնաւորին հետ որ Դիոնեսիոս Թել-Մահրեցւոյ համեմատ պաշտպանած է Սահակ Բագրատունւոյ բերդը անոր բացակայութեան եւ խիզախած է անձամբ նիզակահար զգետնելու թշնամիներուն գլխաւորը։

4. Մուշեղ ի գլուխ հանած է իւր Պատմութիւնը Սահակ Բագրատունւոյ արքունիքը հաւանօրէն ի Կանդուաւր։ Հայոց Պատմութիւնը յօրինուած է 806էն ետքը, ոչ շատ ուշ քան 820, ասաւ ի 810ին մերձաւորապէս։

10. «Մովսէս» եւ «Ղեւոնդ» անուններու շուրջը: — *Մինչեւ այժմ մենք զբաղեցանք ապացուցանելու թէ «Հայոց պատմութեան» հեղինակն Մովսէս Խորենացի նոյն է Ղեւոնդ Երէցի հետ. մէ՛կ ձեռքէ ելած են երկու պատմագիրքերը: Կը մնայ բաց կարեւոր խնդիր մը. ի՞նչ էր իսկական անունը այն հեղինակին, որ շարադրեց այս կրկին երկերը.*

Վերջապէս, երբ կը դնէինք Ղեւոնդ Երէցի կեանքի ուրուագիծը, նկատած էինք թէ մեր ակնկալութիւններ «Ղեւոնդ» անուան շուրջը՝ յեցած են ստուգութեան վրայ, եւ «չունէինք փորձառական առուգելու ստուգութեան համատարածութիւնը». Հարցման, թէ «չէ՞ կարող կեղծիք նկատուիլ անունս», բայց թողուցած էինք պատասխանը, որովհետեւ «այն ժամանակաշրջանին, ուր ապրած է Ղեւոնդ, չկայ վկայ իր անձնաւորութեան»:

Նոյնպիսի տարակուսի մէջ ենք նաեւ նկատմամբ «Մովսէս Խորենացի» անուան հարազատութեան: Այսպէս կը կոչուի հեղինակը նախ Պատմագրքին խորագրին մէջ. «Հայոց պատմութիւն յերկու հատուածս, արագելոյ Մովսիսի Խորենացւոյ»: *Երկրորդ անգամ Ա. 1 (խոստովանութիւն).* «Մովսէս Խորենացի *յաղագս մերոյս ի սկզբան յայսմ բանիցս Սահակայ Բագրատունւոյ խնդրոյ»: Ձեռագիրներէն* acde *չունին այս ամբողջ պարբերութիւնը.* bgmopqrs Վfny *կը կարդան*

Մովսէսի (Մովսիսի) Խորենացւոյ. ԽՏ գործը կը կոչէ «յաղագս — բանիցս». Իսկ որոնք որ ամէնն այս մասը, կը ներկայացնեն պէտք ընթերցուածներով, վասն զի ամբողջ պարբերութիւնը անբերականական չարադասութիւն մը կ'ընծայէ. զոր չեն կրցած նաեւ հրատարակիչները վերականգնել։ Նախնական ընթերցուածն էր անշուշտ պարզապէս. «ի սկզբան այսպէս բանից (ԽԲ) *Մաշտոցի Փառգրատունեաց խնդրոյ», ուստի «Մովսէս Խորենացի յաղագս մեռելոց» կարելի է համարել երկրորդ գրչի մը յաւելուածը, որուն ձեռքը Պատմութեան մէջ նաեւ ուրիշ անկեր կը գտնուի*[22]*։ Հայոց Պատմութեան էջերու մէջ չենք գտներ ուրիշ յիշատակութիւն հեղինակի անուան մասին։ Նաեւ յընթացս Թ. դարու չկայ վկայութիւն, որ յիշուի Հայոց Պատմութեան հեղինակը յանուանէ։*

Կը հետեւի ասկէ.

1. *Երկու պատմագրութիւններու հեղինակը մէկ է։*

2. *Այդ անձը կը կոչուէր Ղեւոնդ կամ Մովսէս։*

3. *Որովհետեւ Ղեւոնդի Պատմութիւնը*

---

[22] *Տես առ այս* P. N. Akinian, Moses Khorenatzi. Die Abfassungszeit der „Geschichte Armeniens" und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte betrachtet. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 37 (1930), *էջ* 204—217, *յատկապէս էջ* 207—211։

իբրեւ ժամանակակից դէպքերու արձագանգ, անսեթեւեթ նկարագրութիւն գրուած է ժամանակակցէ մը, որուն ենթադրենք թէ չկար տեղիք խեղաթիւրելու, կեղծելու հեղինակին անունը. ասոր եւ աւանդութիւնը հաստատմութեամբ պաշտպանուած է «Ղեւոնդ Երէց» յորջորջանքը հեղինակին, գրութեան ճակատը կամ վերջաւորութեան:

4. Բայց «Մովսէս» անունը կարող է նկատուիլ կեղծիք, վասն զի կեղծուած է անոր ժամանակն այլ, գրութեան ձեւն այլ: Ժամանակակից մը Թ. դարու առաջին տասնեակին, որուն չհամարձակէր անկաշկանդ անունը լոյս ընծայել պատմութիւն մը, ուր ինքնինքը կը կեղծէր աշակերտ Սահակի եւ Մաշտոցի: Եւ որովհետեւ «Մովսէս» իր գրութեան մէջ նախանձաբար գիտուած չէ անձնած կեղծելու իր ժամանակը[18], որուն ենթադրենք թէ կեղծողը երկրորդ դարէ մըն է. որ հեղինակին մահուընէն ետքը հաստատայի եւ հեղինակաւոր ընծայելու համար անոր խօսքերը, կարեւոր սեպած է կեղծել ժամանակն այլ, անունն այլ, այս ճանապարհով Հայոց Հնագրական պատմութիւնը իբրեւ նորագիւտ աշխատութիւն պիտի գտնէր ընդունելութիւն եւ պիտի առթէր հետաքրքրութիւն եւ զարմանք:

Ցուցուց ապագան թէ նա չէր սխալած

---

18 Տե՛ս անդ, էջ 210:

իր ժամանակներուն մէջ, որովհետեւ սկսեալ Ժ. դարէն աշխարհաբարեայ «Մովսէս Խորենացին» օրինակներուն մասերը եւ սրտերը. ոչ որ չկասկածեցաւ, թէ «Հայոց Պատմութիւնը» հայոց դարու մը անեղծագործութիւնն է, գրուած Կորիւնի խորաձորերուն մէջ:

Նկատմամբ ընթերցութեան անուանս՝ «Մովսէս Խորենացի», որով մկրտուած է Հայոց Ծննդաբանութեան պատմիչը, պէտք է ենթադրել, թէ կեղծողն աչքի առջեւ ունեցած է Հնգամատեանին հեղինակը՝ Մովսէս մարգարէն, որ պատմած է Իսրայէլի ժողովրդեան ծննդաբանութիւնը եւ թէ ինչպէս նա իր ժողովուրդը Եգիպտական ծառայութենէն հանեց եւ Կարմիր ծովու խոր անդունդներէն անցուց, տարաւ եւ հաստատեց Աւետեաց երկրին սահմանները: Նոյն գերը կը կատարէր «Հայոց պատմութեան» հեղինակն ալ, որ ժամանակի անծայր խորքերէն կը հանէր ի լոյս ազգի մը պատմութիւնը եւ կը բերէր կը հաստատէր ժամանակ մը, ուր ազգը գրականութեամբ նոր զինուած կազմակերպուած, պիտի վայելէր Աւետեաց երկիրը մտքի եւ լոյսի:

«Խորենացի» յորջորջանքը պիտի ենթադրէր Խորենի կամ Խորէնի գաւառ մը կամ քաղաք մը. այսպիսի վայր ծանօթ չէ մեզ Հայաստանի սահմաններուն մէջ: Հաւանօրէն նաեւ այս յորջորջանքի մէջ բառախաղ մը

Բաղնուած է. խոր— արմատէն ածանցուած, կամ «խորհին» = իմաստուն, հմուտ, կամ խուրհին, «խորհին» = ընթերցող իմաստով (Հմմտ. Մար Աբաս Կատինայ). Եւ կամ Թերեւս «որ ընդ խորս էանց պատմութեան Հայոց»: Մովսէս, ժամանակակից ըմբռնմամբ, Արծրունիները կը պատուգրանէր՝ «Արծիւ ունի», այսպէս նաեւ Ամատունի = Համառատայի եւն. Ի՞նչ զարմանք եթէ իր իսկ ստուգաբանական օրէնքներով երկրորդ գրիչ մը յօրինած ըլլայ իր ծագումի ալ իմաստութեան, Համաձայնի խորհեցէն եւ կամ բազմամեայ ծերունւոյն անդուլ ընթերցասիրութիւնը նկատելով սարքական խուրի, ընթերցասէր մականունն այսպէս բարեփոխած ըլլայ։ Յամենայն դէպս բաւական մը պէտք է ենթադրել «Խորենացի» յորջորջման մէջ, քան անգույ անուն:

Այս ամեն կը վերջացնեն մեր խորհրդածութիւնները Ղեւոնդի եւ Մովսէսի շուրջը, յուսալով թէ շուտով առիթը կ'ընծայուի մեզ, նկատելու Մովսէս Խորենացւոյ անձն ըստ աւանդութեան եւ Պատմութիւնը ըստ իր գրական արժանեաց։

Ժ.

ՀԱՅ ԻՇԽԱՆԱՏՈՒՆՆԵՐՈՒ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

450—850

Ժ.

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

450—850

Որովհետեւ հանգուցեալ Յ. Մարկուարտ «Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութեան»[1] նուիրած իր գեղեցիկ աշխատութեան մէջ փորձած էր արդէն վերականգնել Հայ Բագրատունի տան տոհմածառը 600—850 մութ շրջանի համար, թերեւս կրկին այս նիւթով զբաղիլը նկատուի զուր ժամավաճառութիւն։ Պիտի ուզէի եւ ես խնայել ժամանակս, եթէ յընթացս Ղեւոնդ երէցի Պատմութեան ուսումնասիրութեանս ինձ ընդառաջ եկած ինչ ինչ դժուարութիւններ գտած ըլլային իրենց լուծումը Մարկուարտի յիշեալ աշխատութեան մէջ գոհացուցիչ կերպով։

Մեծ հմտութեամբ եւ մատչելի աղբիւր-

---

[1] Յ. Մարկուարտ, Բագրատունեաց ծագումը. Ա. Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը. Բ. Վրական Բագրատունեաց ծագումը։ Վիեննա 1913. բնագրէն թարգմանած Հ. Ս. Հայրապետեան։ Գերմաներէն բնագիրը իր սկզբնական ձեւի մէջ լոյս տեսած է Հեղինակին Osteuropäische Streifzüge աշխատութեան մէջ, Leipzig 1903. էջ 391—465։

ներու աշխարհիչ ստորագործմամբ գծած է Սարկաւագը իր ճիւղագրութիւնը։ Բայց եւ այնպէս մոլորցուցած են գիրքը մատենագրական ինչ ինչ անցքերուն. եւ ինչ ինչ կնճռուները վրայէն փորձած է անցնիլ ստուգմամբ։ Մեր ուսումնասիրութիւնը կը պահանջէր առաւել լուսաբանութիւն. եւ կը հարկադրէր խորհիլ երկար՝ գտնելու կապակցութիւն Թագաւորանի տան այլ եւ այլ անդամներու մէջ, որոնց յիշատակութիւնը կ՚ընէր պատմութիւնը խանդատարութեամբ։ Նաեւ կարգ մը գրաւոր յիշատակարաններ, ծանօթ հայ հատարակի վրայ, մնացած են անմատչելի Ուսուցչապետին, զորոնք պէտք էր սակայն յահաղորդել, Թագաւորանի տան անդամներու եւ պատմական դէպքերու յայտնագոյն ցուցադրութեան համար։

Միայն այս տեսակէտներով կը մանեմ նիւթին։ Որպէս զի ասելորդ կրկնութիւններէ խոյս տամ, պիտի ջանամ մատենագրական անցքերուն համար ցոյց տալ Սարկաւագի յիշեալ աշխատութիւնը, ուր ամփոփուած են ծանօթ աղբիւրները (իսկ Սարկաւագի ծանօթագրութիւններու մասին է, զորոնք պիտի մանրամասնեմ ջով)։ Նաեւ Ղեւոնդ Երէցի Պատմութեան նուիրուած մեր ուսումնասիրութիւնը, ուր ինչ ինչ անձնաւորութեանց մասին արդէն ճառուած է երկարօրէն, նկատի պիտի առնուի պատշաճ տեղերը։

—

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ
(450—850)

Տիրոց Ա. 450 (1)

Սահակ Ա. ասպետ 480 (2)

Սպանդիարատ ասպետ 506 (3)

Վարազ-Տիրոց Բ. (4)

Աշոտ ասպետ Ա. 554 (5)

Պապ 603 (6)

Սմբատ Ա. Վրկան մարզպան (7)

Վարազ-Տիրոց Գ. ասպետ (8) — Սմբատ Բ. ասպետ (9)

Վարազ-Սահակ Բ. (10) — Սմբատ Գ. (11)

Աշոտ Բ. պատրիկ (12)

Վարազ-Տիրոց Գ. (13)

Սմբատ Դ. (16) Վասակ Ա. (16) Բագարատ Ա. (16)

Սմբատ Ե. Խոստովանող (14) Աշոտ Գ. (15)

Աշոտ Գ. պատրիկ (17) Սահակ Գ. (18)

Բագարատ Բ. (21) Աշոտ Ե. [illegible] (23)

Սահակ Դ. (22)

Սմբատ Զ. ասպարապետ (19) Վասակ Բ. (20)

Աշոտ Զ. Մսակեր (29) Շապուհ Ա. (30)

Աշոտ [illegible] Շապուհ Բ. պատմագիր Ա. Ա.

Ատրներսեհ Աշոտ կիւրապաղատ Բագարատ Դաւիթ

ասպարապետ (31) Սմբատ Ը.

Աշոտ Է. Թագաւոր (32) Շապուհ Գ. (33) Աբաս սպարապետ (34)

Սմբատ պատրիկ (24) Դաւիթ (25) Բագարատ Գ. պատրիկ (26) (կին Ա. Ա. դուստր Աշոտոյ) Սահակ Ե. (27) Ա. Ա. Մուշեղ (28) Հռիփսիմէ (կին [illegible]) Ա. Ա. դուստր (կին [illegible]) Ա. Ա. դուստր (կին Սմբատայ)

Աշոտ Ը. կիւրապաղատ Դաւիթ Ա. Ա.

Հինգերորդ դարու կէսէն սկսեալ ունինք Բագրատունի տան գրեթէ անընդհատ յաջորդութիւնը։

1. «Տիրոց իշխանն Բագրատունեաց» մին էր այն հայ նախարարներէն, որոնք խռովեցան դէմ Վասակ Սիւնւոյ (Ղ. Փարպեցի, էջ 67)։

2. Սահակ ասպետ, տէր Բագրատունեաց, հանդիսացաւ անուանի Վահանեանց կռիւներուն մէջ. 480ին ընտրուեցաւ մարզպան եւ վախճանեցաւ քիչ յետոյ նահատակական մահուամբ Ճարմանդայի կռուին մէջ (Փարպ. 121, 133)։

3. «Սպանդիատ Հայոց ասպետ» կը յիշուի Բաբկէն կաթողիկոսի թղթին մէջ 506 կամ 510ին, իբրեւ մին Վաղարշապատի ժողովոյն մասնակից հայ նախարարներէն (Գիրք Թղթոց, էջ 42)։

4. Վարազ-Տիրոց. 554ին Դուինայ մէջ Մծբինի-Նեստորականներու դէմ գումարուած աշխարհաժողովին ներկայ էր «Արշամ ի Վարազ-Տիրոցեան» (Գիրք Թղթոց, էջ 74)։

Թէեւ այս չորս իշխաններու հայրանունները յականէ չեն յիշուած, բայց նկատելով ժամանակի անջրպետն եւ համարելով թէ ասպետութեան յաջորդութիւնը որդւոյ ի հօրէ կը ժառանգուէր, կրնանք ենթադրաբար թուել ժամանակին մէջ անոնց անունները իբրեւ որդի ի հօրէ։

Առանց տարակուսի այս Վարազ-Տիրոցի

ժամին է խօսքը, երբ կը գրէ Յովսէփոս, թէ «Եկն Վարազ-Տիրոց իշխանն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց, որ ի բանաստեղծայն Սպարապետ անուանիւր. մեծ տանախմբութիւն կատարեալ, առատաձեռն ողորմութեամբ մխիթարէր զաղքատս։ Եւ զԲզրուէ ծննդեան զեօղ Սրբոյն (Թաթլոյ) տայր ի վանան՝ Հաստատուն կտակով եւ եղեալ զկտակն ի վերայ տապանի Սրբոյն՝ ասէր. Սուրբ ճգնաւոր, մի թողուր զանարժանս յոյնականութենէ բամէ. եւ զքո հայրենի զեօղն քեզ եմ տուեալ, եթէ որ հակառակ կայցէ՝ զու լեր վրէժխնդիր» (Հայապատում, Բ. § 154։ Համմ. ու այս եւ Հ. Ս. Կոգեան, Կամսարականները Տէարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա 1926, էջ 128)։ Յովսէփոս ունեցած է աչքի առջեւ, ինչպէս կ'երեւայ, Վարազ-Տիրոցի կտակի օրինակը։ Իր պատմուածքը կը վերաբերի 557 կանխող շրջանին, ուստի Վարազ-Տիրոցի այցելութիւն ի վանս Թաթլոյ պատահած է ոչ թէ յետ Ե. դարու (Ալիշան, Այրարատ, էջ 55), այլ Զ. դարու առաջին քառորդին։ Բագրեւանդի տէրերն են այս շրջանին Բագրատունիք։ Որովհետեւ Յովսէփոս կը գրէր Թ. դարուն, երբ Բագրեւանդի եւ Արշարունեաց տէրերն էին Բագրատունիները, հաւանօրէն Վարազ-Տիրոցի անուան կից տեղնուած՝ «իշխանն Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց» յետնագոյն շրջանի բմբռնման արտայայտութիւն մըն է։

Իրաւամբ կասկածելի կը գտնէ Կոգեան (անդ) Զ. դարու համար Բագրատունիներու իշխանութեան տարածումը «Արշարունեաց» վրայ, քանի որ անոր տէրերը մինչեւ Ը. դար Կամսարականները կը ներկայանան պատմութեան մէջ:

5. Ա(ր)շոտ առաջին, «ի Վարազ-Տիրոցեան», ինչպէս տեսանք, կենդանի էր 554ին եւ ունեցաւ մասնակցութիւն Դուինայ ժողովին մէջ: Իր որդիներէն կը յիշուի յանուանէ Գուրգ:

6. «Գուրգ Բագրատունի, որդի Աշոտոյ ասպետի» մին էր այն ութը հայ իշխաններէն, որոնք 601ին Խոսրով Ապրուէզէն յարքունիս կանչուեցան ի Տիզբոն. «Իսկ նա խնդութեամբ ընկալաւ զնոսա, եւ երեւելի մեծութեամբ մեծացոյց պատուով. եւ զմեծամեծ իշխանսն հրամայէ պահել ի դրան արքունի, կարգել նոցա ռոճիկս յարքունուստ՝ տալ ի տունս իւրաքանչիւր. եւ կոչել յամենայն աւուր յընթրիս արքունի» (Սեբ. 56):

Պատմագիրը կը պատմէ քիչ յետոյ թէ իշխաններէն վեցը վախճանեցան կամ սպանուեցան. բայց կը լռէ Գուրգ Բագրատունւոյ մասին: Հաւանական է կարծել թէ Գուրգ մնաց իր զօրքին հետ Խոսրովի արքունիքը: Իր զօրքին մէջ կը գտնուէր հաւանօրէն՝

7. Սմբատ Բագրատունի, որ «ի ժամանակին յայնմիկ» հաճոյանայր յաչս Խոսրովու

արքային եւ տայր ի նա զմարզպանութիւն երկրին Վրկանայ (Սեբ. 59)։

Սմբատու հայրանունը չէ յիշած Սեբէոս, բայց կ'երեւայ թէ Պաղի որդին էր։ Կարող է համարուիլ նաեւ Աշոտի կրտսեր որդին, նկատելով որ իր անդրանիկը՝ Վարազ-Տիրոց կնքուած է, ուստի յանուն պապին, ըստ ընկալեալ սովորութեան։

Մարկուարտ (§ 1) այս Սմբատը նոյնացուցած է 590ին Կայսեր ծառայութեան մէջ գտնուող Մանուէլ Բագրատունւոյ որդի Սմբատի հետ, որ ժամանակ մը ապստամբեցաւ Կայսեր դէմ եւ ապա հաշտուեցաւ, կալանաւորուեցաւ, մահուան դատապարտուեցաւ եւ ի վերջոյ ներման արժանանալով աքսորուեցաւ Աֆրիկէ (Սեբ. 53—55)։ Բայց որովհետեւ Սեբէոս անոր առաջէն վերադարձի եւ Խոսրովու ծառայութեան մէջ մանելու մասին որ եւ իցէ ակնարկութիւն չ'ըներ, նոյնացումս ճիշդ չ'երեւար ինձ։

Սմբատ Բագրատունի, Վրկանի մարզպանը, յորջորջուած՝ Խոսրով-Շնում, վախճանեցաւ 617/18ին ի Տիզբոն. եւ թաղուեցաւ Կոգովիտի Դարիւնքի մէջ, ուր էր Բագրատունիներու տոհմական գամբարանը (Համմ. Մ. § 1 եւ իմ Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց, էջ 157—164)։

8. Իր որդին Վարազ-Տիրոց կը կարգուի Կաւատ Բ-էն Հայաստանի Մարզպան (628)։ յետոյ կը փախչի Բիւզանդական հող, նախ

ի Տարոն եւ ապա ի Կ. Պոլիս։ 635ին կը մեղադրուի իբրեւ մեղսակից Հերակլի կեանքի դէմ յարուած դաւադրութեան մէջ եւ կ'աքսորուի Աֆրիկէ։ Հերակլի մահուընէն ետքը (641/42) կը վերադառնայ Կ. Պոլիս. կը հաստատուի նախկին իշխանութեան մէջ։ 645—646ին կը փախչի Տայք. կ'անուանուի Կիւրապաղատ եւ Իշխան Հայոց. կը վախճանի քիչ յետոյ եւ կը թաղուի Դարբնոցի մէջ (= Մ. § 3)։

9. Իր «որդիներէն» (Սեր. 102) կը յիշուի յանուանէ միայն Սմբատ տղեկ, որ կը գործէ կայսեր ծառայութեան մէջ ի Կ. Պոլիս (= Մ. § 3)։ Տե՛ս Յաւելուած։

10. Վարազ-Սահակ կը յիշուի Սեր. 117 իբրեւ հայր Սմբատ Բագրատունւոյ (Բ. 11)։ Հաւանաբար սա է «եղբայրն» Վարազտիրոցի (Սեր. 98). ուստի որդին Սմբատի Խոսրով-Շնումն կոչեցելոյ (= Մ. § 4)։

11. Սմբատ. 643ին, երբ Արաբները պաշարեցին Արծափը բերդը, բերդակալները մերձակայ Դարբնոց բերդը՝ Վարազ-Սահակայ որդւոյն՝ Սմբատ Բագրատունւոյն մարդ ղրկեցին, որպէս զի օգնութեան հասնի (Սեր. 117)։ Կը պատմէ նաեւ Ղեւոնդ, թէ Կոստանդին կայսր Թ. Ռշտունւոյ տեղը իշխան կարգեց «զՍմբատ որդի ի տոհմէ Բագրատունւոյ». զարմանալ թէ Մուաւիա 661ին Գրիգոր Մամիկոնեանի հետ նաեւ «Սմբատ ի Բագրատունի տանէ» պատանդ տարաւ Հայաստա-

տանէն, բայց յաջորդ տարին (662/663ին) Գրիգորին հետ, հաւանօրէն նաեւ զՍմբատ արձակեց Հայաստան (= Մ. § 5)։ Մարկուարտ կը դժուարի այս Սմբատը նոյնացնել Վարազ-Սահակի հաւանուն որդւոյն հետ։

Այս միջոցին (657—662) Համազասպ, Դաւիթ Մամիկոնեանի որդին Հայաստանի իշխան կը կարգուի Մուաւիա Ա.էն։ Իր մահուընէն ետքը Մուաւիա «զպատիւ իշխանութեանս Հայոց» կը փոխանցէր անոր եղբօր Գրիգորի, որ ճոխացած նոր իշխանութեամբս կը վերադառնար պատանդութենէն (662/663—685)։ Գրիգոր ինկաւ 685ին Խազարներու դէմ մղուած պատերազմի մէջ։ Դէպքը կը յիշատակէ նաեւ Անանուն ժամանակագրութիւնը[2]. «Յուստինիանոս որդի Երրորդ Կոստանդնի, ամս երկուս[3]։ Ի սորա աւուրքն ամին արեկցին հիւսիսային ազգն որ տաին Հազիրք, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. եւ սպանին ի պատերազմի զիշխանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, յամսեանն Սահմի. որ աւր տասն էր ամսոյն, ի ՃԼԴ թուականին Հայոց» (685, Յունիս 16)։

12. Աշոտ Ա. պատրիկ։ Գրիգոր Մամիկոնեանի վախճանելէն յետոյ (685, Յունիս 16) կը յաջորդէ «Աշոտ պատրիկ, որ

[2] Անանուն ժամանակագրութիւն խմբագրեց Բըր-նեայ յէ. դարու, Վենետիկ 1904, էջ 80։
[3] Յուստինիանոս Բ. 685—695, միւսանգամ 705—711։

երեւելի եւ նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հայոց, ի տոհմէ Բագրատունեաց (Ղեւ. 16—18)։ Դժբախտաբար պատմիչը յանուանէ չի յիշեր Աշոտի հայրը, որ ըլլալու է Սմբատ (Թ. 11)։ Ղեւոնդ կը գրուատէ զինքը իբրեւ «ճոխ եւ պերճ յիշխանութեանն եւ յամենայն վարս երկրայինս զգաստ եւ առաքինասէր, եւ այնուհետեւ բան զամենեսեան եւ ծանօթ երկիւղին Աստուծոյ, եւ հաւատարմօք ամենայն բարեգործութեամբ, փայլյուսամնաւորութեամբն» եւն։ Կը կառուցանէ Դարբինքի մէջ, «յիւրում ստանին եկեղեցի մը։ Դաւիթ Փիլիսոփայ, որ «ի հրաման Անաստասայ Հայոց կաթողիկոսի» (661—667) գրած է հաւատքի վրայ ճառ մը, նաեւ «ի խնդրոյ Աշոտոյ պատրիկի», որ կը հարցնէր թէ «զինչ որ երկուան առեն բնութիւնս յետ միանալոյ բանին ի մարմինն», յօրինած է բացատրական գրուածք մը (Հրտ. Գ. Վ. Յովսէփեան, Արարատ, 1906, էջ 270—272)։ «Ի չորրորդ ամի իշխանութեանն իւրոյ Գողթան կողմերը արաբական ապստամբութիւն մը եւ մզած ժամանակ կ'իյնայ կռուի մէջ (688)։ Մ. § 7։

Իշխանութիւնը կ'անցնի Ներսէհ Կամսարականի, որ կ'իշխէ երեք տարի միայն * (689—691)։

13. Վարազ-Տիրոց. կը յիշուի Ղեւոնդէն

* Հմմտ. Հ. Ա. Գոյեան, Կամսարականները, էջ 146—154։

(էջ 19) տալանց հայրանունի հանեւեալ պատ-
րաստին․ Ափսիմերոս կայսր (698—705)
«հրամայէր ունել զՍմբատ որդի Վարազ-
Տիրոցի, որպէս թէ քննախնդիր եղեալ՝ զոր
կրճատեաց նա ի զօրացն Յունաց վասն մա-
հուան հօրն իւրոյ Վարազ-Տիրոցի, զոր
ապանին Հոռոմք»: Վարազ-Տիրոց էր հաւա-
նօրէն որդին Սմբատայ (Բ․ 11) որդւոյն Վա-
րազ-Մաւհակայ, ուստի եղբայրն Աշոտ պատ-
րիկի: Մարկուարտ, էջ 14, ծ․ 2․ կ'ենթադրէ
թէ Վարազ-Տիրոց Յունաց ձեռքը իբրեւ պա-
տանդ կը գտնուէր, երբ Սմբատ անոնց կողմն
էր․ այս պատճառաւ ալ յետոյ երբ Սմբատ
Արաբացիներու կողմը անցաւ՝ ի վրէժ սպա-
նուեցաւ:

14․ Սմբատ որդին Վարազ-Տիրոցի, ան-
ցաւ իշխանութեան գլուխը Ներսէհ Կամսա-
րականէն ետքը՝ 691/92—712/13: Սմբատի
մէկ տարբեր արարուածն գերիշխանութեան տակ
գտնուող Հայաստանի մէջ էր եւ մինչ՝ Բիւ-
զանդական հողի վրայ: 704ին կայսրը հաւր
բերել նմա պատիւ կիւրապաղատութեան
(Ղեւ. 26): 706ին հայ նախարարներու մէկ
մասին հետ անցաւ բիւզանդական հող, եւ
6 տարի բնակեցաւ ի Կողբիս: Հաւանօրէն
հոս անցի ունեցաւ Սահակեան Սիւնեցւոց մի-
ճարանութիւնն «ընդ Սմբատայ ապատերի
Հայոց երկարենկին», զոր կը յիշատակէ Մ.
Կաղանկատուացի (էջ 256) եւ Սամուէլ Օր-
բելեան (էջ 97): Սակայն չերեւար Կաղանկա-

ստացւոյ անկեղծութիւնն (էջ 258) թէ «Սմբատ Հայոց իշխանն» վախճանեցաւ ճՀԵ թուին (726)։ Առաջին Սմբատի իշխանութեան տարիները կը թուէ 20, ուստի 692—712/713։ Այլ ժամանակագրութիւններ տե՛ս Մ. § 8։ Սմբատ կը յիշուի Դաւիթ Դունեցւոյ վկայաբանութեան մէջ. վկայագրին տողերն են. «Եւ հասեալ ի ժամանակս Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսի (677—703) եւ Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց իշխանի, յորում Տաճիկք տիրեալ ունէին զաշխարհս Հայոց, եւ առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս՝ Աբդլոյ անուն, զառն եւ չարաբարոյ, որ մինչ հեղմամբ արեան անմեղաց զուարճանայր, յազդմանէ չարին։ Յայնմ ժամանակի ըմբռնեալ լինէր երանելին Դաւիթ ի ձեռն անօրէնին Աբդլոյին»... կը նահատակուի խաչի վրայ գեղարդով ի Դուին։ «Եւ կատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի Դաւիթ, որ որ քան եւ երեք էր արեգ ամսոյ յաւուր երկշաբաթու, ի վեցերորդ ժամու»։ «Եւ յետ այնորիկ փութով ի անգին հասանէին՝ Սարգսակ Ամատունեաց եպիսկոպոսն քահանայիւք եւ ուխտիւ եկեղեցւոյ, եւ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն Հայոց, եւ Արտաւազդ նորին եղբայր, բազում այլովք, եւ իջուցեալ ի փայտէն՝ տարան ի Ս. Գրիգոր զնշխարս երանելւոյն Դաւթի վկային Քրիստոսի. եւ եդին ի յարկս Ս. Յիցաիրուգափ... եւ զգեղեցիկն, որով խնդեցաւ, ընդ քան զաւե-

կանի յինքն հայցեալ Մուշեղ ապարանեան, որդի Մամիկոնենի եւ մարզպանի, զի խաչ ձեւացուցեալ պատուեսցի, յիշատակ ազգաց յազգս տանն իւրոյ» (Հայապատում, Բ. § 196)։

Դուին Դունեցւոյ վկայութեան տարին ճշգրիւ չէ նշանակուած վկայաբանութեան մէջ։ Արեգ ամսոյ 23, Բշ. կրնար պատահիլ միայն 696, Յունուար 24ին եւ կամ 703, Յունուար 22ին։ Վերջինս աւելի համապատասխան կ'երեւայ ժամանակագրութեան։ Արդյա իշխանին իշխանութեան առաջին տարին ճշգրիւ կը նշանակէ Ղեւոնդ (23) երբ կը գրէ. «Իբրեւ գնաց Մուհամէտ զօրավարն յԱսորիս, եթող յաշխարհն Հայոց իշխան փոխանակ իւր յԻսմայելացւոցն (Աբդլահ անուն)[1]»։

Մուհամէտ առաջին անգամ Հայաստան եկաւ Աբդլ-Մելիքի ԺԳ.[2] տարին (Ղեւ. 19), այն է 697. երկու տարի յետոյ կը կատարէ Մ. Գրիգորի բնակիչները (Ղեւ. 20), այսինքն՝ 699։ Եւ ապա «կատարեալ զայս ամենայն չարիս գնաց անդէն... յԱսորեստան», ուստի իրր 700/701ին։ Այս տարին է Աբդլյի իշխանութեան առաջին տարին։ Այս միջոցին

[1] Ղեւոնդ թէեւ յանուանէ չի յիշեր իշխանը, բայց անունը գիտենք թէ վկայաբանութենէն եւ թէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիէն (էջ 94, ապ. Տփղիս) եւ Վարդանէն (էջ 71)։

[2] Ղեւոնդի «ԺԳ» տարին այսպէս կ'առաջարկէ կարդալ Մարկուարտ, էջ 17, Ղեւոնդը Ղեւոնդով ուղղելով։

Կ'իյնայ Դաւիթ Դունեցւոյ վկայութիւնը։ Սահակ կաթողիկոս Ձորափորեցի դեռ կենդանի էր բառ վկայողին եւ Սմբատ իշխան Հայաստանի. ուստի Վարդանակերտի կռուին չէր պատահած դեռ եւ Սահակ Ձորափորեցի չէր իջած Աթոռէն։ Վարդանակերտի կռիւը տեղի ունեցաւ 703/704 ձմեռը, Աբդլմէլիքի ԺԸ. տարին (703 Աոգ.—704 Աոգ.) ուստի Դաւիթի վկայութիւնէն ճիշդ տարի մը առաջ։ Սահմէնի երկրորդ դարուսան Աբդլմէլիքի ԺԸ. տարւոյն (Ղեւ. 31) պէտք է բառ այսմ համարիլ 704 գարնան. նոյն գարնան վախճանեցաւ նաեւ Սահակ Կաթողիկոս ի Խառրան։ Մարկուարտի յիշած Թուականները (էջ 17) պէտք է ուղղել այս համաձայն։

15. Աշոտ եղբայր Սմբատայ։ Ղեւոնդ (23) կը յիշէ զինքը անգամ մը. «Կոչէր (Սմբատ Կիւրապաղատ) առ ինքն (703)... եւ զեղբայր իւր Աշոտ»։ Այսու Աշոտ պիտի նկատուի Սմբատի հետ Վարազ-Տիրոցի որդին։

Ղեւոնդի այն տեղին, ուր «Սմբատի որդիք» կը յիշուին, Մարկուարտ (էջ 25) Կիւրապաղատի զաւակները մասին կ'իմանայ, բայց Ղեւոնդի խօսքերը յայտնապէս Սամիկոնեան երկու եղբայրները՝ Դաւիթ եւ Գրիգոր կ'ակնարկեն։ Տես այս մասին վերը էջ 238 եւ վարը՝ 309—311։

16. Սմբատ, Վասակ եւ Բագարատ որդիք Աշոտոյ պատրիկի։ Աշոտ պատրիկի

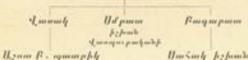
(† 688) այս որդւոց անունները Ղեւոնդ բացայայտ չի յիշատակեր, բայց պատմութեան ընթացքը կը տանի այսպէս համարելու: Կը պատմէ Ղեւոնդ (էջ 23) թէ Աբդլահ, Մահմետ ոստիկանի անդրանիկն ի Դուին, կը խորհի ընաջնջել հայ նախարարները (703). «Եւ անդէն վաղվաղակի յայտնեցաւ նենգութիւն նորա Սմբատայ (Կիւրապաղատի), որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց, եւ այլոց նախարարաց եւ նոցին հեծելոց»: Այնուհետեւ «կոչէր (Սմբատ Կիւրապաղատ) առ ինքն զհամհարզն իւր զազատախումբ բանակին՝ զՍմբատ զորդի Աշոտոյ իշխանի (պատրիկի), եւ զՎարդ որդի Թէոդորոսի իշխանի (Մարդպետական կողման), եւ զեղբայրս իւր (այսինքն Սմբատ Կիւրապաղատի) զԱշոտ, եւ զայլ նախարարսն» (էջ 23): Աշոտեան Սմբատի համար կ՚ըսուի քիչ յետոյ (էջ 27). «այլ ոչ թողացոյց նոցա Սմբատ իշխան կողմանն Վասպուրականի, որ էր որդի Աշոտի իշխանի»:

Վասակի անունը կը յիշէ Ղեւոնդ, էջ 112. «կոչէ (Մռուան) առ ինքն զԱշոտ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունեաց». ուր թէեւ Վասակի հայրը յայտնէ չի յիշատակուիր, բայց ենթադրել կու տայ թէ Վասակ եւս Աշոտ պատրիկի որդին է, որ հօր անուամբ յորջորջած է իր անդրանիկը:

Կը գրէ դարձեալ Ղեւոնդ (128). Եղբա

տարեկան հպատակէր (իբր 752/753) ի մերոյ աշխարհիս զՄամակ որդի Բագրատունայ ի նոյն ամէ իշխանին Աշոտոյ (որդւոյ Վասակայ), որ էր որդի հօրեղբօր նորա, այս ինքն Վասակ եւ Բագարատ եղբայրներ էին։

Այս ազգակցական առնչութիւնք կուտայ մեզի կոուան Բագրատունեաց ծառը երկճիւղեայ այսպէս.

Սմբատ Բագրատունեաց գիծը կ'երեւայ թէ մարած է։

Սմբատ Կիւրապաղատի մահուընէն (713) ետքը իշխանութեան յաջորդութեան մէջ ընդհատում մը կայ մինչեւ 732։ Այս թուին երբ Մրուան ոստիկանը Հայոց իշխան կարգեց զԱշոտ, յանձնած հիմնեալ որդւոյն Սմբատայ զպատիւն Աշոտոյ, զի մեծացուանէն նորա յաշս Հեշմայ եւ զօրավարին Մրուանայ՝ եւ յայտ խնամութեամբ կէին ընդ նմա (Ղեւ. 112)։ Ինչպէս ճշգիւ իմացած է Պատկանեան (տես ծան. 42, էջ 191) այս Սմբատը Մամիկոնեան էր եւ իր որդիքն են Դաւիթ եւ Գրիգոր Մամիկոնեան եղբայր-

ներք։ Ղեւոնդ յամառ է պատմել մանրամասնութիւններ Բագրատունիներուն առանձնայատուկ Սմբատ անուն կրող Մամիկոնեանի մասին[1]։ Բայց որովհետեւ անոր որդիք ամփոփած են Աշոտի ընտրութեան ապիւ, կարելի է մտածել թէ իրենք իրենց Հօր Սմբատի Հոգութեամբ իշխանութեան յաջորդութիւնը իրենց առհմին իրաւունքը կը համարէին։ Աստի անհաւանական չէ կարծել թէ Սմբատ Կիւրապաղատի մահէն ետքը իշխանութիւնը յանձնուած ըլլայ Սմբատ Մամիկոնեանի, հաւանօրէն Մուշեղ սպարապետի որդւոյն։ Նաեւ քաղաքական պարագաները հաւանական կ'երեւցնեն այս ենթադրութիւնը։ Սմբատ Կիւրապաղատ իւր անհաւատ՝ մերթ Արաբացւոց եւ մերթ Յունաց միտող քաղաքականութեամբ չէր արժանացած Ամիրապետին վստահութեան. նաեւ իր որդին Աշոտ մասնակցած էր 703/704 Վարդանակերտի կռուին, ուր Արաբացիները մեծ պարտութիւն կրեցին։ Հետեւաբար Կիւրապաղատի մահուընէն ետքը չէր կրնար իր տունը յուսալ թէ պիտի յանձնուի իրեն Ամիրապետէն Հայոց իշխանութիւնը կամ տանուտէրութիւնը։ Բայց Մուշեղ Մամիկոնեան, որ 703ին սպարապետ էր եւ

[1] Անշուշտ ոչ առանց նպատակի։ Սմբատի որդիներու պատմութիւնը Աշոտ Բ.ի անմի [illegible] կրնար պատճառ եղած ըլլալ յանկու այդ բարեկրօն որդիներու հոր բարեհամբաւութեան մասին։

որդի «Մարզպանին», կարող էր վստահութիւն ներշնչած ըլլալ Ամիրապետին ի նպաստ իւր անձին հաւատարմութեան, եւ այսպէս Սմբատի մահէն յետոյ իշխանութիւնը ձգած Մամիկոնեաններուն, յաջորդէ իւր որդւոյն Սմբատի: Մարկուարտ (էջ 27) միայն «Սմբատ» անունէն շփոթելով կ'ենթադրէ Կիւրապաղատի «որդիներ», առանց միտ դնելու Ղեւոնդին աղէկ աղէկ շեշտած խօսքերուն, երբ նա Աշոտի հակառակորդները Մամիկոնեան Սմբատի որդիները կը ներկայացնէ (էջ 112, 118, 120): Թերեւս Յովհաննէս Դրասխանակերտցի իւր աղբիւրին մէջ այս Սմբատը կարդացած եւ Կիւրապաղատի հետ շփոթած է, երբ Բագրատունիներու ճիւղագրութիւնը հետեւեալ ձեւով կը բղխեցնէ. Վարազ-Տիրոց, Սմբատ որդի Նորա, Սմբատ (Կիւրապաղատ) որդի Սմբատայ, զոր Աբդլահ Սահակ Կաթողիկոսի հետ շղթայակապ Դամասկոս կը ղրկէ. «Եւ ընդ նմին եւ զիշխանն Հայոց՝ զՍմբատ որդի Սմբատայ» (էջ 94): Մարկուարտ ուղիղ նկատած է տեղեկութեան անճշդութիւնը (էջ 27): Միայն իշխանութեան յաջորդութեան մէջ երկու Սմբատներու յիշատակութիւնը կրնար այսպիսի շփոթութեան առիթ ընծայած ըլլալ:

17. Աշոտ Բ. պատրիկ որդի Վասակայ: 732ին, երբ Մուսան Հայաստանի ոստիկան նշանակուեցաւ եւ հասաւ Դուին, «կոչէ առ

ինչն զԱշոտ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունեաց եւ տայր նմա իշխանութիւն պատրիկութեան ի վերայ աշխարհին Հայոց հրամանաւ Հեշմայ, եւ բազում պատուով պահէր զնա» (Ղեւ. 112)։ Այս ընտրութիւնը անգոհ թողուց Մամիկոնեան երկու եղբայրները՝ Դաւիթ եւ Գրիգոր, Սմբատի որդիները։ Դաւիթ կը սպաննուի Աշոտի սադրանօք. իսկ պատրիկը զոհ կ'երթայ Գրիգորի վրէժխնդրութեան. 748ին կը խաւարեցնէ Գրիգոր Աշոտի երկու աչքերը։ Աշոտ կը վախճանի 761ին եւ կը թաղուի ի Դարիւնս (Մ. § 9. հմմտ. եւ վերը էջ 238—245, ուր երկարօրէն խօսած ենք իշխանիս վրայ)։

Հաւանօրէն այս Աշոտի ժամուն է Յովսեփայի ասացեալը. «Ու յետ ժամանակաց Աշոտ Բագրատունի գայ ի վանքն (ի վանս Գետկոյ, յերկիրն Արշարունեաց), տանախմբէ զդիտակ Սրբոյն (Թաթէոյ). եւ զհիւրանոցն շինել հրամայէ, եւ անուանէ զնա Այգի, եւ հաստատուն գրով տայ ի վանքն...» (Հայապատում, Բ. § 154)։

Աշոտի որդիներէն կը յիշուին Սմբատ եւ Վասակ։

Աշոտի կուրանալէն ետքը իշխանութիւնը կ'անցնի Մամիկոնեաններուն, նախ Գրիգորի եւ ապա անոր եղբօր Մուշեղի «տակաւ ինչ ժամանակս» (Ղեւ. 124)։

18. Սահակ որդի Բագարատայ։ Իբր 753ին Եզիտ ոստիկան «կացուցանէր ի վե-

բայց աշխարհին զՎասակ որդի Բագարատայ ի նոյն ատեն իշխանին Աշոտոյ, որ էր որդի հօրեղբօր նորա» (Ղեւ. 128)։ Իր որդիներէն ծանօթ են Աշոտ եւ Բագարատ։

19. Սմբատ որդի Աշոտոյ։ 773ին, երբ Մահմեդականներ ապստամբեցան արաբա-կան իշխանութեան դէմ, «յորդորեցուցանէին զմեծ ազատազգն Սմբատ որդի Աշոտոյ (Թ. 17)՝ հաւանել այնմ խորհրդին» (Ղեւ. 142)։ Սմբատ ակամայ տուաւ իր հաւանու-թիւնը, որովհետեւ փեսայ էր Մամիկոնեան-ներու։ Իր բանակը կը գործէր Կարնոյ ա-ռաջ. բայց Արճէշի առջեւ հայ բանակի պար-տութիւնը ստիպեց զինքը թողուլ Կարնոյ պաշարումը եւ ապահով տեղ մը ամրանալ։ Բագրեւանդի Արձնի գիւղի առջեւ բանակցա-թշնամւոյն հետ. ինկան պատերազմի դաշտի մէջ «ի ատենէն Բագրատունեաց ազատա-գեան Սմբատ, եւ Սահակ՝ բարձակիցն եւ ներգակիցն նորին... եւ Սամուէլ ալէր Մա-միկոնէից, որ էր... անեկ Սպարապետին մեծին» (Ղեւ. 151), «ի Հրոտից ի ԺԴ. յա-ւուր երկուշաբթւոջ», այս ինքն 775 Ապրիլ 24, Բշ.*։

* Հրոտից ԺԴ. կը համապատասխանէր 775ին Ապրիլ 25, Դշ. ուստի պէտք է ԺԴ կարդալ ԺԳ, առա-նոյն համար երկուշաբթի։ Հ. Ղ. Ալիշան, Այրա-րատ, 525 կը նախընտրէ 25 Ապրիլ 775, առանց մտա-դնելու որ այս դէպքին Բշ. պէտք է ըլլայ Դշ.։ Մար-կուարտ ապստամբութեան տարին եւ Արճէշի եւ Արձնի կռիւները կը համարի տեղի ունեցած 771 եւ 772 տարիներուն (էջ 29. Հմմտ. եւ Südarmenien, էջ 75*—76* ծան.)։

Սմբատ թողուց երկու որդի՝ Աշոտ եւ Շապուհ։

20. «Վասակ որդի Աշոտոյ, եղբայր Սմբատայ սպարապետի» (Ղեւ. 144, 146) նոյնպէս մասնակցած էր 774ի ապստամբութեան եւ կը անհետի իր անձը Արճէշի ճակատամարտին մէջ (775 Ապրիլ 24էն քիչ յառաջ), ուր պարտուեցան Հայք։ Կ'երեւայ թէ Վասակ կռուէն յետոյ փախաւ Վրաստան, խոյս տալով յաղթականին վրէժխնդրութեան առջեւ. եւ հոն՝ Կղարջք-Տայք, հիմնեց Արդանուչի իշխանութիւնը։ Վարդան պատմիչ (էջ 79) իր համառօտ պատմէն կը դնէ. «Եւ ասոր իշխանն Խումայէլի Աշոտի՝ որդւոյ Ատրներսեհի, որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ գերեկին Վրաց, որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. եւ կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիւրապաղատութեան։ ... Բայց Կիւրապաղատն Աշոտ տիրեաց ի Կղարջաց մինչեւ ի Տփղիս լեռնակողմամբքն հանդերձ»։ Այս Աշոտէն սերեցան Արդանուչի իշխանութեան պայազատները. Համմ. Մարկուարտ, էջ 101—150)։

21. Բագարատ սպարապետ։ Այսպէս առանց հայրանուան կը յիշէ զինքը Ղեւոնդ ի թիւս այն հայ նախարարներու, որոնք իշխան Տաճատ Անձեւացւոյ հետ մասնակցեցան Օթման տաճիկանի արշաւանքին հիւսիսային ազգերու դէմ եւ խորշակահար եղան

Դերբենդի առջեւ 786ին (Ղեւ. 161)։ Անուանի Բագրատունի ենթադրել կու տայ թէ սպարապետ Բագրատունեան ճիւղին կը վերաբերի. հաւանօրէն Սմբատ իշխանի որդին էր, եղբայրն Աշոտի։

22. *Ղեւոնդի յիշած Բագրատունի «Սահակն՝ բարձակիցն եւ նիզակակիցն» Սմբատ սպարապետին, որ 775, Ապրիլ 24ին ինկաւ Արձնիի ճակատամարտին մէջ, հայրանուամբ ծանօթ չէ. թերեւս ըլլայ Բագարատի որդին։*

23. Աշոտ որդի իշխանին Սահակայ։ *Սա «ոչ միաբանեաց ի գործ վտանգաւոր աղէտին» (Ղեւ. 142), այսինքն 774ի ապստամբութեան եւ յետագայ կռիւներուն։ Ինքը կը մեկնուի ապստամբութեան օրերուն Ալաթի մէջ, ուր էր հրամանատարն Ամր արաբական բանակին գլուխը։ Ուստի Աշոտ իր չէզոքութիւնը պահպանեց ապստամբած գաւառներէն զատ, հաւանօրէն Ալաթի եւ Անձեւացեաց երկրի կողմերը։ Ապստամբութեան ընկճելէն ետքը հաւանական է կարծել թէ Արաբներէն Հայաստանի իշխան կարգուեցաւ Աշոտ. իսկ սպարապետութիւնը յանձնուեցաւ (անոր եղբօ՞ր) Բագարատի։ Այս դէպքին Աշոտի իշխանութեան տարիները երկարեցան մինչեւ 804։*

Տաճատ Անձեւացի կարճ ժամանակ միայն կրցաւ վարել Ամիրապետէն իրեն յանձնուած իշխանութիւնը (783—785)։

Արտաշէսեան 775էն մինչեւ 804 չի յիշուիր յանուանէ Հայաստանի իշխան, մեր այս ենթադրութիւնք կը գտնէ հաստատութիւն: Վարդանի հետեւեալ տողերը ի նպաստ կը հնչեն այս ենթադրութեան. «Յաւուրսն յայնոսիկ գայր եղխակապոս մի Եգիպտոսէ առ Աշոտ եւ ճանայր գարմուցանել զնա... Եւ այնորիկ վախճանի Աշոտ ի մահճին եւ առնու զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա ամ մի. եւ այս մարտուցեալ ընդ չորից հազարաց հինգ հարիւր արամբ՝ պատկի ի Քրիստոս յԻսմայելականացն: Եւ եղբարք նորա Դաւիթ եւ Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ առեալ զմայրն իւրեանց չոգան ի Նոփրկերտ առ Ամրաքն ամիրայ՝ սիրով ընկալեալք ի նմանէ» (էջ 78):

Այրիկուտայի չուրջը յուզուած խնդիրները անգի ունեցան 810ին, ուղղակի Սմբատեան Աշոտի հետ, ուստի Սահակեան Աշոտի հետ անմիջական կապ չունին. Այս կէտի մէջ Վարդան աչքի առաջ ունեցած է տարբեր աղբիւր: Իսկ յաջորդ մանրամասնութեանց համար իրեն տեղեկութիւններ հայթայթած կ'երեւայ Ճապուհ պատմագիր: Կրկին աղբիւրները մէջ յիշատակուած Աշոտներ Վարդան նոյնացուցած է: Չեմ կրնար համակարծիք ըլլալ Մարկուարտին (էջ 65), որ Վարդանի հաղորդած այս կարեւոր մանրամասնութիւնները անվաւերական աղբիւրէ քաղուած կը համարի: Արտաշէսեան այսպէս

տարածուած են Վարդանի այս տոհմերը, ստեղծուած է Մարկուարտի քով Թոհ եւ եւ թոհ մը նկատմամբ Աշոտ Սմբատեանի որդիներու, որ միայն խնդիրը կը մթագնէ եւ նոր բարդութիւններ կը յառաջացնէ, առանց նպաստելու որ եւ է կերպով պատմութեան լուսաւորութեան։

Վարդանի աղբիւրը Սահակեան Աշոտն նիստի ունեցած է հոս. եւ անո՛ր որդւոց անուններր թուած. եւ արդէն Բագարատ եւ Սահակ անուններր ցոյց կու տան, որ խօսքը Բագրատունի տան Բագարատեան ճիւղի մասին միայն կրնայ ըլլալ։

24. Սմբատ, Դաւիթ, Բագարատ, Սահակ, Մուշեղ, Հոփփափիմէ, Ա. Ա. որդիք եւ դստերք Աշոտ Սահակեանի։ Վարդանի վերը յառաջ բերուած տեղեկութիւններու համաձայն Աշոտի մահուընէն († 804) ետքը իշխանութեան գլուխը անցաւ իր որդին Սմբատ, որ հազիւ տարի մը վայելած իշխանութեան մէջ վախճանեցաւ պատերազմի դաշտի վրայ խիզախ կռուի մը մէջ՝ «Մարտեաւ ընդ շորից հագարաց հինգ հարիւր արամբք». ուստի իր իշխանութեան մէկ տարին պէտք է համարել 804—805։

Պայազատութիւնը անցաւ Սմբատ սպարապետի († 775) որդւոյն՝ Աշոտին, որ Բագրատունի տան երկրորդ ճիւղէն էր։ Սմբատ իշխանի եղբարք իրենց մօրը հետ Նփրկերտ (Ամիդ) տեղափոխեցան. «Մա-

լուծ ամիրային հետ կամ լաւ ևս խնդրելու տէր շնորհը. այս շրջանին ամիրապետութեան գահի վրայ կը բազմէր Հարուն էր Ռաշիդ (786—809)։ Որովհետեւ ամիրայէն սիրով ընդունուեցան, պէտք է ըսել թէ ընդունայն չեղաւ իրենց խնդիրը։ Յետագայ շրջանի պատմութենէն կը տեսնուի թէ Աշոտի որդիք ձեռք բերին Վասպուրականի Տարօն-Կորճայք (Անձաւացիք) գիծը։

25. Դաւիթ կը ներկայանայ խնամակալ Վասպուրականի (Մ. § 17, տե՛ս վերը՝ էջ 268)։

26. Բագարատ, տէր Տարօնի, իշխան իշխանաց Հայոց (Մ. § 19. հմմտ. վերը, էջ 270)։

Իր երեք որդիները կը բռնեն Տարօնի մէջ (Ասողիկ 107). յանուանէ կը յիշուին՝ Աշոտ Կիւրապաղատ, իշխան Հայոց (Թովմ. Արծր. 218) կամ Կիւրապաղատ Տարօնոյ (անդ, 220, 222) և Դաւիթ (Մ. § 23, 24)։

27. Սահակ ատայու Կորդիք-Տմորիք (Անձաւացեաց երկիրը) (Մ. § 18. տե՛ս էջ 273 և շար.)։

28. Մուշեղի մասին կը բաւէ պատմութիւնը։ Թերևս ինքն էր Մոկաց իշխանը (Մ. § 26)։

Իսկ դստերը՝ Հռիփսիմէ Վասպուրականի տիկինն էր, կինը Համզա—Համազասպի (հմմտ. վերը 265)։

Ա. Ա. տիկին Բագիշոյ, կինն Մուսայի որդւոյ Զուրարի, տեառն Արզնոյ (*տե՛ս էջ* 266)։

Ա. Ա. կինը Սմբատ Սպարապետի, որդւոյ Աշոտ Մսակերի։

29. Աշոտ Դ. որդի Սմբատայ սպարապետի։ *Ստեփաննոս Ասողիկ* (*էջ* 106) *այս շրջանի հայ իշխաններու յաջորդութիւնը կը ներկայացնէ այսպէս. «Իսկ յետ իշխանացն կարգին (յաջորդէ) զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ՝ Աշոտ որդի նորա, որ Մսակերն կոչիւր՝ տէր Իշ»։ Ասողիկ սխալ հասկցած է իւր աղբիւրը (Շապուհ պատմագի՞րը) եւ այսպէս խանգարած է Բագրատունի տան ճիւղագրութիւնը։ Իրեն հետեւած են Վարդան* (*էջ* 82) *եւ այլք, որոնց թուին մէջ նաեւ Մարկուարտ* (16)։ *Ուղիղ է որ Աշոտ յաջորդած է իշխանութեան մէջ «զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ», բայց յաջորդութեան իրաւունքով չէ միանգամայն «որդի նորա», թէեւ է տառացի որդի Սմբատայ սպարապետի որդւոյ Աշոտոյ։ Ուստի յայտնապէս թիւրիմացութեան տեղի տուած է պատմագրին թէ Սմբատի Աշոտի որդի եւ թէ Աշոտի Սմբատի որդի ըլլալու զուգադիպութիւնը։ Այս անճշդութիւնը կը տեսնուի նաեւ անկէ, որ Աշոտի հայրը Սմբատ երբեք իշխան չէ եղած, այլ լոկ սպարապետ. մինչ Աշոտի որդին Սմբատ, ինչպէս տեսնուեցաւ Վարդանի յառաջբերութենէն, տարի մը գանէ ճա-*

խացած էր իշխանական աթոռոզմով։ Կ'առաջարկեմ Ասողիկի տեղիքն կարդալ՝ «զկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ (որդւոյ Սահակայ)՝ Աշոտ որդի Սմբատայ (ասպարապետի) որդւոյ Աշոտոյ»։

Այս բացատրութեամբ իշխանութիւնը Բագրատունի տան Թագաւորական ճիւղէն անցաւ Վասակեան ճիւղին. իսկ Թագաւորականք (Աշոտի որդիք) բաշխեցան հարաւային Հայաստան եւ գործեցին հոն իբրեւ մասնական իշխաններ։

Այս Աշոտ Ասողիկէն եւ Վարդանէն կ'անուանուի «Մսակեր»։ Արաբի մատենագիրն Աբու Թուֆիթա Յարբիր իբն Յագմա կը կոչէ զինքը «Աբուլ-Աբբաս Աշուխա իբն Սինբատ պատրիկ Հայոց» (տես վարը), այս ինքն ըստ հայկական հնչման՝ «Աբլաբաս Աշոտ որդի Սմբատայ իշխան Հայոց»։ Այս յորջորջումը հայ պատմագիրներու համաձայն կրած է ասոր նաեւ իր որդին Սմբատ ասպարապետ, «որ Աբլաբաս կոչեցաւ» (Ասողիկ, 106, Թովմ. Արծր. 173, Վարդան, 79)։

Աշոտ հաւանօրէն իր եղբօր Ճապուհի հետ դեռ անչափահաս էր, երբ Հայոց ասպարապետն Սմբատ որդի Աշոտոյ կը նահատակուէր 775, Ապրիլ 24ին Արծնիի կռուին մէջ։ Դարուն վերջերն սակայն երկու եղբարք աճած էին արդէն եւ հետամուտ էին նուաճումներու. Սպերէն կը ձգտին դէպի

Արշարունիք եւ Շիրակ (տես այս մասին երկար՝ վերը էջ 17—20)։

786ին ի Դերբենդ վախճանած էր վերջին Կամսարականն Ներսեհ՝ Արշարունիքի եւ Շիրակի տէրը։ 775էն ի վեր Բագրեւանդի տէրերը՝ Մամիկոնեանք հեռացած էին հրապարակէն. եւ մին ի բերց նոցա (որդւոց Մուշեղայ Մամիկոնեանի † 775) եւ գինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն Սուլայե-լայ՝ թիկունս տանելով զնա, այսինքն փորձեց Ջահապի ուժով պաշտպանել Մամիկոնեաններու կալուածները ընդդէմ Բագրատունիներու, որոնք հզօր մրցակիցներն էին Մամիկոնեաններու։ Եւ որովհետեւ Հրահատ Կամսարականի կինը՝ Ատեկին Շուշանիկ Մամիկոնեան էր եւ իր որդին Ներսեհ Կամսարական վախճանած էր անժառանգ († 786), ուստի Ջահապ կնոջ ժառանգութեան իրաւունքը կը պարտէր նաեւ Կամսարականներու հողերու վրայ եւ կը ջանար ընդարձակել զանոնք։ Բայց Աշոտ եւ Շապուհ, որոնց մայրն նոյնպէս Մամիկոնեան էր (Ղեւ. 151), հաւասար իրաւունքով հրապարակ ելան եւ թէ զէնքով եւ թէ դրամով աշխատեցան տիրանալ Արշարունիքի եւ Շիրակի, նաեւ Բագրեւանդի։ Ասողիկ (106) խօսելով Աշոտի մասին կը գրէ. «Սա գանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց եւ զարքունիսն ի Կոգովիտ յԱրշարունիս փոխեաց»։ Նոյն միջոցն

ատեղի մանրամասնութիւնն կ'արտայայտէ Վար-դան (էջ 76). «Իսկ որդիքն Սմբատայ Աշոտ եւ Շապուհ հաստատեալ բաժանեցին զհայրե-նիս իւրեանց։ Եւ զի Ջահհափ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց եւ խորհէր տի-րել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին, զայն առին յիւրեանս Աշոտ եւ Շապուհ. եւ եղեալ զկողմամբքն Շիրակայ՝ հանին զզօրսն Իս-մայէլի (այսինքն Ջահհափայ) որ անդ, եւ դարձուցին յիւրեանս զՇիրակ եւ զԱշոցս եւ զգաւառն Տայոց։ Եւ այսպէս ըստ բաժանին եղեալ Աշոտի բաժին՝ շինել զԿամախ (հիմ՝ զԱնին Շիրակայ) եւ բնակեցուցանել ի նմա զընտանիս իւր»։ Այս նուաճումներ կը պա-տահին հաւանօրէն 806էն յառաջ։

Ա՛յս Աշոտն է, զոր կը յիշէ Յովհաննէս. «Դուքս եւ իշխանն Բագրատունեաց եւ Արշա-րունեաց Աշոտ, որդի Սմբատայ, ի մանկա (Թաթլոյ յԱրշարունին) եւ առ զՄեծամեկյա հաստատուն զրով եւ զԱսկոյն ի Վանանդայ, ի պէտս մարդասպանացն որ զդրշութեան ա-րուեստ ունէին, եւ զաւուրս զիւրեանց յորինէին, որք էին երեւան եւ մեծ մարդասպանք» (Հայրապատուան, Բ. § 154)։ Տեսանք մերա-գոյն (Բ. 17) թէ նաեւ Աշոտի պապն Աշոտ պատրիկ առանձին խնամք տարած էր ման-րիս։ Այս այցելութիւնը պատահած ըլլալու է 806էն յառաջ, այս ինքն նախ քան Աշոտի Հայոց իշխան կարգուիլը. ատոր այս մէջո-

ցին տիրացած էր արդէն Աշոտ՝ Բագրեւանդի եւ Արշարունիքի։

806ին, երբ Սմբատ Աշոտեան մինակեալ իշխանութիւնէն եւրը ինկաւ պատերազմի դաշտի մէջ, փոխանորդութիւնն անցաւ Աշոտին։ Այս եղաւ անշուշտ համաձայնեալ ամբողջական կարգադրութեան։ Սմբատի եղբարք, ինչպէս կ'երեւայ, Աշոտի հետ համաձայնութեամբ հեռացան Կողմանէն դէպի հարաւ, տիրանալու Տարոնի, Մարզպետունի, Անձաւացեաց երկրի։ Իսկ Աշոտ փոխարքայի իշխանութեան կեդրոնը յետոյ Շիրակը, ուր կը գտնուէր արդէն իր նստոցը յառաջագոյն։

Աշոտի իշխանութեան հանդէպէն եարք պատահեցան հուանդարէն հեռանալ դէպքերը։ Այնուհետեւ քաղաքականութիւնը ամփոփման յայտնեց թէ այլազգիներու անդադար յարձակումներու ենթարկուած են. Աշոտ փոխարքայի գահոյք Տայք (Կարին, 77)։ Կուսները Ջահապի ամեն հետ շարունակուեցան. կը գրէ այս մասին Վարդան, «յայց առնէն Ջահապայ զօրացեալ ի Դուին, իբրեւ հինգ հազարաւ կամեցաւ գնալ ի Տարոն յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ. բայց այլախառն այն եւ քաջն հաւատացեալ եւ բերդէմ նոցա՝ չմնացեալ հալածեան զօրացն. եւ կոտորեաց ի նոցանէ զերեք հազարան... եւ Շապուհ եղբայր նորա տապալեցին ի կործանս Դունոյ եւ առեալ աւար բազում

դառնայրն (78)։ Կը դժուարիմ հաւատալ թէ Տարոն այս շրջանին Աշոտի իշխանութեան մէջ ըլլար. 806էն ետքը այս կողման ամիրն էր Բագարատ Աշոտ Սմբատեանի որդին։ Թերեւս Դարբինքը ակնարկուած ըլլայ հոս «Տարոն» գրչութեամբ։

Ջահապի տան թշնամութիւնը Աշոտի դէմ չխափանեցաւ այս մեծ պարտութեամբ։ Վարդան (էջ 79) կը պատմէ նաեւ թէ «Սեւադա անուն ի տանէ Ջահապայ շարժեաց հագարաց կռուել ընդ Աշոտոյ եւ ընդ եղբօր իւրում Շապհոյ, մեռաւ Շապուհ ի պատերազմին. եւ զկնի երկուց ամաց մեռաւ Աշոտ ի տան իւրում» (826)։

Աշոտի օրով հասաւ ի Հայս Թէոդորոս Աբիկուրայի Թուղթը, զոր ուղարկած էր Թովմաս Երուսաղէմի հայրապետը ընդ մէջ 811—813 տարիներուն։ Թ. Աբիկուրա նաեւ անձամբ ներկայացած է Աշոտին։ Այս առթիւ թղթակցած է Աշոտ Abû Rûita Chabib ibn Chadma Տակրիտեցի ասորի վարդապետին հետ։ Վերջինէս հասած են մեզի երկու թուղթ, ուղղուած առ պատրիկն Հայոց Abûl-Chabbâs Asucha ibn Sinbat։ Աշոտի փափագն էր, որ ասորի համբաւաւոր վարդապետն Հայաստան գայ եւ վիճէ Աբիկուրայի հետ. բայց նա կ'ուղարկէ իր փոխարէն Էլիան սարկաւագը։ Այս Էլիանը հաւանօրէն նոյն է Նոննա սարկաւագին հետ, որ ինչպէս Դիոնեսիոս Թէլ-Մահրեցւոյ մէկ հատուածէն կ'ի-

մանանք, ինչու Հոյաստան վիճելու Աֆրիկու-րայի հետ և եղեկյաց և անոր որդիներն[9] և անոնց ձեռքով բոլոր հայերը զգուշացուց Աֆրիկուրայի վարդապետութեան ամէն.[10]։

Աշոտի որդիներէն ծանօթ է մեզի յա-նուանէ միայն Սմբատ։

Աշոտի մահէն յետոյ իշխանութիւնը ան-ցաւ Բագարատի, Աշոտ Մսակերանի որդ-ւոյն։

30. Շապուհ որդի Սմբատայ եղբայր Աշոտոյ։ Ասոր խնդրանօք գրեց Ղեւոնդ երէց իր Պատմութիւնը։ Շապուհ կը յիշուի պատմութեան մէջ միշտ առընթեր իր եղբօր Աշոտի։ Նա ինկաւ կռուի դաշտի վրայ 824ին։ Իր մահէն յետոյ զինուեցաւ (Սմբատ սպարա-պետ) զինուորեալ որդւոն՝ զորդին Շապհոյ, ընդելեցուցեալ գնաց յԱնի յաղախոլ (Վարդան, 79)։ Շապուհի որդիներէն անու-նով ծանօթ է մեզի միայն Աշոտ (Ասողիկ, 144)։ Իր մասին ինչ ինչ ան՛ս վերը 17 ե-ւր.։

31. Սմբատ որդի Աշոտոյ, սպարապետ

[9] [illegible] (Սմբատեան) իշխանի որդիներէն։ Անոր անունը ա-ռնուած Բագարատի և իր եղբայրներու մասին է։ Նանայի հանդիպումը Բագարատի հետ անկի ունեցա-ծ ամենայն հաւանականութեամբ Տարօնի մէջ։

[10] Այս խնդիրներու մասին մանրամասնութիւններ տե՛ս Մատենագրական հետազօտութիւններ. Ա. Վիեննա 1922. էջ 118—126 ևն։ Բագրատունեաց հիւ-պատութեան համար ինձ աւանդող ստած էի հան Մարկուարտի աշխատութիւնը, որ հասած էր գիտ ստ-ղիղ հանդարտքէն։

Հայոց: Երբ կը փոխանէր յԱնի Աշոտ պատրիկ, իր որդին Սմբատ կը գտնէր ի Սամառա պատանդ. այս ժամին կը գրէ Ասողիկ (106). Սա էր ի մանկութեան պատանդ ի Սամառայ ի գրան արքունեացն յաւուրս Թագաւորին Հարունայ (786—809). եւ այսպէս արձակեալ յՄՀԵ (826) Թուականին՝ եկն ի Հայս եւ շինեաց ձեռակերտ մի յԱրշարունեաց գաւառին եւ անուանեաց Արգինայ»: Ուստի վերադարձն անցի ունեցած է ճիշդ իր հօր մահուընէն առաջ: Ուրիշ չէն Ասողիկի ասելերը երբ կը գրէ թէ «Կենի ապա (Աշոտ հօր իւրոյ՝ պայազատեաց իշխանութիւնն) Սմբատ որդի նորին, որ Աբլաբաս կոչեցաւ՝ ամս է». վասն զի մինչեւ 851 Սմբատ պարպայէն ազատագեալ էր: Հայատանի իշխան անուանուած էր Աշոտն հօրը Բագարատ, Աշոտ Մսաւկեանի որդին, Տարօնի տէրը, որ սկսեալ այս Թուականէն (826) կը կոչուէր «իշխանաց իշխան». Հմմտ. Յովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 115 (տպ. Տփ.). «Եւ վասն զի ի ժամանակին (840) Բագարատ Բագրատունի հրամանաւ եւ իշխան իշխանացն Հայոց գտանէր առ նմա» (առ Կաթողիկոսին Յովհաննու Ովայեցւոյ): Այս շրջանին Սմբատ կը ներկայանայ «մեծ ասպարապետ» (անդ 116): Այսպէս նաեւ Թովմա Արծրունի (էջ 107), խօսելով 850 դէպքերու մասին կը գրէ. «իշխան Տարօնոյ Բագարատ, վասն զի ունէր յանձնեալ զգլխաւո-

թունեան քաղաքականութեան իշխանաց Հայոց, որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց»։ Մինչդ 851էն յետոյ, երբ Բագարատ գերի տարուեցաւ Սամարրա, կարճ ժամանակով կ՚երեւայ թէ կարգուեցաւ Սմբատ իշխան Հայոց։

Ի սկզբան, երբ վերադարձաւ Սմբատ Հայաստան, ակէր եղաւ մինչն հայրենի կալուածներուն։ Բիչ յետոյ «խաղաղութեան արարեալ ընդ Սեւագայի՝ առնու ի նմանէ պայմանս հայրենի սպարապետութեան» (Վարդան 79)։ «Հայրենի» այսինքն իւր պապին՝ Սմբատ սպարապետի սեպհական պաշտօնը։ որ ապա փոխանցուած էր Բագարատի († 786) եւ այնուհետեւ պարզուած։ գոնէ մինչեւ 826 չի յիշուիր պատմութեան մէջ հայ բանակի սպարապետութեան պաշտօնը։ Սեւագայ խնամացած էր Բագրատունի տան եւ կ՚երեւայ թէ այս ճանապարհով սեպհականած էր «սպարապետութեան պատիւը»։ Այս պարագայի յաւարտութեան կրնան ծառայել Յովհ. Դրասխանակերտցւոյ ասցերը (էջ 113)։ «Իսկ Սեւագայ անի ի պարանի ստահմէ, որ առեալ էր իւր կին զՍրուեակ ի Բագրատունի տանէ եւ ի ձեռն այնորիկ զօրով մասն երկրին բնակալեալ ակաճակատար իմն ածբէր»։ Ծնորհիւ այս զանակցութեան Սեւագայի Հոյ տանիկանի գէմ մզած պատերազմին մանանկցած էին նաեւ «Ննն սպարապետ Հայոց Սմբատ եւ Սահակ Սիւնեաց տէր» (անդ, 114)։ Որովհետեւ

իսա ա. ո. Մուհամեդի ո. որդու Խալիդի Հալ 811—826 տարիներուն գտնուած է Հայաստան, կը կարծէ Մարկուարտ թէ այս պատերազմը տեղի ունեցած է 825/826ին։ Այս դէպքին պէտք է Սեւադայի հետ կնքուած խաղաղութիւնն եւ տարաբաղդութեան սաստ-ցումն ալ 825/826ին դնել։

Այս քայլը Սմբատի հաւատարմութեան մէկ առհաւատչեան է։ Ջանաց Սմբատ նաեւ Բագրատունի միւս իշխանական տուներու հետ սեղմել ներքին կապը։ Այս վախճանաւ առաւ իրեն կնութեան Դաւիթ Բագրատունեաց քոյրը, Աշոտ Մսակերի դուստրը։ Այս ամուսնութենէն ծնած մէկ աղջիկը տուաւ ապա Կղարջքի Բագրատունիներէն՝ Բագարատին, ինչպէս կը վկայէ Վարդան (79). «Եւ ամուսնացեալ (Սմբատ) ընդ քեռն Դաւթի՝ ծնանի երկուս որդիս՝ զԱշոտ եւ զՇապուհ. որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն Բագարատայ որդւոյ Աշոտի Կիւրապաղատի», ուստի ութերորդ ազգականութեան գծի վրայ։

851ին Յուսէփ որդի Աբուսեթի կալանաւորեց եւ Սամառա ուղարկեց զԲագարատ իշխանաց իշխանն եւ Տարօնի տէրը. իրեն հետ նաեւ «զամենայն ազգատոհմն նորա ի տանէ Բագրատունեաց» եւ Արծրունեաց տէրը Աշոտ, Բագարատի քեռորդին (Թովմ. 118)։

855ին Բագարատի բախտին բախտակից

եղաւ նաեւ հօրը Սմբատ սպարապետ Հայոց. Բուղայ զօրավարին ուրիշ նախարարներու հետ Սամառա խաղացուց նաեւ զՍմբատ (Թովմ. 191, Աս. 107), ուր եւ մահմեդականցաւ «վասն Քրիստոսի խոստովանութեանն» (Ասողիկ, 110. Թովմ. Արծր., 202):

Սմբատի որդիներէն կը յիշուին՝ Աշոտ, Շապուհ եւ Աբաս (Վարդան, 79. Թովմ. Արծր., 218, 222): Իսկ կը թուի թէ ուրիշ չէ Մարկուարտ, երբ յեցած Թովմաս Արծրունւոյ մութ խօսքերուն վրայ՝ Սմբատ սպարապետի որդիներու թուին մէջ կը յիշէ նաեւ Մուշեղ եւ Սմբատ Մոկաց իշխեցողներու անունները:

32. Աշոտ որդի Սմբատայ սպարապետի, իշխանաց իշխան (855—886) եւ թագաւոր Հայոց (886—890). Ասողիկ 109—110:

Աշոտի որդիներն են՝ Սահակ, Շապուհ, Սմբատ թագաւոր, Դաւիթ, Սոփի, Մարիամ (կինն Վասակ Գաբուռի Սիւնեաց տեառն), Ա. Ա. կինն Գրիգոր Դերենիկի:

33. Շապուհ որդի Սմբատայ սպարապետի: Մ. § 27:

34. Աբաս որդի Սմբատայ, սպարապետ Հայոց: Կը գրէ Թովմաս Արծրունի (էջ 221/222). «բայց իշխանաց իշխանն Աշոտ... եւ հրամանն... առնն կարողի եղբօր իւրոյ Աբասայ Հայոց սպարապետի, վասնզի ընդակայմ պատերազմութեամբ»: Կը յիշէ զինքը

նաեւ Աշոտին (էջ 110)․ «իսկ մանուկն Աբաս սպարապետն Հայոց... եկեալ ի Կաղզուան ուանէ ԽԹ արամբք ամենայն Հայոց զօրուն իր խորտակէ Ճահճայի բանակը յԱրշարունիս։ Աւելի երկար կը պատմէ Աբասի մասին Յովհաննէս Դրասխանակերտցի․ «բայց զԱն սպարապետութիւն Հայոց տայ Աշոտ եղբօր իւրում Աբասայ, որ էր այր քաջամանեալ եւ թիկնաւէտ, առոյգանձն եւ գեղեցիկ հասակաւ, կորովի եւ աջողակ ի պատերազմունս․ որ եւ աջակցեալ իսկ եղբօր իւրում Աշոտոյ, զամենայն հնազանդէր ընդ լծով ծառայութեան․ ի բազում կողմանս բազում անգամ արութիւն ցուցեալ եւ հռչակաւոր եւ հոյակապ ի մէջ բազմաց երեւեալ» (էջ 135)․ Աշոտի մահից յետոյ Աբաս «յիշխել զԹագաւորութիւնն հնարէր նուաճել» (անդ, 144)․ եւ այս պատճառաւ բախում անկեալ եղբօրորդւոյն Սմբատի հետ․ բայց ի վերջոյ ամբպուեցաւ անդի առաջ (անդ, 145—147)։

Աբաս սպարապետի հրամանաւ թարգմանուած է Նանա Ասորւոյ Մեկնութիւնն Յովհաննու Աւետարանին։ Այս մասին տես խօսք առանձին յաղուածով[11]։

[11] Այս տողերը արդէն գրուած եւ տպագրուած էին, երբ լոյս տեսաւ Caucasica թերթի մէջ (Fasc. 6. Մաս 2. էջ 10—77, Leipzig 1930) Անմոռանալի Մարկուարտի մէկ նոր յօդուածը այս խնդրի շուրջ. Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenac'i. «Թարգմանութեանց

Հիմնուած այս տուեալներու վրայ կը ներկայացնեմ Բագրատունեաց տոհմածառը հետեւեալ պատկերի մէջ։

Ճիւղագրութիւնը եւ Մար Աբասայ ու կեղծ Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակը։ Պարագաներու բերմամբ չկրցայ այլ եւս նկատի առնել Մարկուարտի այս քննութիւնը։ Հմմտ. Ամուռի խմբագրութիւնը ժամանակ է այս յօդուածը իր լուսաբանութեան համար ամբողջութեամբ ներկայացնել ընթերցողներուն։

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻՔ

13, 15	755	775
25, 10	արարըներն	արարչներն
31, 25–27		տե՛ս այս մասին էջ 89, ուր փոխուած է մեր տեսութիւնը։
37, 8–10		Յովհ. Կարճաւանեցի էր «Ժամանակ» աշակերտած Ղազար բաղիշեցի († 1636)։ 1659ին կը խնդրէ յիշել «Յոհան բանի» աղաստուր անգետ. Կարճաւանեցի, որ ի յԱրեւելք գաւառի որ այժմ Մեղրի ասի (Լէմ. Թ. 1714, թղ. 158 ա)։
34–38		Էջմիածնի Ձեռագիր Թ. 1722 (= Կար. 1681) այժմ կը կրէ 1902 համարը։ 1927ին ուսումնասիրեցի եւ գտայ. թղթահամարները այժմ նոր են. ըստ այսմ կը գրուի Ղեւոնդի Պատմութիւնը թղ. 6 բ—131 բ. Եւագր՝ 132 ա—218 բ. Պատմութիւն Վրաց՝ 219—310բ։ Առաջին երեսին՝ թղ. 6բ (=3բ), 1—9 տողերը՝ «Նախի եւ առաջին — յա-

		[illegible] 15—16 ր [illegible]
44, 7		[illegible] 1902 = 1722 [illegible]
68, 31	Փիլոն	Փիլոն, Կենաց թմ. 37:
69, 3	Փիլոն	Փիլոն, Հեռ. 19:
69, 6	Փիլոն	Փիլոն, Կենաց թմ. 57. [illegible] էջ 60.
69, 29		[illegible] Փիլոն, էջ 68, 71 ևն:
80, 18	[illegible]	[illegible]
85, 13	ἐπαγαγόντες	ἐπαγαγοντες
95, 26	καταοχεοίν	κατάσχεσιν
83, 23	[illegible]	[illegible] 816—820ին [illegible]
99, 20	[illegible]	[illegible]
109, 5	[illegible]	[illegible]
231, 14	[illegible]	[illegible]
256, 28	[illegible]	[illegible]
257, 20	[illegible]	[illegible]
268, 23		[illegible]
270, 19	[illegible]	[illegible]

